

જે. જે. કણીઆ બી એ

માજી પ્રિન્સીપાલ શામળદાસ કૉલેજ–ભાવનગર.

જન્મ	મરણ
ઇ સ ૧–૧૨–૧૮૬૭	ઇ સ ૫–૧–૧૯૨૩

સ્વ૦ શ્રીયુત્ કણીઆજીનું ટૂંક જીવનચરિત્ર

જગન્નિયંતા તથા શ્રીમન્નૃસિંહ ભગવાન તથા શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્ર ભગવાનના તથા શ્રીમત્ સુરેશ્વર ભગવાનના ચરણ સરોજમાં અનન્ત પ્રણતિ સમર્પી આ ગ્રંથના લેખક તથા મારા પરમ મિત્ર તરફ મારી ફરજ અદા કરવા પ્રેરાઉં છું. સદ્ગત શ્રીયુત જે. જે. કણીઆ બી. એ. એ મારાપર કરેલા અનેક ઉપકારોનું કથન કરતાં પાનાનાં પાના ભરાય મારો ને તેમનો લાંબા વખતનો સ્નેહ લક્ષમાં લઈ ઉદારવૃત્તિથી તેમના પુત્રો શ્રીયુત્ હરિલાલભાઈ હાઇકોર્ટ જજ તથા શ્રીયુત્ હીરાલાલ હાઇકોર્ટ પ્લીડરે આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ કાઢવાનું કામ મને સોંપ્યું છે તે માટે અભિનંદન આપું છું.

આ ગ્રંથકારનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર તો શ્રી શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ તરફથી વખત આવે પ્રસિદ્ધ થશે પણ તેમણે જનસમૂહપર કરેલા ઉપકારોના સ્મરણરૂપે તેમનું બહુ જ ટૂંક જીવનચરિત્ર આપવા પ્રેરાઉં છું.

સદ્ગતનો જન્મ ઇ. સ. ૧-૧૨-૧૮૬૭ માં સુરતમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી જેઠાલાલભાઇએ કોઈ એવો વ્યાપાર કર્યો નથી પણ તેમની વડીલોપાર્જીત મિલકતમાંથી નિર્વાહ ચલાવ્યો હતો. પણ તેમના સાધુસંત સાથેના સમાગમને લીધે જન્મથી જ પુત્રમાં ધર્મની વૃત્તિ જાગ્રત હતી. તેમના માતુશ્રીનું નામ સૂરજબા હતું. તે સાક્ષાત્ ધર્મની જ મૂર્તિ હતી. તેમણે તેમના સસરાની મિલકતમાંથી પોતાના કુટુંબનો મોભો જાળવીને કરકસરથી વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. તેમની સરલતા તથા નિખાલસપણાની છાપ તેમના પુત્રપર સારી રીતે પડી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં સદ્ગત જરા તોફાની હતા, પોતાની સ્મરણશક્તિ તથા બુદ્ધિ એટલી તીવ્ર હતી કે એકજવાર વિષય વાચવો પડતો તેથી પોતે બાકીનો વખત સહાધ્યાયી સાથે વાર્તાલાપમા તથા આનંદમાં ગાળતા. સને ૧૮૮૨ માં સરકારી હાઈસ્કુલના છઠ્ઠા ધોરણના ત્રણે વર્ગોમા પહેલા આવવાથી એક વરસ માટે સરકારી સ્કોલરશીપ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. અહિંથી જ તેમના ઉદયની શરૂઆત થાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં મેટ્રીકમાં પહેલે વર્ગે ઉંચે નંબરે પાસ થયા હતા. પછીથી તેમણે એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો તેઓ ગણિતમાં બહુ સારૂં જ્ઞાન ધરાવતા. પ્રીવીઅસમાં ગણિતમાં બહુ ઉંચે નંબરે પાસ થવાથી તે વખતના નિયમ પ્રમાણે ગણિતશાસ્ત્રના પ્રોફેસર મે. થવેટ સાહેબે તેમને ઇતિહાસમાં ખૂટતા માર્કસ અપાવ્યા હતા. તેમને ગોખવાના વિષયપર તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઇતિહાસપર કટાળો હતો તેથી આ પરિણામ આવ્યું હતું તેઓ ફર્સ્ટ બી.એ.માં

હતા ત્યારે તેમને મારા મિત્ર શ્રીયુત્ નગીનદાસ ગોકળદાસ મહેતા જેઓએ વડોદરા રાજ્યમાં થોડા વર્ષ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરનો માનવંતો ઓદ્દો ભોગવી સારી નામના મેળવી છે તેમનો પરિચય થયો. આ ભાઈના સમાગમથી તેમના જીવનનો પલટો તદ્દન બદલાઈ ગયો. રોજ પ્રાતઃકાલે ચાર વાગે ઉઠી નગીનભાઈ સાથે પરમાત્મા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી રચિત શ્રી સિદ્ધાન્ત સિન્ધુ ગ્રંથ બારીકીથી વાંચતા. શ્રીયુત નગીનભાઈની સમજાવવાની એવી ઉત્તમ શક્તિ હતી કે આ ગ્રંથ વાચ્યા પછી ધર્મનું સચોટ જ્ઞાન મેળવવા તથા ગુરુશ્રીના દર્શનાર્થે જવાની તથા તેમના શિષ્ય થવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રગટી. ફર્સ્ટ બી. એ. માં પાસ થયા પછી તેઓ ગણિતમાં હોશિઆર હોવાથી મનપસંદ વિષય તરીકે ગણિત જ લેશે એમ મે. હ્વેટ સાહેબે માનેલુ પણ આ વિષય આગળ જતાં બહુ ઉપયોગી ન ધારી તેમણે બી. એ. માં **લોજીક અને મોરલ ફીલોસોફી** લેવાનુ ઉચિત ધાર્યું. તે વખતે આખી કૉલેજમાં મી. નગીનભાઈ લોજીકમાં બહુ જ હોશિયાર હતા અને તેઓ એટલા પરગજુ હતા કે પોતાનો વખતનો ભોગ આપીને બીજા અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેમજ કણીયાજીને આ વિષય સમજાવતા.

બી. એ. ની પરીક્ષા આપી આવ્યા પછી ઘેર પાછા ફરતાં શ્રીયુત્ કણીયાજીના સ્વભાવમાં થયેલા અણધારેલા ફેરફાર જોઈ તેમના માતુશ્રી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. પછીથી તેઓ વડોદરે પરમાત્માસ્વરૂપ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના દર્શનાર્થે ગયા તેમની મુખાકૃતિ જોઈ પોતે શિષ્ય થવાની આરૂઢ ઈચ્છા બતાવી ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો. આ વખતે ભગવાનશ્રીએ અગાઉથી સૂચન કર્યું હતું, કે પરિણામ જણાવવાની તારીખ બદલાઈને અમુક તારીખે જણાય તો તમો ઘણે જ ઉંચે નંબરે પાસ થાઓ અને સારી ખ્યાતિ પામો. પરમાત્માની કૃપાથી તેઓએ સૂચવેલી તારીખે પરિણામ જણાયું અને ઈ. સ. ૧૮૮૭માં ફર્સ્ટ કલાસમાં પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા. આ વિષયો લઇને પહેલા કલાસમાં પહેલા આવનાર ગુજરાતીઓમાં એઓ પહેલા હતા. ભાઈ મટુભાઈ કરસનભાઈ સોલીસીટરે તેમને પહેલા આ ખબર આપ્યા હતા. તેમને Duke of Edinburough fellowship તથા Ellis' prize પણ મળ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૭-૮૮ માં એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં ફેલો નીમાયા. તેમની ઉંમર બહુ નાની હતી પણ મૂળથી જ વિદ્યાર્થીઓપર તેમના શિક્ષણની એવી છાપ પડી હતી કે કોઈપણ વિદ્યાર્થી તેમના શિક્ષણ વખતે જરાપણ તોફાન કરતો નહિ પણ શાંતિથી ભાષણ સાંભળતો.

વચમાં એક અગત્યની બાબત જણાવવાની રહી જાય છે તે એ છે કે તેઓ ફર્સ્ટ બી. એ. માં હતા અને હું સામળદાસ કૉલેજમાં હતો ત્યારે મારા

ગુરૂશ્રીએ મને પૂછેલું કે તમારી કૉલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર શ્રી. મણીલાલ નાથુભાઈની જગ્યા આપણા જેકીશનદાસભાઈને ન મળે ? મારા જેવા અલ્પજ્ઞ જીવ આ તેમના ભવિષ્યનું સૂચન શી રીતે સમજી શકે ? તેથી મેં ઉત્તર આપ્યો કે જેકીશનદાસભાઈ હજી તો બી. એ. માં પાસ થયા નથી તો આ જગ્યા શી રીતે મળે ?

રા. રા. મણીલાલ નાથુભાઈની નાદુરસ્ત તબીઅતને લીધે લગભગ ૩ વર્ષમાં તેમને આ જગ્યાનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. મેં શ્રીયુત કણીયાજીને અરજી કરવા લખ્યું તેમણે પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં મારા આગ્રહથી અરજી તો કરી પણ તે જગ્યાપર રાવબહાદુર કમળાશંકરભાઈ નીમાયા. સંજોગવશાત્ એક વર્ષ પછી તેઓ પોતાની જગ્યાપર પાછા ફર્યાં અને તે વખતની કમીટીએ શ્રીયુત કણીયાજીની નીમણુંક રૂ. ૧૫૦) થી ૨૫૦)ના ગ્રેડથી કરી. આ સ્થાનપર તેમણે ઘણી સારી કીર્તિ સંપાદન કરી. તેમણે વેદાંતસાર=બ્રહ્મસૂત્ર-પાતંજળ યોગશાસ્ત્ર તથા ગુરૂશ્રીની આવશ્યકતા તથા બીજા અનેક વિષયોપર શ્રી મહાકાળમાં લેખો લખ્યા છે. વેદાંત-ફીલોસૉફી, ગીતા તથા બ્રહ્મસૂત્રપરના તેમના વ્યાખ્યાનો સાંભળવાને તથા તે વિષયો સમજવાને બીજી કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓ પ્રેરાતા અને તે વિષયો સંબંધી તેમના જ્ઞાનની પ્રશસા સર્વત્ર થઈ હતી.

તેઓ બહુ ખંતીલા તથા આગ્રહી હતા. જે વિષયનો આરંભ કરતા તે વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યા વિના તે વિષય કદી પડતો મૂકતા નહિ. કૉલેજના કામ ઉપરાંત તેમને બે વર્ષ મેટ્રિક કલાસમાં સંસ્કૃત લેવાનું કામ આવ્યું. વ્યાકરણનો વિષય બધાજ વિદ્યાર્થીઓ આગળ જતાં ભૂલી જાય છે. અને વિદ્યાર્થી કરતાં શિક્ષકમાં દશગણું જ્ઞાન હોવું જ જોઇએ એવો તેમનો મત હોવાથી તેમણે વ્યાકરણ શાસ્ત્રી ભાનુશંકરભાઈ પાસે શ્રી સિદ્ધાન્ત કૌમુદીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. શાસ્ત્રીજીને પોતાને મુખે મેં એમ કહેતાં સાંભળ્યા હતા કે મેં હજારો વિદ્યાર્થી ભણાવ્યા પણ તેમના જેવી તીવ્રબુદ્ધિના વિદ્યાર્થી જોયા નથી. જે શંકા તેઓ કરે છે તે હજી સુધી કોઇએ કરી નથી. તે શંકાનું સમાધાન શાસ્ત્રીજી પોતે બીજે દીવસે કરી લાવતા અને કોઈ કોઇ પ્રસંગે તો તેમને પણ મુશ્કેલ થઇ પડતું. તેમને બીજાની પેઠે સૂત્રો ગોખવા પડતા નહિ પણ એકવાર વાંચવાથી તેમને સૂત્રો યાદ રહી જતા. મને પોતે ઘણીવાર કહેતા કે વાંચન વાંચનમાં ઘણો ફેર છે. તેઓ એટલું બારીકીથી વાંચતા કે લાંબે વખતે પણ વાંચેલા વિષયનું પાનું પણ ઘણું ખરૂં સ્મરણમાં રહેતું.

સંગીતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમણે અનેક ગવૈયા પાસે કર્યો હતો. તેમનો કંઠ ન હતો છતાં સંગીત જ્ઞાન બહુ સારૂં ધરાવતા. ઉપર જણાવી ગયો તેમ

તેમના આગ્રહી સ્વભાવને લીધે સિતાર વગાડતાં શીખવા માંડ્યુ ત્યારે દરરોજ સાત આઠ કલાક તે વિષય પાછળ મહેનત કરતા. છેવટે ઉત્તમ રીતે સિતાર વગાડતા આવડ્યુ ત્યારે જ તેમણે તે વિષય પડતો મૂકયો હતો.

રમતમાં પણ તેવાજ ઉત્સાહી હતા. શેતરંજની રમત તેમણે શરૂ કરી ત્યારે રોજ આઠ કલાક રમતા. છેવટે એવી સારી નિપુણતા મેળવી કે કોઇ રમનાર ભાગ્યે જ તેમને હરાવી શકતો. ટેનિસ વગેરે રમતોનું પણ તેમણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતુ.

ગુરૂભક્તિ તેમની ઘણી જ દઢ હતી. તે સબંધમાં એક દાખલો આપવો ઉચિત ધારૂં છુ. શ્રાવણ માસમાં એક પ્રસગે હું અને તેઓ શાહોરમાં શ્રી ગૌતમેશ્વર જતા હતા. વરસાદ પડતો હતો અને મોટા મોટા પત્થરો ડુંગર પરથી ગબડતા હતા. તે પ્રસગે તેમણે મને કહેલુ કે ગુરૂકૃપા મેળવવા ગુરૂશ્રી પર અડગશ્રદ્ધા હોવી જોઇએ. અધારી રાત્રિ હોય—આવા પત્થરા પડતા હોય— વરસાદ ધોધમાર વરસતો હોય છતાં ભગવાનશ્રી મને આજ્ઞા કરે કે આ ડુંગર પરથી અમુક વનસ્પતિ લઈ આવો તો હું જરાપણ ક્ષોભ વિના તે લાવ્યા વિના ન રહુ આવી તેમની શ્રદ્ધા જોઇ હું તો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. આવા પુરૂષ પર પ્રભુશ્રી કૃપા કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

વૈદક સબંધી પુસ્તક લખવા તેઓ કેમ પ્રેરાયા અને તેમાં તેમણે કેટલી કેટલી મુશાબત વેઠી હતી તેનું દિગદર્શન કરાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય.

તેમને વૈદક વિદ્યાનો બહુ શોખ હતો. તેથી તેમણે બાયોકેમીક—હોમીયો- પેથીક તથા ગુજરાતી અનેક વૈદકના પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું હતુ તથા આ દવાઓની પેટીઓ તેઓ પોતાના ઉપયોગ માટે રાખતા. ઘણી દવાઓ વાપર્યા વિનાની પડી રહેતી તે પ્રમાણે આ બાયોકેમીક દવાઓની પેટી પડી રહી હતી. આ વખતે મારી મોટી દીકરીની આંખમાં ડોળાપર ચાંદું પડ્યુ હતું. મેં અનેક ઉપાયો કર્યા પણ તે ચાંદું ન જ મટયું અને હુ ઘણો જ કંટાળી ગયો. તેમણે કહ્યુ કે તારી હિંમત હોય તો આ દવામાંથી કેલ્કેરીઆ સલ્ફ નં. ૨ અજમાવીએ મેં હા પાડી અને પ્રભુકૃપાથી ફેર પડતો ગયો. આ ઉપરથી તેમણે આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પછી તેમણે અત્રેના માજી ચીફ મેડીકલ ઓફીસર દાક્તર શિવનાથભાઈ પાસે રોજ અમુક વખત વાંચી અંગ્રેજી દવાઓ સંબધી કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું. પછીથી વઢવાણના પ્રસિદ્ધ દાક્તર રાવબહાદુર ઠાકોરદાસભાઈ જેઓ બાયોકેમિક દવાઓનો બહોળો ઉપયોગ કરતા હતા તેમની પાસે ઉન્હાળાની રજામાં સ્વતંત્ર મકાન રાખી ખર્ચ તથા અનેક ઉપાધિ વેઠી વ્યાધિનું નિદાન કરતાં તથા આ શાસ્ત્ર સબંધી અનેક ગ્રથો વાંચી જ્ઞાન મેળવ્યું. આ પછી તેમણે પોતાના ઘરના ઉપયોગ

માટે એક ગ્રંથ લખવા માંડ્યો પણ પોતાના કરતાં કોઈ દાક્તર આ સબંધી ગુજરાતીમાં ગ્રંથ લખે તો વધારે સારૂં કામ કરી શકે એમ માની ઘણા દાક્તરોને વિનંતી કરી. કોઈ કોઈ દાક્તરે ગ્રથ લખી તેમને બનાવ્યો પણ તેમને તે પસદ ન પડવાથી ગુજરાતી જાણનાર પ્રજાને આ વિષયથી વાકેફ કરવાના હેતુથી પોતે પ્રથમ જ અનેક ગ્રંથોનું દોહન કરી **"જીવનરસાયનશાસ્ત્ર અથવા વ્યાધિ હજાર પણ ઔષધ બાર"** એ નામે પુસ્તક બહાર પાડવાનો વિચાર કર્યો. અનેક એલોપથિક દાક્તરોએ એ ગ્રથ છપાવી નકામા પૈસા પાણીમાં ન નાખવા કહ્યું પણ તેમના આગ્રહી સ્વભાવને લીધે હિંમત રાખી પ્રથમ આવૃત્તિ મહુંમ નામદાર મહારાજા સાહેબ ભાવસિંહજીની કેટલીક મદદથી માત્ર ૦–૬–૦ કિંમત રાખી ઈ. સ. ૧૯૦૭મા બહાર પાડી. એ વખતે આ દવાઓ વેચનાર હિંદુસ્તાનમાં એકાદ ફર્મ હતી; તેથી તેમણે તેમના સ્નેહી ડૉ. રેશમવાળા તથા જે. પી. પંડિતને દવા વેચવા રાખવા કહ્યું પછીથી લોકોને **જુજ કિંમતે શુદ્ધ દવા** મળે તેવા આશયથી એ દવાઓ મને વેચવા રાખવા આગ્રહ કર્યો. જુંજ નફો અને ઘણી મહેનત હોવા છતાં મેં દવાઓ જર્મનીથી મંગાવી વેચવાનું કામ શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં તો એક પેટી વેચતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી પણ વખત જતાં એ કામ સરળ થયું છે, તેમના ગ્રથની બીજા ઘણાએ નકલ કરી પોતાને નામે જૂદા જૂદા રૂપમાં સહજ ફેરફાર કરી છપાવી છે, છતાં લોકો આજ પુસ્તક માગે છે કેમકે તેમના જેટલી સંપૂર્ણ હકીકત એકે ગ્રંથમાં નથી. પ્રારબ્ધયોગે આઠ માસમાં પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થઈ અને બીજી આવૃત્તિ ઘણા સુધારા વધારા સાથે ૦–૧૦–૦ કિં. રાખી ઈ. સ. ૧૯૦૮માં બહાર પાડી. પછીથી કાગળની મોંઘવારીને લીધે ત્રીજી આવૃત્તિ રૂા. ૧–૮–૦ કિં. રાખી ઈ. ૧૯૨૨માં અનેક સજ્જનોના આગ્રહથી. બહાર પાડી અને ચતુર્થ આવૃત્તિ ૧૯૩૦માં કાઢવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થયો અને હવે આ સાતમી આવૃત્તિ કાઢવાનો યોગ આવ્યો છે. તેમનું સ્મરણ કાયમ રહે એવા હેતુથી તેમના ફોટા તથા ટૂંક જીવનચરિત્ર સહિત આ આવૃત્તિ બહાર પાડી છે.

આ દવા કેટલાક લેભાગુ બનાવનારાઓ પુસ્તકમાં પ્રમાણ લખ્યું છે તે લઈ મેળવી (ખરલ કેવી રાખવી તથા કઈ પદ્ધતિથી દવા ઘૂટવી તે વિષે અજ્ઞાત હોવાથી) પ્રજાવર્ગને છેતરે છેઃ આવી રીતે બનેલી દવા અસર ન કરે તો તેમાં દવાનો દોષ નથી પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દવાના બનાવનારનો દોષ છે. આ સંબધે તેમણે પુષ્કળ લખ્યું છે જે ગ્રંથ વાંચવાથી સમજાશે. કોઇને એમ લાગશે કે મારી દવા ખપાવવાના આશયથી હું આ લખું છું તો તેણે આ દવા બીજી દવા સાથે વાપરી તેની અસર વિષે ખાત્રી કરવી. પહેલાં આ દવા અમારે ત્યાં તેમની દેખરેખ નીચે જ બનતી હતી અને હાલ મારી દેખરેખ નીચે ૧૫

વર્ષના જૂના નોકરોને હાથે જ બનાવવામાં આવે છે. આજે આ દવાનો ખૂબ પ્રચાર થયો છે. અનેક સ્થળેથી આ દવાની ઉત્તમ અસર વિષે અભિપ્રાય દર્શાવનારા અનેક પત્રો આવેલા છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૮માં તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભાઈ ઇશ્વરલાલ જેઓએ M.A.LL.B. ની ડીગ્રી સંપાદન કરી હતી તેઓ સ્વરૂપસ્થ થતા તે પ્રસંગે અનેક ગૃહસ્થો શોક પ્રદર્શિત કરવા આવતા પણ તેમણે જ્ઞાન આચારમાં ઉતારેલું હોવાથી જરા પણ ખેદ વિના ઉત્તર આપતા કે સબંધ માત્ર ખોટો છે અને પરમાત્માનું કોઈ પણ કામ દોષરૂપ છે એમ આપણે કેમ કહી શકીએ—ભાઈ ઇશ્વરલાલની મુસાફરી પૂરી થઈ તેમનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એટલે ઉત્તમ લોકમાં ચાલ્યા ગયા તેમાં વિલાપ કરવાથી શો લાભ ? એકાંતમાં રાત્રે બેસતાં મારી આંખમાં આંસુ આવતા પણ તેમને કોઈ દિવસ મેં હિંમત હારતા જોયા નથી. આ પછીથી ઘરનો કેટલોક બોજો જે ભાઈ ઇશ્વરલાલને માથે હતો તે તેમણે સ્વરૂપસ્થ થતા સુધી પોતાને માથે ઉપાડી લીધો હતો ભાઈ ઇશ્વરલાલના પુત્રને રોજ રાત્રે શ્લોકો શીખવતા તથા કેટલીક જ્ઞાનની વાતો કહેતા

કોઈ પણ માણસ તેમના સમાગમમાં આવ્યો હોય તો તેનું કોઇ પણ કામ બનતા સુધી કરવાને ચુકતા નહિ. તેમનામાં મોટાઇનો અંશ ન હતો. સર્વને સમાન ગણતા.

તેમણે પ્રિન્સીપાલ તરીકેનો માનવતો હોદ્દો બહુ ટૂંક વખત ભોગવ્યો. કોલેજમાંથી આવતા ચકરી આવી અને ભાન ન રહ્યું. આ વખતે તેમણે તો અગાઉથી જ સૂચન કર્યું હતું કે આ મંદવાડમાં મારું શરીર નહિ રહે. અત્રેના દાક્તર સાહેબ ફીરોજશાહે સ્નેહી તરીકે પોતાની ફરજ અદા કરી હતી. જ્યારે બોલાવતા ત્યારે આવતા. તેમના માનવા પ્રમાણે કાંઈ અડચણ આવે તેવું નથી, પણ તેઓ તો સ્પષ્ટપણે કહેતા કે મને એટલી અશક્તિ લાગે છે કે આ શરીર નહિ ટકે. થોડા દિવસની માંદગી ભોગવી છેલ્લી ક્ષણ સુધી બોલી જરાપણ દુઃખનું ભાન કરાવ્યા વિના તા. ૫–૧–૧૯૨૩ ને રોજ તેઓ સ્વરૂપસ્થ થયા. આ પ્રસંગે પણ ગુરૂશ્રીની મૂર્તિનું ધ્યાન તથા સ્મરણ તેઓ ચૂકયા નહતા. પરમાત્મા તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

જનસમૂહપર તથા મારાપર કરેલા ઉપકાર માટે પુનઃ પુનઃ તેમનો આભાર માની તેમની છબી સાથે આ આવૃત્તિ પ્રજા સમક્ષ મૂકું છું અને પ્રજાવર્ગ તેનો લાભ લઈ થોડા વખતમાં છઠ્ઠી આવૃત્તિ કાઢવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત કરાવશે એમ આશા રાખી વિરમું છું.

ભાવનગર }
ઈ. સ. ૧૯૩૮ }

મગનલાલ તાપીદાસ કાપડીયા.
શ્રી ન. રા. કુ. જ. બો. વિદ્યાલયના અંગ્રેજી શિક્ષક.

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિ (તા. ૩-૧૧-૧૯૦૭) સાત આઠ માસમાં જ ખપી જવાથી દ્વિતીયાવૃત્તિ (તા. ૧-૧૦-૮) માટે દ્વિગુણ સંખ્યા પ્રત કાઢવામાં આવી હતી. તે આવૃત્તિ પણ પૂરી થઈ ગયાને કેટલાંક વર્ષ થયા. એ દરમ્યાનમાં આ સબંધમાં બીજા ગૃહસ્થો તરફથી પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે એ જાણવામાં આવ્યું હતું તેથી તૃતીયાવૃત્તિ કાઢવાનો આગ્રહ વૃત્તિએ ધર્યો નહોતો. આ તૃતીયાવૃત્તિ કાઢવામાં વિલંબ થયાનુ આ એક મુખ્ય કારણ છે. આમ છતાં આ ગ્રંથ માટે જ અનેક ગૃહસ્થો તરફથી વારંવાર માગણી થવા લાગી અને તેમનો આગ્રહ વિશેષ જણાવા લાગ્યો. તેથી વિલંબે પણ આ તૃતીયાવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો યોગ આવ્યો છે. અને એ માટે એ આગ્રહ કરનાર ગૃહસ્થોનો પ્રથમ જ ઉપકાર માનું છું. કેમકે એમનો આગ્રહ જ આ જનહિત કાર્ય કરાવવામાં નિમિત્ત થયો છે.

આ રીતે નવી આવૃત્તિ કાઢવાનો યોગ આવતાં, એટલા સમયમાં આ ઔષધો સબંધમાં જે જે નવા અનુભવો થયા તે સર્વને આમાં સ્થાન આપવું ઉચિત લાગ્યું છે વળી પ્રથમની બે આવૃત્તિમાં વેન્ડર ગોલ્ટઝના અતિ ઉપયોગી પુસ્તકનું અવલંબન કરવામાં નહોતું આવ્યું. તેથી આ વિષયમાં જે અપૂર્ણતા હતી તે આ આવૃત્તિમાં દૂર કરવામાં આવી છે.

આ આવૃત્તિમાં મુખ્ય ફેરફારો આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા છેઃ—

આ ક્ષારોનો બાર રાશિ સાથે સબંધ દર્શાવ્યો હતો તે રસવિદ્યાના રહસ્યને અવલંબીને હતો. તેને બદલે તે તે રાશિવાળા દરદીને તે તે ક્ષાર આપવો એવો અનર્થકર નિયમ કેટલેક સ્થળે લેવાતો જોવામાં આવ્યો, અને દ્વિતીય-પરિશિષ્ટમાં જે ઔષધો દર્શાવ્યાં હતાં તે માત્ર એટલા જ આશયથી કે તે તે વ્યાધિમાં તેટલાં ઔષધોનું ચિંતન કરવાનુ બહુધા રહે છે. અને તેમાંથી ચિન્હ પ્રમાણે જે ઔષધ યોગ્ય જણાય તે એક પસદ કરી આપવાનુ છે. તેને બદલે કેટલાક મનુષ્યો એ બધાં જ ઔષધો ભેગાં કરી જેમ હિંગાષ્ટકચૂર્ણ આદિની ફાકી મારવામાં આવે છે તેમ ૨૦, ૩૦ ગ્રેઈનની ફાકી મારતા જણાયા. આ પ્રમાણેનો દુરુપયોગ થતો જણાયાથી આ આવૃત્તિમા એ બને કાઢી નાંખ્યાં છે અને એ દ્વિતીય પરિશિષ્ટના વિષયનું તે તે વ્યાધિના પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરી દીધું છે.

દવા લેવાના પ્રકારમાં ઇલેક્ટ્રોહોમીઓપથીનો ડાઇલ્યુશનનો પ્રકાર આ આવૃત્તિમાં વધારે દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને તેના પ્રતિ પ્રજાવર્ગનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવું ઉચિત છે.

આ શિવાય, આ બાર ક્ષારો ઉપરાંત બીજા નવા ક્ષારો જે આ શાસ્ત્રના નિયમથી જ આવશ્યક જણાયા છે તેના ગુણ, સ્વભાવ, ઉપયોગાદિનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે; અને એ શિવાય પણ બીજાં કેટલાંક હોમીઓપથિક ઔષધોનું પણ પ્રસંગવશાત સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ક્ષારોનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને કેટલાક મોટા વ્યાધિઓ જેનું પ્રતિપાદન પૂર્વની આવૃત્તિમાં નહોતું તેની પણ ચિકિત્સા અહિં દર્શાવી છે અને તે ઉપરાંત ઈન્ફ્લુએન્ઝા જેવા પ્રચલિત થયેલા વ્યાધિના પ્રકરણમા ઘણો ઉપયોગી વધારો કરવામાં આવ્યો છે, તથા સામાન્ય મનુષ્યોને અનુકૂલ પડે તેટલા માટે ઘણીવાર થતા કેટલાક વ્યાધિની ચિકિત્સા તત્કાલ સમજાય તે માટે તૃતીય ભાગમાં એક સામાન્ય પ્રકરણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. ઘણું વ્યાધિ માટે ચહેરાપરથી નિદાન કરવાની પદ્ધતિ દર્શાવી છે. પૂર્વે ચૂર્ણોના નામ અને ઉપયોગ માત્ર દર્શાવ્યા હતાં અને આ આવૃત્તિમાં તેમાં કયા કયા ક્ષારો આવે છે તે પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે અને પાવરના નિર્ણય માટે પણ વિશેષ સમજણ આપવામાં આવી છે.

આ વિદ્યાનો પ્રચાર ગુજરાતી જાણનારામાં હવે એટલો બધો થયો છે કે પૂર્વની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાનાં વાકયો હવે ઉપયોગનાં રહ્યાં નથી તેથી એ પ્રસ્તાવનાઓ અહિં દાખલ કરી નથી. છતાં એટલું સુચવવું યોગ્ય છે કે આ ગ્રંથના ઉપોદ્‌ઘાતમાં જે કેટલાંક વચનો ભૈષજ્યવિદ્યાની બીજી સંસ્થાના સંબંધે લખ્યાં છે તે, તે તે સંસ્થાની સામેનાં નહિ સમજતાં આ સંસ્થાની સ્તુતિનાં રોચક વાકયો જ ગણવા ઉચિત છે.

આ ક્ષારોના ઉપયોગથી ઘણાખરા વ્યાધિઓમાં સારો લાભ સત્વર થાય છે એ હવે સર્વના અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે તેમ એવું પણ કેટલીક વાર જોવામાં આવ્યું છે, અને તે વૈદવિદ્યા અનુમાનની ભૂમિકાને ઉલંઘી ગઈ નથી તેથી સાચું છે કે, જેમ અંગ્રેજી દવાથી નહિ સારા થયેલા કેસો દેશી દવાના ઉપયોગથી સુધરેલા જણાય છે, જેમ દેશી ઔષધના પ્રયોગથી નહિ સારા થયેલા વિવિધ કેસો અંગ્રેજી દવાથી સુધરેલા જણાય છે, જેમ એ બંનેથી કોઇ રીતે નહિ સારા થયેલા કેસો આ ક્ષારોનાં ઉપયોગથી સાવ સારા થયેલા જણાય છે; અ ત્રણેથી નહિ સુધરેલા કેસો બીલકુલ દવા છોડી દેવાથી પણ સારા થયેલ જણાયા છે, તેમ આ ક્ષારોથી નહિ સારા થયેલા બીજી દવાથી પણ પ્રસંગે સારા થયેલા જણાયા છે. તેથી આ ક્ષારોથી કે કોઈ પણ એક દવાથી કો વ્યાધિ નહિ મટ્યો તો તેટલા પરથી તે આર્ત પુરૂષે નિરાશા ધરવાનું લેશપણ કારણ નથી. એક પદ્ધતિથી નહિ મટે તો બીજી પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ અજ માયશ કરી જોવો એ શિવાય અજ્ઞાન મનુષ્યો માટે અન્ય ઉપાય નથી, પણ

સદા હિંમતવાળા રહેવુ અને અમુક વ્યાધિ અસાધ્ય થયો છે એવું મનમાં કદાપિ દઢ ન થવા દેવુ.

હાલ કાગળોના ભાવો, છપામણી તથા બધામણી ખર્ચ વગેરે સર્વમાં દ્વિગુણ ત્રિગુણ જેટલો વધારો થઈ ગયો છે તેથી આ ગ્રથનુ મૂલ્ય વધારવુ પડ્યું છે અને આશા છે કે હવે પછીની આવૃત્તિ શ્રીઈષ્ટેચ્છાથી જ્યારે પ્રકટ કરવાનો સમય આવે ત્યારે એ સર્વ ખર્ચ પૂર્વના જેવાં થવાથી આ ગ્રંથ પુનઃ સોંઘી કિંમતે પ્રજા વર્ગ આગળ મૂકી શકાશે.

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરી આ ક્ષારોનો પરિચય કરાવવા નિમિત્તે ઉપકારના પત્રો ઘણા સજ્જનો તરફથી આવતા રહે છે. તેમને જણાવવાની જરૂર છે કે શ્રી શ્રેય.સાધક અધિકારિ વર્ગના સદ્‌ગુરૂશ્રીના પીઠ પર બિરાજતા ઈષ્ટશ્રી **શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રભગવાનની** જનહિતકર આજ્ઞાનુ નિર્વહણમાત્ર આ છે. તેથી એ સજ્જનોએ સાચો ઉપકાર **શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્ર ભગવાનનો** જ માનવાનો રહે છે અને આ સબધે એમનાજ ગુણગણની સ્તુતિ કરતાં અનૃણી થઈ સુખી થવુ છે.

ભાવનગર, માઘ વદિ ૧૩, સ ૧૯૭૮
તા. ૨૪-૨-૨૨

જે૦ જે૦ કણીઆ.

વિષયાનુક્રમણી

નિવેદન. ... ... (૨)

શ્રીયુત કણીઆજીનું ટુંક જીવનચરિત્ર ... ... (૩)

પ્રસ્તાવના ... ... (૯)

મંગલ. ૧

ભાગ ૧, પ્રકરણ ૧ થી ૪. પાન ૧ થી ૩૬.

પ્રકરણ ૧: ઉપોદ્ઘાત, કાળ જતાં સર્વત્ર ફેરફાર થાય છે, હોમીઓપથી–બાયો કેમિસ્ટ્રીની શોધ, (હોમી૦નું સ્થાન ડૉ. હાનમાને કર્યું, જીવનરસાયણ વિદ્યાનું ડૉ. સુસ્લરે કર્યું) આ વિદ્યાની બાલ્યાવસ્થા, સુજ્ઞ આર્તને પ્રોત્સાહન. ૨

પ્રકરણ ૨ : જીવનરસાયનશાસ્ત્ર એ શું છે ? એલોપથી અને હોમીયોપથીમાં ભેદ, દશાંશ અને સતાંશ પદ્ધતિ, ચિકિત્સા પદ્ધતિનો ભેદ, પ્રુવિંગનું સ્વરૂપ, હોમી૦ શા માટે વહેલી અસર કરે છે, જીર્ણ વ્યાધિમાં હોમી૦નો જય. જીવનરસાયન વિદ્યાના સિદ્ધાંતનો ભેદ, શરીર બહારના પદાર્થ ઔષધરૂપ નથી. શરીરમાં જણાતા પદાર્થો જ ઔષધરૂપ છે, રૂધિરમાં રહેલાં ક્ષારો, દુધમાં રહેલા ક્ષારો, વ્યાધિ એટલે ક્ષારની ન્યૂનતા, ઑર્ગૅનિક પદાર્થ શા માટે ઔષધરૂપ નથી, બારે ક્ષારોનાં નામ તથા તેમનો ઓરગેનિક પાદાર્થ સાથેનો સંબંધ, એલોપથી તથા હોમી૦ દવા કેવી રીતે ગુણ કરે છે, આ ક્ષારો હાનિકર નથી, આ શાસ્ત્ર અને માનસ ચિકિત્સા સાથેનો સંબંધ, આ વિદ્યા અમરત્વ આપનાર નથી ત્યારે, આ ઔષધમાં મારણ શક્તિ નથી, વિષનિવૃત્તિ, શસ્ત્રવિદ્યાની અપેક્ષા. ૭

પ્રકરણ ૩ : પાવર, ઔષધના ચાર પ્રકાર, વાપરવાના વિધિઓ (ભૂકો લેવાનો, પાણી સાથે લેવાની, ડાઇલ્યુશન પ્રકાર, મલમ, પોતાં, ટીપાં વગેરે), ડોઝનું પ્રમાણ ૨૭

પ્રકરણ ૪ : એક્યૂટ રૂપમાં પાવર, ક્રોનિકરૂપમાં પાવર, ઔષધ લેવાનો અંતર, ઊંચી પાવરના ઔષધ વાપરવાનો પ્રકાર, બે દવા લેવી હોય ત્યારે, દવાનું મિશ્રણ, બીજી દવા સાથે લેવાય, કરી અથવા પરેજી, **ક્ષારોના નંબર,** અંદર બહાર આ ક્ષારોનો ઉપયોગ, વ્યાધિ થતો અટકાવનાર ઔષધ. ૩૦

ભાગ ૨. પ્રકરણ ૧ થી ૧૨. વધારો. ૧, ૨, ૩, પાન ૩૭ થી ૮૬.

પ્રકરણ ૧: ક્ષાર નં. ૧ (કેલ, ફોસ)નાં નામો, ગુણસ્વભાવ, સૂચક ચિન્હો, વ્યાધિઓ ખાસીઅત વગેરે ૩૭

પ્રકરણ ૨: ક્ષાર નં. ૨ (કેલ. સલ્ફ) ” ” ” ૪૧

પ્રકરણ ૩: ક્ષાર નં. ૩ (કૅલશિઅમ ફ્લોર) ,, ,, ,, ,, ૪૪
પ્રકરણ ૪: ક્ષાર નં. ૪ (ફૅરમ. ફૉસ) ,, ,, ,, ,, ,, ૪૭
પ્રકરણ ૫: ક્ષાર નં. ૫ (કાલિમ્યુર) ,, ,, ,, ,, ,, ૫૧
પ્રકરણ ૬: ક્ષાર નં. ૬ (કાલિ, ફૉસ), ,, ,, ,, ,, ,, ૫૪
પ્રકરણ ૭: ક્ષાર નં. ૭ (કાલિ, સલ્ફ), ,, ,, ,, ,, ,, ૫૮
પ્રકરણ ૮: ક્ષાર નં. ૮ (મૅગ. ફૉસ), ,, ,, ,, ,, ,, ૬૦
પ્રકરણ ૯: ક્ષાર નં. ૯ (નેટ્રમમ્યુર), ,, ,, ,, ,, ,, ૬૩
પ્રકરણ ૧૦: ક્ષાર નં. ૧૦ (નેટ્રમ, ફૉસ), ,, ,, ,, ,, ,, ૬૮
પ્રકરણ ૧૧: ક્ષાર નં. ૧૧ (નેટ્રમ સલ્ફ), ,, ,, ,, ,, ,, ૭૧
પ્રકરણ ૧૨: ક્ષાર નં. ૧૨ (સિલિશીઆ), ,, ,, ,, ,, ,, ૭૫
વધારો ૧: ક્ષારોનો પરસ્પર વિરોધ... ... ... ૭૮
વધારો ૨: ચહેરા પરથી ચિકિત્સા, ફૉસ્ફેટ ક્ષારો, સલ્ફેટ ક્ષારો, ક્લોરાઈડના ક્ષાર વગેરે ૮૦
વધારો ૩: નવા ક્ષારો, આરસેનિક વર્ગ, આર. એલ્બ, નં. ૧૩, કાલિ. આર, નં. ૧૪, કાલિ. આયો., નં. ૧૫ અને કંપાઉન્ડ ક્ષારો. ... ૮૨

ભાગ ૩, ચિકિત્સા, ઉપોદ્‌ઘાત, વગેરે પ્ર. ૧ થી ૩૨, પાન ૮૬થી

ઉપોદ્‌ઘાતઃ ચિકિત્સા કયારે કરવી, ઔષધોનો વિરોધ, પાવરની પસંદગી. ૮૬
સામાન્ય પ્રકરણઃ જ્વર, મૅલેરીઆ, પ્લેગ, મરડો, અજીર્ણનો અતિસાર, કૉલેરા, ઉધરસ, સળેખમ, કૃમિ, દાંત આવવાની ચિકિત્સા, વધારો થતાં સૂચવાતાં ક્ષારો. ૮૯
પ્રકરણ ૧: જીભ અને સ્વાદ ઉપરથી થતી ચિકિત્સા ... ૯૦
પ્રકરણ ૨: ત્વચામાંથી નીકળતા રસ ઉપરથી થતી ચિકિત્સા ... ૯૨
પ્રકરણ ૩: વેદનાના સ્વરૂપથી થતી ચિકિત્સા... ... ... ૯૨
પ્રકરણ ૪: જ્વરચિકિત્સા વરમજન્ય જ્વર, ટાઢીઆ તાવ, સાદો તાવ, પિત્તજ્વર, રિમિટંટ તાવ, ટાઇફૉઇડ, ટાઇફસ જ્વર, શીળી, અછબડા, ઓરી, રતવા, ઈન્ફ્લુએન્ઝા, પ્લેગ, લૂ લાગવી ૯૩
પ્રકરણ ૫: ઉપદંશ, ચાંદી, ગરમી, (સીફિલિસ) ૧૦૫
પ્રકરણ ૬: સંધિવા, વા ૧૦૭
પ્રકરણ ૭: વા, કળતર, ન્યુરેલજીક દુઃખાવો ૧૦૮
પ્રકરણ ૮: પગનો નજળો, ગંઠીઓ વા, ગાઉટ, ... ૧૦૯
પ્રકરણ ૯: પાંડુરોગ–ઍનીમિયા ૧૦૯

પ્રકરણ ૧૦ : ગંડમાળ, સ્ક્રોફ્યુલા ૧૧૦
પ્રકરણ ૧૧ : જલોદર જલદર, ડ્રોપ્સી. ૧૧૧
પ્રકરણ ૧૨ : વરમ, લોહીનો સંચય... ... ... ૧૧૨
પ્રકરણ ૧૩ : રક્તસ્રાવ, લોહી નીકળવું, (હેમરેજ), ... ૧૧૩
પ્રકરણ ૧૪ : ચાંદા, વ્રણ, (અલસર) ૧૧૪
પ્રકરણ ૧૫ : અશક્તિ ૧૧૫
પ્રકરણ ૧૬ : (એ) હાઇડ્રોફોબીઆ (હડકાયું કુતરૂ કરડવું) (બી) ગાંઠ ૧૧૫
પ્રકરણ ૧૭ : મુખ આદિના વ્યાધિઓઃ ગળું આવવું, સાદ બેસી જવો, દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ, ચોરીઆનો વરમ, મોઢામાં ચાંદાં, અવાળુ ફુલવા, ચુંચીયું, ગાલપચોરીઆ, ડોક રહી જવી ૧૧૬
પ્રકરણ ૧૮ : દાંતના વ્યાધિઓ, બાળકોને દાંત આવવા, દાંત કળવા ઉંઘમાં દાંત કકડાવવા ૧૧૮
પ્રકરણ ૧૯ : શ્વસનયંત્રના વ્યાધિઓ, શ્લેષ્મ, ઉધરસ, મોટી ઉધરસ, ઉટાંટીયું, હિક્કા, વાંધણી, સાદ બેસી જવો, દમ, ન્યુમોનિઆ, પ્લુરિસી, ક્ષય, નાકના મસા, નાકમાં છોડ, નસકોરી ફુટવી, શ્વાસનલિકાનું મુખ બંધ થવું, એનો ઇડીમા ૧૨૦
પ્રકરણ ૨૦ : જઠર અને આંતરડાના વ્યાધિઓઃ અજીર્ણ, બંધકોશ, ચુંક, પેટનું ચઢવું, કૃમિ, ઉલટી, અતિસાર, મરડો, કોલેરા, આમણ બહાર નીકળવી, અર્શ, પાયુના ચીરા, ભગંદર, જઠરનું કળતર, ગોળા ચાંદુ, જઠરની વૃદ્ધિ, જઠર તથા આંતરડાના પડના વરમ. એપેન્ડીસાઇટીસ, ૧૨૬
પ્રકરણ ૨૧ : યકૃત્ તથા પ્લીહના વ્યાધિઓઃ યકૃત્‌ની મદતા, તીવ્રતા, કમળો, યકૃત્‌નો વરમ તથા ગડ, યકૃત્‌માં લોહીનો જમાવ તથા પ્લીહની વૃદ્ધિ, પિત્તપથરી ૧૪૪
પ્રકરણ ૨૨ : મૂત્રયંત્રના વ્યાધિઓ. પીશાબનું બહાર ન નીકળવું, પીશાબનું નહિ રચાવું, ઉનવા, પીશાબની ન્યૂનતા, પીશાબમાં વિવિધ પદાર્થો જવા, મૂત્રાશયનો વરમ, અતિશય પીશાબ થવો વગેરે, મૂત્રપિંડમાં લોહીનો જમાવ વગેરે, બ્રાઇટનો રોગ, એડિસનનો વ્યાધિ, પથરી, વરમ, મધુમેહ વગેરે ૧૪૬
પ્રકરણ ૨૩ : જનનેન્દ્રિયના વ્યાધિઃ વૃષણવૃદ્ધિ વૃષણમાં જલ, વૃષણની ભૂરી નસાનો સોજો. વૃષણની કઠિનતા, કોથળીનો કઠિમા, ચળ, એલીફનટિઆસિસ, ફુલનો વરમ, વીર્યસ્ખલન, નપુંસકપણું, અતિકામવૃત્તિ, પ્રમેહ, સારણની ગાંઠ ૧૫૨
પ્રકરણ ૨૪ : અસ્થિના વ્યાધિઃ હાડાનાં અસ્થિના વ્યાધિ, ટચકીયું, પૃષ્ઠાદિની વેદના, ઘુંટણની નીચે પાણી, રઞોળી, સાયેટિકા ૧૫૫

પ્રકરણ ૨૫: આંખના સામાન્ય વ્યાધિઓ, દુઃખવી, ખીલકુંલું વગેરે... ૧૫૭

પ્રકરણ ૨૬: કાનના સામાન્ય વ્યાધિઓ પાકવો, દુઃખાવો, બહેરાશ... ૧૫૮

પ્રકરણ ૨૭: રક્તાશયાદિના વ્યાધિઃ નાડીસબંધી, ભૂરી શિરાઓ ફુલવી, રક્તાશયવૃદ્ધિ, ફડક, રક્તાશયના પડનો વરમ, પડદાના વ્યાધિ, હૃદયશૂલ ૧૫૮

પ્રકરણ ૨૮: માથુ, મસ્તિષ્ક તથા મજ્જાતંતુના વ્યાધિઃ શિરોવેદના, આધાશીશી, નિદ્રાની અવ્યવસ્થા, આંચકી, તાણુ, હીસ્ટીરીઆ, સાયેટિકા, કોરીઆ, લખતાં હાથ ધ્રૂજવો, ધનુર, માનસિક ચિન્હો, ચકરી, ફેર, બેશુદ્ધિ, લખવો, (પેરેલીસિસ) એપોપ્લેકસી, પક્ષઘાત, ફેફરૂં, વાઈ, સંનિપાત વગેરે, પગે પગસૈવો, અફીણનું વ્યસન વગેરે ... ૧૬૦

પ્રકરણ ૨૯: ત્વચાના વ્યાધિઓઃ સામાન્ય ચિકિત્સા, તાલ પડવી, શિલસ્થ, લુખસ, દરાજ, મસા; આંટણુ ખરજવું, ખીલ, શ્લીપદ, ખસ વગેરે, ગડ, ગુમડું, પાકું. ૧૭૩

પ્રકરણ ૩૦: જખમ, લચક, વાગવું, દાઝવું, દંશ ૧૭૬

પ્રકરણ ૩૧: બાલકોના વ્યાધિઓઃ દાંત આવવા, સુકનાન વગેરે. ૧૭૬

પ્રકરણ ૩૨: સ્ત્રીઓના ખાસ વ્યાધિઓઃ યોનિકંડુ, યોનિમુખ વરમ, યોનિહર્ષ, પ્રદર, યોનિભ્રંશ, ઋતુસબંધના વ્યાધિઓઃનષ્ટાર્તવ, સપીપડાર્તવ, અતિઆર્તવઃ ગર્ભાશયનો વરમ તથા ભ્રંશ, સ્ત્રીઅંડવૃદ્ધિ, સગર્ભા તથા સૂતિકાના વ્યાધિઓ, દુધ ઓછું આવવું, અધુરે જવું. શસ્ત્રક્રિયા આ દવાઓનો ઉતાર. ૧૭૭

પરિશિષ્ટ ૧: અજીર્ણચૂર્ણ, બંધકોશચૂર્ણ, જ્વરચૂર્ણ, શ્લેષ્માદિચૂર્ણ, વાતચૂર્ણ, તન્તુવેદનાચૂર્ણ, પ્રદરચૂર્ણ, સગર્ભાચૂર્ણ, ત્વચાચૂર્ણ, પ્રમેહચૂર્ણ, અશક્તિચૂર્ણ, પુષ્ટિચૂર્ણ, ... ૧૮૫

પરિશિષ્ટ ૨: માનસિક ચિન્હો (૧૮૯) માથું મગજ અને ખોપરી (૧૯૦) આંખ (૧૯૨) કાન (૧૯૩); નાક (૧૯૪) ચહેરો (૧૯૫) મુખ (૧૯૫) જીભ (૧૯૬) સ્વાદ (૧૯૬) દાંત (૧૯૭) ગળું (૧૯૭) જઠર (૧૯૮) આંતરડું પેડું અને દસ્ત (૨૦૦) મૂત્રયંત્ર (૨૦૨) શ્વસનયંત્ર (૨૦૩) દમ, શ્વાસ (૨૦૪) રક્તાભિસરણયંત્ર (૨૦૫) પુરૂષજનનેન્દ્રિય (૨૦૫) સ્ત્રીજનનેન્દ્રિય (૨૦૬) પ્રદર (૨૦૭) સગર્ભા અને સૂતિકા (૨૦૮) પૃષ્ઠ, પગ વગેરે (૨૦૮) મજ્જાતન્તુ (૨૧૦) નિદ્રા અને સ્વપ્નાં (૨૧૧) જ્વર ત્વચા પ્રકીર્ણ (૨૧૧) ખાસીઅત (૨૧૪).

પ્રથમ ભાગ

પ્રકરણ ૧

ઉપોદ્ઘાત

કાળ જતાં સર્વત્ર ફેરફાર થાય છે. આપણે સર્વત્ર દૃષ્ટિ પ્રસારી જોઈશું તો એક વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે જેમ જેમ સમય વ્યતીત થતો જાય છે તેમ તેમ વિદ્યાકળામાં સુધારો વધારો અથવા ભેદ થતો જાય છે. પ્રવાસ કરવા માટે પૂર્વે બળદ, ઘોડા આદિ જ વાહનરૂપે વપરાતા, ક્રમે ક્રમે ગાડીઓ રથ આદિની શોધ થઈ અને છેવટે વરાળની ચમત્કારિક સત્તા જાણવામાં આવી. મનુષ્યે તેને વશ કરી એટલે આગગાડી, સ્ટીમર, મોટરકાર, વિમાન આદિ વાહનો તૈયાર થયા. આથી કેટલીક સગવડતા થઈ છે. વ્યાપારને કેટલુ ઉત્તેજન મળ્યું છે ઈત્યાદિ સર્વને વિદિત જ છે. મંદબુદ્ધિ મનુષ્ય પણ એક ગ્રામથી ગ્રામાન્તર જવા માટે હવે અને ત્યાંસુધી સુધરેલાં સાધનોનોજ ઉપયોગ કરે છે અને પૂર્વના ખચ્ચર ગાડાઓ આદિને વાહનરૂપે વાપરવાનો આગ્રહ છોડી દે છે. સંદેશા પૂર્વે કાસદદ્વારા મોકલાતા પણ હવે વિલમ્બ કરનાર અને કંટાળો આપનાર એ પદ્ધતિનું કોઈ સેવન કરતું નથી. હવે એ માટે સ્ટીમર, વિમાન આદિનો ઉપયોગ કરવાનું સર્વ ડહાપણ ભરેલું સમજે છે અને ત્વરા હોય તો તારથી જ સંદેશા મોકલે છે. લંડન, ન્યુયોર્ક, મુંબઈ, પારીસ જેવા મોટા મોટા શહેરમાં ટેલીફોન દાખલ થઈ ગયા છે. આથી સહેજ કામસર નોકર-ચાકરને ધક્કો ખવરાવવાનુ જતું રહ્યું છે. નોકર જઈને આવે અને સમાચાર લાવે ત્યારે તદનુસાર કાર્ય કરવાનું રહ્યું નથી, પણ ટેલીફોનની મદદથી ઘેર બેઠાં જ ગૃહાન્તરસ્થિત મનુષ્યો સાથે વાતચીત કરવાનું કામ કરાય છે. આ પ્રમાણે સંગીતવિદ્યા, ચિત્રકળા, ફોટોગ્રાફી આદિ સર્વ વિદ્યાકળામાં નવીન શોધો થઈ રહી છે, થાય છે અને થશે, અને સુખકર યોજના થયે, આપણે જોઈએ છીએ કે, પૂર્વની ગ્રામ્ય દુષ્કર રીતિ લુપ્ત થઈ જાય છે-તાત્પર્ય કે સુજ્ઞ પુરૂષો નવીન સુધરેલી યોજનાનો લાભ બને ત્યાંસુધી લેવા ચૂકતા નથી.

હોમીયોપથી તથા બાયોકેમિસ્ટ્રીની શોધ. આ જ નિયમ વૈદ્યક-શાસ્ત્રમાં પણ લાગુ પડે છે. મનુષ્યનો ઇતિહાસ જે સમયથી જણાયો છે ત્યારથી મનુષ્યને વ્યાધિની પીડા પણ જાણવામાં આવી છે અને ત્યારથી વ્યાધિને નિવારણ કરનાર વિવિધ ઔષધોનું સેવન થતું પણ ઇતિહાસથી સિદ્ધ છે.

ઔષધોપચાર કરવાનું કામ પૂર્વે જાદુગર કરતા, હજામ શસ્ત્રકામ કરતા; સમય જતાં એને સ્થાને વિવિધ કુશલ વૈદ્યોને હાથ એ કામ આવ્યું અને ક્રમે ક્રમે વૈદ્યને બદલે ડૉકટરોની સ્થિતિ થઈ. વૈદ્યવિદ્યામાં વિવિધ નવીન ઔષધો પ્રતિવર્ષે પ્રયોગથી શોધી કાઢવામાં આવે છે, શસ્ત્રકળામાં પ્રતિવર્ષે નવીન નવીન શસ્ત્રો, તે તે અવયવને ઉઘાડવાની, કાપવાની વિધવિધ કળા શોધી દાખલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષ આ વિદ્યાના ખેડાણ માટે પ્રયત્ન થયા છે અને અને થાય છે. પણ એ વિદ્યામાં ગંજાવર ફેરફાર તો **હોમીયોપથીની શોધ ડૉ. હાનમાને** ઓગણીસમી સદીમાં કરી ત્યારથી જ થયો છે. **હોમીયોપથીનું** બીજું નામ **"બાયોલોજીકલ"** પદ્ધતિ છે. એના પિતાપણાનું માન ડૉ. હાનમાનને જ છે. આ હોમીયોપથીની અપેક્ષાએ પ્રાચીન પદ્ધતિનું નામ એલોપથી આપવામાં આવે છે. એ હોમીયોપથીમાં સુધારો કરી ઓગણીસમા સૈકાના અંતિમ ભાગમાં (ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં) જર્મનીના પ્રસિદ્ધ ડૉ. સુસ્લરે **બાયોકેમિસ્ટ્રીની વિદ્યાનું સ્થાપન કર્યું.** એ વાત સાચી છે કે ડૉ. સુસ્લરની પૂર્વે પ્રો. વર્ચોએ "સેલ્યુલર પેથોલોજી" વિવિધ પ્રયોગોથી અને શોધો કરી, સિદ્ધ કરી જાહેરમાં મુકી હતી, તેમજ બાયોકેમિસ્ટ્રી અથવા જીવનરસાયનપદ્ધતિમાં જે ખનિજક્ષારોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. **તેનું જ્ઞાન હોમીયોપાથ તથા એલોપાથએ બંનેને હતું.** પણ એ ક્ષારો ઔષધરૂપે આપવાથી સર્વ સાધ્ય વ્યાધિઓ મટે છે એ અનુભવથી સિદ્ધ કરવાનું અને એ ક્ષારો જે જે ચિન્હો પરથી વ્યાધિમાં વપરાય છે તે સર્વને શાસ્ત્રીય રીતે પરિશોધી જાહેરમાં મુકવાનું માન ડૉ. સુસ્લરનેજ ઘટે છે. તેથી જેમ હોમીયોપથીના પિતારૂપે ડૉ. હાનમાનનું નામ અપાય છે તે જ પ્રમાણે **બાયોકેમિસ્ટ્રીના પિતારૂપે ડૉ. સુસ્લરનુંજ** નામ ગણવું ઘટે છે. એ જર્મનીમાં આવેલા ઓલ્ડનબર્ગ શહેરના સુપ્રસિદ્ધ નામાંકિત ડૉકટરે વીશ વર્ષ ઉપરાંત આ દવાઓ વિવિધ રોગો ઉપર અજમાવી સિદ્ધ કરી ત્યાર પછી જ Abridged Therapy (સંક્ષિપ્ત થેરાપી) એ નામના પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યારે ઘોડા, બળદ આદિનાં વાહનોનો ત્યાગ કરી જ્યાં મળી શકે છે ત્યાં લોકો આગગાડી, સ્ટીમર આદિ સુધરેલી યોજનાને જ પસંદ કરે છે, ગ્રામ્ય પદ્ધતિને છોડી સુધરેલી ઢબછબ સ્વીકારે છે. ત્યારે એક પક્ષે આપણને આશ્ચર્ય થાય છે કે આ ભૈષજ્યવિદ્યામાં લોકો શામાટે પાછા પડે છે? હોમીયોપથીનાં સ્વાદિષ્ટ ઔષધોને ન લેતાં, બાયોકેમિસ્ટ્રીના સ્વાદિષ્ટ અને તત્કાલ અસર કરનાર, ખોરાકરૂપ ઔષધોને ન લેતાં હજી પણ શા માટે લોકો પેટમાં બળતરા કરનાર, મોઢામાં ચાંદી પાડનાર અને શરીરમાં

ગયા પછી વિવિધ વિક્રિયાને ઉત્પન્ન કરનાર, શરીરથી કેવળ બહારનાજ ગણવાયોગ્ય વિષમય એલોપથીના રગડા ગળામાં રેડવાનું પ્રથમ પસંદ કરે છે? પણ અધિક વિચારતાં આશ્ચર્ય શમી જાય છે. જે જે નવીન શોધ થઈ છે તેને કંઈ દિવસી લોકોએ તરત વધાવી લીધી છે? કોઈ પણ નવીન શોધ થઈ કે તરત તો વિદ્વાનમાં ગણાતી પ્રજા જ તેના સામે મોટા બરાડા નાંખે છે અને સાધારણ ગતાનુગતિક લોકો તેના પ્રતિ ધ્યાન પણ આપતા નથી અથવા તો વિદ્વાન્ પ્રજાને અનુસરે છે. આવી દોલાયમાન સ્થિતિ કેટલોક સમય રહે છે. પરિણામે સત્યજ જય પામે છે. તેથી જે વિદ્વાન પ્રજા એકવાર સામે બરાડા પાડતી દેખાય છે તે જ પ્રજા કાળ જતાં તે શોધના પક્ષમાં વલણ કરે છે અને પરિણામે તેના હિમાયતીરૂપે બહાર પડે છે. શીતલા કાઢવાની શોધ, શસ્ત્રવિદ્યા આદિ પ્રસિદ્ધ વૈદ્યવિદ્યાના શાખાઓમા પણ આ સ્પષ્ટપણે જોવામાં આવે છે. આજ નિયમથી ડૉ. હાનમાનના સમયમાં જેટલો હોમીઓપથીનો પ્રચાર થયો હતો તે કરતાં હાલ સહસ્રગણું કે લક્ષગણું અધિક પ્રસાર થયો છે. લોકોને મોટા રગડા કરતાં સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં લેવાતાં ઔષધના ચઢતા ગુણો હવે સમજાયા છે અને તે એટલે સુધી કે કેટલીક પ્રજા તો હોમીયોપથીક દવા જ વાપરનાર થઈ છે અને ઈતર પ્રજાજનમાંથી જે એક વાર હોમીઓપથી વાપરી અનુભવ લઇ જુએ છે તે પછી એલોપથીના ઔષધોનો બનતા સુધી અનાદર જ કરે છે. એ વાત સાચી છે કે બધા મનુષ્યો વૈદ્યવિદ્યામાં કુશળ હોતા નથી, અને તેથી તેમને વૈદ્યોના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આથી જે દેશમાં હોમીયોપાથ ડાકટરોનો સુકાલ હોતો નથી ત્યાં હોમયોપથીને માનનાર ગુણગ્રાહી સજ્જનોને પણ નહિ છૂટકે અનિચ્છાથી પ્રસંગપરત્વે એલોપથીની દવાજ લેવી પડે છે. પણ એ માત્ર સમયનો જ સવાલ છે. ડાકટરો બહુધા એલોપથીની શાળામાં શિખેલા હોય છે; વળી એલોપથીમાં જેમ તાવ આવ્યો કે અમુક દવા ફટ દઈને આપવી એવું શિક્ષણ હોય છે તેવું હોમીયોપથીમાં હોતું નથી. હોમીયોપથીમાં તે તે દવાના સર્વ મુખ્ય ચિન્હો છે કે નહિં તેની બારીકીથી ડાકટરે તપાસ કરવી પડે છે. આ કરવાનો એમને વખત કે ઈચ્છા હોતાં નથી. આ આદિ કારણથી હાલનાં આપણા દેશના ડૉકટરો હોમીયોપથીમાં પ્રવીણ થયેલા જણાતા નથી અને એ દવાને વાપરતા અચકાય છે. વળી એલોપથીને શરૂ થયાને આજકાલ કરતાં હજારો વર્ષ થઈ ગયાં છે તેથી સર્વ પ્રજાને વારસામાં એના સંસ્કારો જ પ્રાપ્ત થયા છે. તેથી એ સંસ્કારને અનુસાર સ્થૂલબુદ્ધિના પ્રભાવે પ્રજામાંના ઘણાખરાને તો કળી જ શકાતું નથી કે આટલી સૂક્ષ્મ દવા તે શું અસર કરે કે કેમ અસર કરે. વળી એ દવાનો સ્વાદ ખાસ હોતો નથી તેથી તીખાં

કડવાં ઔષધનાં પાન કરી ઉછરેલાંને આ તે દવા, એવો ભ્રમ થાય છે. જેમ દુબળાનો છોકરો જાશ અને રોટલો ખાઈને ઉછર્યો હોય છે તેને સ્વાદિષ્ટ બરફી, શીખંડ આદિ આપવામાં આવે છે તો તે કેસરપપ્પુની માફક ભડકીને નાસી જાય છે અને મિથ્યા ભ્રાન્તિને વશ થઈ, જાણે તેના આગળ બરફી આદિરૂપે વિષ ધર્યું હોય તેમ માને છે, તેવી જ રીતે વિષમય પદાર્થના વિવિધ તીક્ષ્ણ સ્વાદથી તન્મયતાને પામેલી પ્રજાની ઇન્દ્રિયો હોમીયોપથીના સૌમ્ય સ્વાદિષ્ટ સ્વાદને ઓળખી નહિ શકતાં તેનાથી મિથ્યા ભડકે છે. આથી કોઈ કોઈ વિદ્વાન્ સત્યશોધક ડાકટરો પોતે હોમીયોપથી વાપરે છે છતાં દરદીની શ્રદ્ધાને અનુસરી, પોતાને ભરોસો નહિ છતાં દરદીને નિરાશ થવા દેતો અટકાવવા માટે જ એલોપથી વાપરે છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાથી હોમીયોપથીનો પ્રચાર આપણે એલોપથી જેટલો જોતા નથી તેમાં વિસ્મય થવા જેવું હવે રહેતું નથી. પણ સત્યનો જ સદા જય છે એ સિદ્ધ નિયમ હોવાથી હોમીયોપથીએ એલોપથીને કેટલેક સ્થળે હાંકી કાઢી છે અને સમય જતા ખૂણે ખાંચરે જ એલોપથી દ્દષ્ટ થવા સમય આવે તો તેમાં વિવેકીને આશ્ચર્ય જેવું રહે તેમ નથી.

આ પ્રકારે હોમીયોપથીનું સસ્થાપન થયાને ઘણાં વર્ષ થયાં છતાં હજી એનો સંપૂર્ણ વિજય થયો નથી ત્યારે જીવનરસાયન અથવા બાયોકેમિસ્ટ્રિ હજી બાલ્યાવસ્થામાં હોય એમાં તો લેશ પણ આશ્ચર્ય પામવા સરખું સુજ્ઞને રહેતું નથી. એ નિસંઃશય છે કે ઘણા પ્રસિદ્ધ ડૉકટરોએ, જેવા કે ગ્રોવેગલ, વોકર, સી. આર. વોજેલ, એમ. ડી; જે. બી. ચેપમેન, એમ. ડી, જી. ડબલ્યુ. કેરી, એમ, ડી; જી. સી. મોરગન, એમ, ડી; એ. પી. ડેવિસ, એમ. ડી; એલ, એ. બેલ, એમ. ડી; સી. ઈ. ફિશર, એમ. ડી; એચ. કે. લીઓનાલ્ડ, એમ, ડી, ડૉ. બરનેટ. એમ. ડી; જી. ડબલ્યુ. વોર્ડ, એમ. ડી; સી. બી. કર્ન, એમ. ડી; ડૉ. નોરટન, કલાર્ક, જોનસન, સાઉથવિથ, રીડ, મૈયર, આદિ વિવિધ બારે ડીગ્રીવાળા ડૉકટરોએ એનો આશ્રય લીધો છે અને એમાં સત્તાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે છે તેથી સમય જતાં અન્ય અનેક પથીઓનો પગભર કરી એ ઉપર તરી આવશે; છતાં જ્યાં સુધી એવી સ્થિતિ દૃષ્ટિ આગળ આવી નથી ત્યાંસુધી એની બાલ્યાવસ્થા ગણવી એ સત્યનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય અન્ય નથી

સુજ્ઞ આર્તને આ શાસ્ત્રની ભલામણ. આમ છતાં સુજ્ઞ વાચકોપ્રતિ જણાવવા છૂટ લઈએ છીએ કે મોટી મોટી શોધો આરંભમાં એક વ્યકિતના અનુભવમાં આવી ક્રમે ક્રમે પ્રચાર પામી સર્વ જનમા પ્રસિદ્ધિ પામી છે એ નિયમનું વિસ્મરણ કરવુ ઘટતુ નથી પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં બાયોકેમિસ્ટ્રિ જાણીતી

થઈ ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ આપણા દેશમાં પણ ઘણા ગૃહસ્થો પ્રત્યેક શહેરમાં એનો ઉપયોગ કરતા જણાય છે. ઇતર કેટલાકને એની મહત્તાનો અનુભવ થયા છતાં અનુકૂલ સાધનના અભાવને લીધે જ તેઓ વારંવાર પ્રસંગ પડયે એનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. તે સાધનો તે અનુરૂપ ગ્રંથની પ્રાપ્તિ અને જોઈએ ત્યારે એ ઔષધો સહેલથી મેળવી શકાય એવી વ્યવસ્થા એ બે મુખ્યત્વે કરીને છે. આથી બાયોકેમિસ્ટ્રિ હજી પ્રસિદ્ધ નથી, આપણા લોકમાં પ્રસરી નથી(૧) માટે એનો આશ્રય કેમ લેવાય એ પ્રકારની શંકાને વશ થવા સુજ્ઞને કારણ નથી. જો સર્વ આ પ્રકારનો વિચાર સર્વ શોધને માટે કરે તો કોઈ પણ નવી શોધ પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકે તેમ નથી, કોઈ પણ શોધનો પ્રજાને લાભ કોઈ પણ કાળે થઈ શકે તેમ નથી. ચાંદુ જોઈને ત્યાં બેસી જવાની મક્ષિકાવૃત્તિને આશ્રય ન આપતાં જે સત્ય છે તેને જ આશ્રય આપવો સુજ્ઞને ઉચિત છે. બાયોકેમિસ્ટ્રિનું સત્ય એટલું છે કે જો તમે તેને આજે આશ્રય નહિ આપશો તો તમારે જ કાલાન્તરે આશ્રય આપવો પડવાનો છે. આજે તમે એ દવાઓનું સેવન નહિ કરશો તો એનું સત્ય સર્વત્ર પ્રસરી ગયે તમારે એ અવશ્ય સેવન કરવી પડવાની છે, તો પછી શા માટે વિષના પ્યાલા પીને તમારાં શરીરને દેવગૃહને બદલે પિશાચ કે રાક્ષસને આપવાનાં બલિદાનના ચકલારૂપ બનાવો છો ? એમ છતાં જો આજે તમને ખાતરી નહિ થાય તો ભલે વિષપાન કરો. તમને આની સત્યતા જ એના પ્રતિ આકર્ષી લાવશે. જ્યારે વિષપાનથી તમારો વ્યાધિ નહિ મટશે ત્યારે પછી નિરુપાયે તમે આ જીવનરસાયણ પ્રતિ વળશો જ. તો હવે ડહાપણ શેમાં રહ્યું છે તે તમે જ વિચારો. શરીરમાં વ્યાધિ થયો કે તરત તેને અનુકૂલ આહારરૂપ અમૃત આપી નિવૃત્ત કરવો એ સારું છે કે તેના પર વારાફરતી એક પછી એક વિષ રેડી એ વ્યાધિને દૃઢમૂલ કરવો, શરીરને અધિક બગાડવું અને પરિણામે એ અમૃતને શોધવા જવું એ સારું છે ? અવશ્ય તમને જણાશે કે પ્રથમ માર્ગ જ સારો અને વિવેકવાળો છે તો તે માર્ગને, પ્રિય આર્ત પુરુષો ! આજથી જ ગ્રહણ કરો અને નીરોગ તેમજ દૃઢ આરોગ્યવાળા થાઓ.

(૧) આ ગ્રંથની છ આવૃત્તિથી હવે એનો ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીયાવાડ અને યુ. પી., સી. પી. માં બધે પ્રચાર થઇ ગયો છે, નાનાં નાનાં ગામડામાં પણ આ ઔષધો વપરાવા લાગ્યાં છે અને દરદીને તરત આરામ થવા લાગ્યો છે, તેથી હવે આ વિદ્યા અજ્ઞાત રહી નથી જ.

(આ ગ્રંથના કેટલાક ખાસ અભ્યાસકો બાયોકેમિક ડીસ્પેનસરીઓ ચલાવે છે.)

લિ. ચં. મ.

પ્રકરણ ૨

જીવનરસાયનશાસ્ત્ર એ શું છે?

એલોપથી અને હોમીયોપથીમાં ભેદ—આપણી સર્વ પ્રજા એલોપથીનાં ઔષધોથી સારી રીતે જાણીતી છે. વિવિધ વનસ્પતિઓ, ક્ષારો, ખનિજ પદાર્થો અર્ક, તેલ, રસાયણ આદિ સર્વ આ વિદ્યામાં ઔષધરૂપે વપરાય છે ખાસ સત્ત્વ ખેંચેલુ હોય તેવાં તથા જેમાં રસ એટલે પારો આવતો હોય તેવા ઔષધો સિવાય ઇતર પદાર્થો જે આપણે ઔષધ રૂપે વાપરીએ છીએ તે ભાગ્યેજ એક—બે ગ્રેઈન જેટલા વજનમા હોય છે. ઘણાંખરાંનું સામાન્ય વજન દશથી તે સો–દોઢસો ગ્રેઈન સુધી લેવાય છે. રસાયણપ્રયોગોમાં માત્રા ઘણી ઓછી હોય છે છતાં તેમાં પણ ગ્રેઈન કે અર્ધ ગ્રેઈનથી માત્રા ન્યૂન હોતી નથી. સત્ત્વ ખેંચેલાં ઔષધોમાં પણ માત્રા ચાર–પાંચ ગ્રેઈન જેટલી સામાન્ય રીતે હોય છે. હોમીયોપથી અને એલોપથીને ભેદ કરનાર પ્રથમ હેતુ આ માત્રા છે. હાલ ઘણા અજ્ઞાનિ મનુષ્યો એમ સમજે છે કે હોમીયોપથીમાં સોમલ આવે છે. અન્ય કેટલાક એવું માને છે કે હોમીયોપથીની દવા નરી જ દવાઓ છે. પણ આ બને મતો કેવળ ખોટાં છે. જે જે દવાઓ આપણા વૈદ્યો અને હાલના ડાક્ટરો એલોપથીમાં વાપરે છે તે જ સર્વ દવા હોમીયોપથી પ્રમાણે દવા આપનાર ડાકટર પણ આપે છે. આપણે હિંગ, મરી, કપૂર, તામ્ર, રૂપુ, પારો, ગંધક, સોનામકી આદિ વાપરીએ છીએ અને હોમીયોપથી પણ એ જ દવાઓ—એ બધી જ દવાઓ વાપરે છે. પણ ફેર માત્ર દવાના **પ્રમાણમાં અને દવાની સૂક્ષ્મતામાં** છે. એલોપથી ડાક્ટરો ચાર ગ્રેઈન હિંગ આપે છે ત્યારે હોમીયોપથી જાણનાર હિંગનો એક ગ્રેઈનનો હજારમો ભાગ, દસ હજારમો ભાગ કે લાખમો ભાગ એક ડોઝમાં આપે છે. વૈદ્ય અને ડાક્ટરો એલોપથી પ્રમાણે પાંચ ટીપાં કપૂરના અર્કનાં આપે છે કે જેમાં કપૂરનું સત્ત્વ અણુએ અણુએ ભરપૂર થઈ ગયેલુ હોય છે ત્યારે હોમીયોપથી પ્રમાણે એ જ કપૂર વાપરતાં છતાં એક ડોઝમાં એક ગ્રેઈનનો હજારમો, લાખમો કે કરોડમો ભાગ આપવામાં આવે છે

આ સૂક્ષ્મકરણમા છે એ જ કપૂર લઈ એને દળી નંખ, અને ઝીણા ઝીણા અણુઓ વાળું કરી શકે એવા બીજા પદાર્થ સાથે મેળવીને એનુ મર્દન કરવામા આવે છે અને એ પ્રકારે અમુક વિધિ પ્રમાણે મર્દન કરાયેલું-ઘુંટાયેલું-કપૂર જ હોમીયોપથીમા વપરાય છે જે બીજો પદાર્થ આ કપૂર, હિંગ, ગોનામખી આદિ પદાર્થોની સાથે એ પદાર્થોના બારીક અણુઓ કરવા માટે મેળવવામા આવે છે તે કોઈ વિષ નથી, કે પાપાણુ નથી પણ સ્વાદિષ્ટ આહારનો જ પદાર્થ છે એ પદાર્થ તે દુધમાની ખાંડ છે જેને સુગર ઓફ મિલ્ક કહે છે કે જે સર્વ કેમીસ્ટ અને ડ્રગિસ્ટને ત્યા જોઈએ તે પ્રમાણમા મળી શકે છે જે સાદી ખાંડ આપણે ખાઈએ છીએ તે ખાંડ પણ બારીક અણુઓ કરી શકે છે પણ કેટલાક હેતુઓને લઈને એ ખાંડ કરતા દુધમાની ખાંડ પસંદ કરવામા આવી છે[1]

દશાંશ અને સતાંશ પદ્ધતિ[2] આ ખાંડ ઔષધરૂપ મનાતા પદાર્થોમા મેળવવાની બે રીત છે—(૧) એક ભાગ ઔષધ અને નવ ભાગ ખાંડ, (૨)

---

(૧) સુગર ઓફ મિલ્કને બદલે સાદી ખાંડ વાપરી હોય તો તે દવા પર ફીડી ચઢી જાય છે તથા દવા ગ્રીષ્મ કાળમા બગડી જાય છે સુગર ઓફ મિલ્ક પણ ઘણી જાતની આવે છે તેમા સારી ઝીણી સફેદ આકુવાળી વાપરવાની જરૂર છે હલકી શુગરથી દવા બગડે છે

(૨) આ વર્ણન વાચી ઘણા લેભાગુઓ સુગર ઓફ મિલ્ક બજારમાથી મગાવી તેમા દશમો ભાગ ૧ ૨, ૩, આદિ પાવરની દવા નાખી ગમે તેવા ખરલમા ગમે તેવી રીતે ઘુંટે છે અને પછી તે અનુક્રમે ૨ ૩, ૪, આદિ પાવરની દવા થઈ એમ સમજી વાપરે છે તથા વેચે છે, પણ એ દવા બીલકુલ ગુણ કરતી નથી, કારણકે એમા જે ખરલ લેવાની છે તે કાચી ખરલ નહિ તેમ આરસની લીસી ખરલ પણ નહિ, પણ વેજવુડ મોરટર આવે છે તે જ સારી તપાસીને લેવાની હોય છે અને તે સાથે દવાનુ સુમર્દન પણ સાદી રીતે દસ્તો ફેરવી કરવાનુ હોતુ નથી પણ હોમીઓપથીના શાસ્ત્રમા સૂચવ્યુ છે તેમ અમુક સમય જ અમુક રીતે ઘૂટવામા આવે છે, પછી તે દવાને બરાબર ઉખેડવામા આવે છે, પછી વળી અમુક રીતે ઘૂટવામા આવે છે અને પછી તેમા થોડી સુગર ઓફ મિલ્ક કહેલા પ્રમાણમા ઉમેરવામા આવે છે, પુન અમુક રીતે ઘૂટવામા આવે છે અને ઉખેડવામા આવે છે, વળી પછી થોડી સુગર ઓફ મિલ્ક ઉમેરવામા આવે છે વગેરે શાસ્ત્રવિહિત પદ્ધતિને અનુસરવાનુ હોય છે તેમજ એક વખતે ૧૦૦ ગ્રેનથી વધારે દવા કદાપિ લેવામા આવતી નથી. આથી વાચકને સમજાશે કે એ સાધારણ ગમે તેમ કરાતી મર્દન ક્રિયા નથી પણ એમા નિયમિત પદ્ધતિને અનુસરવાની જરૂર રહે છે તેથી જે દવા વેચનારને ત્યા મોટી ખરલ તમારા જોવામા આવે, લીસી ચળકતી ખરલ જોવામા આવે અથવા કાચી આડાવાળી ખરલ જોવામા આવે જે વેજવુડ મોરટર વાપરતા હોય તો પણ તે લીસી થઈ ગયા પછી પણ વાપર્યાં કરતા હોય જે ૧૦૦ ગ્રેઈનથી વધારે દવા એકવાર લેતા હોય અથવા જે

એક ભાગ ઔષધ અને નવાણું (૯૯) ભાગ ખાંડ. આમાંની પ્રથમ પદ્ધતિ તે દશાંશપદ્ધતિ (Decimal-scale- ડેસીમલ સ્કેલ) કહેવાય છે અને દર્શસૂચક x (એકસ) આચિન્હ તે દવા આગળ મુકવામાં આવે છે. બીજી પદ્ધતિ તે શતાંશ પદ્ધતિ (Centesimal scale-સેન્ટેસીમલ સ્કેલ) કહેવાય છે અને એ સૂચવવાં c (સી) આ અક્ષર દવા આગળ મૂકવામાં આવે છે અથવા તો કોઇ પણ ચિન્હ મુકવામાં નથી આવતું. આ પ્રમાણે એક વાર દશાંશ રૂપનાને પમાડેલી દવા તે ૧x લખાય છે, બે વાર દશાંશરૂપનાને પમાડેલી દવા તે ૨x કહેવાય છે, ત્રણ વાર દશાંશરૂપનાને પમાડેલી દવા તે ૩x કહેવાય છે વગેરે. આ પ્રમાણે ચાર, છ, બાર, ત્રીસ, સાઠ, સો, પાચસો, હજાર, પાચહજાર સુધી દશાંશરૂપનાને પમાડેલી દવાઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ જ રીતે એક વાર શતાંશરૂપનાને પમાડેલી દવા તે ૧c અથવા ૧ કહેવાય છે, બે વાર પમાડેલી તે ૨c અથવા ૨ કહેવાય છે વગેરે. આ સ્થળે સૂચન કરવું પ્રસંગ પરત્વે ઉપયોગનું છે કે ૨x તે ૧c ની બરાબગ થાય છે, ૪x તે ૨c ની બરાબર થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે "મેના ૩x" લખવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ થયો કે સોનામખી-દશાંશપદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રણ વાર દશાંશ-રૂપનાને પમાડેલી લેવી. "મર્કયુરી ૬x" લેવાનુ કહ્યુ હોય તો તેનો એ અર્થ થયો કે પારો લેવો પણ તે દશાંશપદ્ધતિ પ્રમાણે ૭ વાર દશાંશરૂપનાને પમાડેલો લેવો, "ચાઇના ૬૦x" એટલે દશાંશપદ્ધતિ પ્રમાણે ૬૦વાર દશાંશરૂપનાને પમાડેલુ ચાઇના લેવું. "આર્સેનિક ૬" અથવા "૩૦c"

એટલે ગતાંશપદ્ધતિ પ્રમાણે ૭ વાર તથા ત્રીશ વાર ગતાંશરૂપતાને પમાડેલું મેળવી લેવું–વગેરે. હોમીયોપથી જાણનારે આ લખો વાંચી સમજી શકવા જરૂર હોવાથી આ બે પદ્ધતિનો ખુલાસો અત્ર કરી બતાવ્યો છે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આ દવાની સૂક્ષ્મતા માત્ર જણાવવાની છે. ઉપરની પદ્ધતિથી તમને સહજ સમજાશે કે હોમીયોપથિક "સલ્ફર ૩x" ના એક ગ્રેઇન આપવામાં આવે ત્યારે તેમાં ગંધક તો માત્ર ગ્રેઇનનો એક હજારમો ભાગ જ હોય છે અને બાકીનો ભાગ તે દુધમાંની ખાંડ હોય છે, "ફોસ્ફરસ ૬x" નો એક ગ્રેઇન આપવામાં આવે ત્યારે તેટલામાં ફોસ્ફરસ તો એક ગ્રેઇનનો દશ લક્ષાંશમો ભાગ જ હોય છે. આ રીત પ્રમાણે સૂક્ષ્મ થઈ જવાથી એ દવામાં ગંધક કે હિંગ કે કપૂર કોઈની વાસ આવતી નથી, એ દવા ખાધાથી પેટમાં સ્પિરિટનો તથા દવાનો ચીરાડો પડે તેમ પડતો નથી અને મોઢું તીખું તમતમતું કે કડવું થતું નથી. જે એલોપથીનાં ઔષધ પીને ઉછર્યાં છે તેને આ દવામાં ચીરાડા વગેરે નહિ પડવાથી ન્યૂનતા લાગે છે, પણ બાળકો કે જેના જઠર તથા જીવ્હા બગાડવામાં નથી આવ્યાં તેમને એલોપથી અને હોમીયોપથી દવા એ બંને આપી જુઓ. તે કોને પસંદ કરે છે? એલોપથી દવા પાવાને તમારે વેલણ કે વનરણું કે ચમચો મોંમાં નાંખવો પડે છે અને બલાત્કારથી તે બાળકને પગ વચ્ચે દાબી તેના મુખમાં દવા રેડવી પડે છે એ જ એ દવાઓની અસ્વાભાવિકતા ખુલ્લી કરે છે. એને બદલે તેને હોમીયોપથીક દવા આપી જુઓ. એ બાલક પ્રીતિથી એ દવા લે છે, એ દવા આપતાં તમારે બાલકને લેશ પણ ત્રાસ આપવો પડતો નથી. આ દવાની સ્વાભાવિકતા સહજ સૂચવે છે. તેથી એ દવાથી ગળામાં ચીરાડા પડતા નથી એ આદિ હેતુ જો કોઈ પક્ષનો છે તો હોમીયોપથીના ઉપરિપણાને જ સિદ્ધ કરે છે ને એલોપથી દવાની કૃત્રિમતા, અસ્વાભાવિકતા, સ્વભાવથી વિરૂદ્ધતાને સિદ્ધ કરે છે, છતાં આ પ્રસંગે આપણે એ બે વિદ્યાનું તારતમ્ય નહિ લેતાં એ શું છે તે પ્રતિ જ લક્ષ વાળવાનો છે માટે તેને જ અનુસરી એ બેના ભેદને જ માત્ર બતાવીએ છીએ. બંનેમાંથી કઈ શ્રેષ્ઠ છે તે સર્વને સ્વાનુભવથી સહજમાં સમજાય તેમ છે તેથી એ સંબંધનો કલહ આ પ્રસંગે અસ્થાને છે.

ચિકિત્સા પદ્ધતિનો ભેદ. એલોપથી અને હોમીયોપથીમાં બીજો ભેદ **ચિકિત્સાના નિયમનો** છે. હિંગ ઉષ્ણવીર્ય છે માટે તે પિત્ત કરનાર દવા છે તથા વાયુને હરનાર દવા છે. કિવનાઈન જંતુને મારનાર છે તેથી મેલેરીયાના જ્વરમાં એ આપવું સારૂં છે. આ પ્રમાણે વિવિધ નિયમથી એલોપથી

દવાઓ અપાય છે; કેટલાક વાત, પિત્ત અને કફને ઉત્તેજન કરનાર તથા હરનાર એ વિભાગમાં દવાઓનું વર્ગીકરણ કરે છે અને પછી એ નિયમ લક્ષમાં રાખી તે તે દવા પસંદ કરે છે, અન્ય કેટલાક વ્યાધિગ્રસ્ત માણસને તે તે દવા ઉટાંગથી કે વિચારથી આપી તેથી, તે તે વ્યાધિ મટેલા તથા અન્ય ઉદ્ભવેલા જોઈ તે તે દવાને તે તે મટેલા વ્યાધિના પ્રતિકારરૂપ અને વધેલા અથવા ઉદ્ભવેલા વ્યાધિના જનકરૂપે ગણે છે અને તેને લક્ષીને તે તે વાપરે છે. વળી જંતુવિદ્યા (બેકટિરીઓલોજી)નો જેમ જેમ પ્રચાર વધારે થતો જાય છે તેમ તેમ તો બધા વ્યાધિઓનો હેતુ પ્રકારવિશેષના જન્તુઓ છે એમ જણાવવામાં આવે છે અને તદનુસાર તે તે જન્તુને મારવામાં ઔષધો તે તે વ્યાધિને મટાડનાર ઔષધરૂપે એલોપથીની સંસ્થા વાપરે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે એલોપથીમાં ચિકિત્સાના ભિન્નભિન્ન પ્રસંગે એક બીજાની વિરુદ્ધ નિયમો દેખાય છે ત્યારે હોમીયોપથીમાં એક જ નિયમથી ઔષધોની ઉપયોગિતાનો નિર્ણય કરાય છે. તે નિયમ આ છેઃ—

પ્રુવિંગનું સ્વરૂપ. સારો તન્દુરસ્ત દેખાતો માણસ હોય તેને મોટા પ્રમાણમાં વછનાગ, સોમલ, હિંગ, કપૂર આદિ ઔષધો આપતાં અને આ લેવાથી તેના શરીરમાં અવશ્ય કંઈ કંઈ વિક્રિયા થશે જ. જે જે વિક્રિયા આ રીતે થાય છે તેની નોંધ ચોક્કસ લેવામાં આવે છે. બીજા એવા જ તંદુરસ્ત માણસોને એ ઔષધો આપવામાં આવે છે અને તેને લાગતી તથા જણાતી વિક્રિયાની નોંધ પણ લેવાય છે. આ પ્રમાણે ભૂલનો અથવા પ્રકૃતિભેદનો દોષ દૂર કરવા ઘણા મનુષ્યો પર આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવામાં આવી અબાધિત જે જે વિક્રિયા અવશ્ય દેખાતી હોય તેની નોંધ લેવામાં આવે છે. આનું નામ **પ્રુવિંગ** (Proving) આપવામાં આપવામાં આવે છે અને **જે વિક્રિયા એલોપથી પ્રમાણમાં આપેલા ઔષધોથી થાય છે તે જ વિક્રિયા તેની તે જ દવા હોમીયોપથી પ્રમાણમાં આપવાથી મટે છે, શમે છે—એ હોમીયોપથીનો સિદ્ધાંત છે.** આ પ્રમાણે વેરાટ્રમ એલ્બ અથવા એન્ટિમની કુડાસ જો સારા માણસને આપવામાં આવે તો તે કોલેરાના જેવાં સઘળાં ચિન્હો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી હોમીયોપથી પ્રમાણમાં એ જ દવાઓ કોલેરાના ઔષધરૂપે અથવા એવા ઝાડા તથા ઉલટી માટે ઔષધરૂપે હોમીયોપથીમાં અપાય છે. આ નિયમ તે અંગ્રેજી ભાષામાં Like cures like, અથવા લેટિનમાં Similia similibus curantur—એ શબ્દોથી વ્યવહારાય છે એનો અર્થ એ જ છે કે જેનાથી જે થાય તેનાથી તે શમે. જે ઔષધોથી જે વિક્રિયારૂપ ચિન્હો થાય છે તે જ ઔષધને હોમીયોપથી પ્રમાણમાં આપતાં તે જ વિક્રિયા શમી

જાય છે આ એક સાદા નિયમને અનુસરીને જ હોમીઓપથીમાં ચિકિત્સા ચાલે છે અને તે પ્રમાણે એના મૂળસંસ્થાપક હાનમાને[1] ઔષધોના પ્રુવિંગ કર્યા હતા ત્યાર પછી ડૉ હેરિંગ આદિ અનેક ભિષગ્વરોએ આ વિદ્યાની પાછળ પડવાથી અનેક ઔષધોના આ પ્રમાણે પ્રુવિંગ થઈ ગયા છે અને આજે એલોપથી મસ્થામાં જેટલાં ઔષધો વપરાય છે તે કરતાં અધિકસંખ્ય ઔષધો હોમીઓપથી ફારમાકોપીઆમાં દાખલ કરાયાં છે

આ બે પદ્ધતિના ભેદના આટલા વિવેચનથી હોમીઓપથી શું છે તેનું તમને જ્ઞાન થયું હશે અને તે સાથે હોમીઓપથી દવા તાત્કાલિક અસર શા માટે કરે છે અને કોઈ જાતનું સ્થાયી નુકસાન કરતી નથી તથા વ્યાધિને મટાડ્યા પછી દવાના વ્યાધિ જેને અંગ્રેજીમાં ડ્રગ ડિસીઝ કહે છે તેને ઉત્પન્ન કરતી નથી તેનાં કારણો પણ સમજાયાં હશે જ

હોમીઓપથી દવા શા માટે વહેલી અસર કરે છે? એલોપથી દવા સ્થૂલરૂપમાં હોવાથી એ શરીરમાં તરત પ્રવેશ પામતી નથી તેથી એ દવાઓ પીવામાં કે ખાવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ તો જઠરમાં જાય છે અને ત્યાં જઠરના રસ સાથે પેનક્રિયસ યકૃત આંતરડાં આદિના રસ સાથે મિશ્રિત થાય છે અને નવીન અજ્ઞાત કેમિકલ કમ્પાઉન્ડને ઉત્પન્ન કરે છે આ પ્રકારે એનો વિપાક થઈ તેમાંથી જે ભાગ સૂક્ષ્મને તથા યોગ્ય રૂપાન્તરને પામે છે તેટલો જ ભાગ રુધિરમાં પ્રવેશે છે અને તે રુધિરના ફરવાની સાથે આખા શરીરમાં ફરી જે જે ભાગમાં તે જોઈતો હોય ત્યાં પહોંચે છે, અને તેમ થાય છે ત્યારે જ તે અમુક અમુક અસર કરે છે શેષ રહેલો ભાગ જે કચરારૂપે[2] રહે છે તે વિવિધ ક્રિયા કરી શરીરથી બહાર નીકળે છે આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાથી વ્યાધિ જ્યારે થાય છે ત્યારે સર્વ અવયવોને શિથિલતા થાય છે છતાં તે દશામાં પણ ઔષધને પચાવવાનું તેનો સારાસાર વિભાગ કરવાનું અને અસારને કાઢી નાખવાનું કામ શરીરને અધિકમાં કરવું પડે છે આ સર્વ ક્રિયા કરવામાં સમય જાય છે તેથી એ દવાને ગુણ કરતાં વિલંબ થાય છે અને અસાર ભાગ **ઔષધના વ્યાધિઓને**[2] કરે છે આ સાથે એ દવાનો શો વિપાક થાય છે તે અજ્ઞાત જ છે તેથી એ દવાથી વ્યાધિની નિવૃત્તિ થવાનો પ્રકાર અજ્ઞાત રહે છે અને દવા માત્ર ઉદાહરણને આધારે અખતરાને આધારે જ અપાય છે હોમીઓપથીના નિયમથી આપેલી દવા સૂક્ષ્મ અણુઓવાળી હોય છે એ દવાના અતિશય બારીક કટકા કરી દેવામાં આવેલા હોય છે, તેથી એ દવાને જઠર સુધી જવાની જરૂર રહેતી નથી પણ જીભ ઉપર એ મૂકવામાં આવે છે

1 દેશ ઉમેરો 2 ડ્રગ ડીઝીઝમાં—ચ મ

એટલે તરત જ એમાં રહેલી રસચુસણી સિરાઓ (Absorbents) એ તેનાને ચુસી લે છે અને તરત જ રુધિરમાં એ મિશ્રિત થઇ જાય છે પાણીમા દવા લીધી હોય છે તો તે જીભ, અન્નનળી અને જઠર સુધી પહોંચે છે પણ તેમાં પણ ચૂસણી સિરાઓ જેઓ સર્વ ભાગમાં પ્રસરી રહેલી હોય છે તે એને ચુસી લે છે અને રુધિરમાં મિશ્રિત કરી દે છે. આ પ્રમાણે આ દવાઓ રુધિરમાં તરત મિશ્રિત થઈ જાય છે તેથી એની અસર તત્કાલ થવા માંડે છે અને એ દવાની સાથે બીજા રસોને મળવાનો અવકાશ ઓછો રહે છે તેથી એ દવાઓ શુદ્ધરૂપમાં જ અસર કરવા પામે છે.

જીર્ણ વ્યાધિમાં હોમીયોપથીનો જય. જ્યારે વ્યાધિ થાય છે ત્યારે શરીરના અવયવો પૂરાઇ જાય છે (Clogged થઈ જાય છે) તેથી અતિ સૂક્ષ્મ રૂપતાને પામેલા અણુઓ જ એ અવયવોમા પ્રવેશી શકે છે. જેમ અણુની સ્થૂલતા તેમ એ ભરાઈ ગયેલા અવયવોમાં તેનો પ્રવેશ થઈ શકવાનો અસંભવ થતો જાય છે. આમ હોવાથી જે વ્યાધિ ઘણા સમયનો હોય છે તે વ્યાધિને મટાડવા માટે અણુની અધિક સૂક્ષ્મતા કરવી જરૂરની થઈ રહે છે એ હવે સ્પષ્ટ જણાય છે. શરીરની સિરાઓ, અવયવો આદિ તન્નના બધ થયેલા હોય છે તો તે બધ થોડા ભાગમાં જ હોય છે અને શિથિલ હોય છે. આથી તે સમયે સાધારણ સ્થૂલતાવાળા અણુઓ પણ અદર દાખલ થઈ શકે છે, પણ જ્યારે એ બંધ થવાનું કામ કેટલોક સમય ચાલ્યા કરેલુ હોય છે ત્યારે એ બંધ અધિક પ્રદેશમા વિસ્તરેલો હોય છે એટલુ જ નહિ પણ દઢતાને પામેલો થઇ રહે છે. આથી એ સમયે જો અત્યત વધારે બારીક અણુઓ હોય તો જ એ બધને ભેદીને અદર પ્રવેશી પોતાની અસર કરી શકે છે. આથી સ્પષ્ટ જણાશે કે જેમ જેમ વ્યાધિ લાંબી મુદતનો હોય તેમ તેમ દવાની જાત સૂક્ષ્મ થવી જોઈએ. હોમીયોપથીમાં એમ જ કરવામા આવે છે. જે રોગ ઉપર સામાન્ય રીતે ૩xની દવા અપાય છે તે જ વ્યાધિ જો દીર્ઘ સમયનો થયેલો હોય તો તે જ દવા ૩૦x અથવા ૬૦xની માત્રાની અપાય છે. આવા દીર્ઘ સમયના ક્રોનિક-વ્યાધિમા જો ૩x કે ૬xની માત્રાની દવા આપવામાં આવે છે તો એ સ્થૂલ અણુઓનો તે તે બધ થયેલા અવયવમા પ્રવેશ થઈ શકતો નથી તેથી એ અણુઓ (તેથી) બહાર રહે છે. ત્યાં તેમની જરૂર નહિ હોવાથી તે ચરમને જ (irritation-inflammation) કરે છે અર્થાત તે તે વ્યાધિનાં ચિન્હોને વધારતાં હોય તેવુ રૂપ દેખાડે છે. આ પ્રયોગસિદ્ધ વાત છે અને એ જ દવાને સૂક્ષ્મ કરવી આવશ્યક છે એનો ભેદી ન શકાય તેવો મુખ્ય પુરાવો છે. આ પ્રસગથી ક્રોનિક વ્યાધિઓ જે એલોપથીથી મટી

શકતા નથી તે હોમીયોપથીથી સત્વર આરામ પામે છે એનું કારણ પણ સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

અત્યાર સુધી આ પ્રમાણે એલોપથી તથા હોમીયોપથીના ભેદનો વિચાર કર્યો, એ વિચાર શા માટે કરવો પડ્યો છે કે જીવનરસાયનમાં જે જે ઔષધો આપવામાં આવે છે તે હોમીયોપથીની માત્રાથી જ આપવામાં આવે છે. આથી જીવનરસાયનનાં ઔષધની સમજણ આપવા આ ભેદ જાણવાની જરૂર છે. વળી હોમીયોપથીની શોધ થયા પછી એમાથી જ આ જીવનરસાયન વિદ્યા શોધાઈ છે તેથી હોમીયોપથીનુ સામાન્ય જ્ઞાન એ વિદ્યાની સમજણ માટે આવશ્યક છે.

જીવનરસાયન વિદ્યાના સિદ્ધાન્તનો ભેદ. હોમીયોપથીની માત્રાથી જીવનરસાયન વિદ્યામા ઔષધો અપાય છેઃ પણ તેટલા ઉપરથી એ બેનું સામ્ય નથી. તેથી ઉલટું એ બેનું સ્વસામ્ય અહિંથી જ અટકે છે. એલોપથીના નિયમથી જેમ જીવનરસાયન ભિન્ન છે તેજ પ્રમાણે હોમીયોપથીના નિયમથી પણ એ ભિન્ન જ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે પશુ-પક્ષી આદિ પ્રાણીઓ કોઈ દિવસ પોતાના રોગની નિવૃત્તિ કરવા વચ્છનાગ કે સોમલ ખાતાં નથી; છતાં તેમનો રોગ નિવૃત્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે અલ્પ સમયમાં નીરોગતાને સહજ પ્રાપ્ત કરે છે. વૃક્ષ કરમાતું હોય તો તેના મૂળમાં જળસિંચન કરાય છે. કોઈ પણ ડાહ્યો માણસ તેના મૂળમાં ઝેરકચોલું વાટી નાંખતો નથી કે તેને હડતાલનો લેપ કરતો નથી. જ્યારે જમીનને ફળદ્રુપ કરવી હોય છે ત્યારે ખાતર તરીકે યોગ્ય વસ્તુને જ નાંખવામાં આવે છે. ચૂનો, એમોનીયા કે પોટાશને ખાતરરૂપે વિદ્વાન લોકો વાપરે છે પણ ઝેરનો અર્ક છાંટી જમીનનો પાક વધારવાની આશા રાખતો નથી. તે જ પ્રમાણે માનુષ શરીરમાં **વ્યાધિની નિવૃત્તિ કરવા કોઈ પણ વિષ આપવાની જરૂર નથી.** એ સિદ્ધાન્ત પ્રથમ જ જીવનરસાયન વિદ્યા સ્થાપે છે.

બહારના પદાર્થ ઔષધરૂપ નથી. શરીરમાં એક ફાંસ વાગી હોય તો એ બહારનો પદાર્થ હોવાથી, એ વિજાતીય વસ્તુ હોવાથી (Foreign body હોવાથી,) આખા શરીરની પ્રકૃતિ તેને બહાર કાઢી નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે એ કોને અજ્ઞાન છે? સૌ જાણે છે કે ફાંસ કે કાંટો બહારની ત્વચામાં વાગવાથી કુદરત તરત જ ત્યાં લોહીનો પ્રવાહ વેગથી ચલાવે છે, ત્યાં સોજો કરે છે અને એ નાન બહાર વસ્તુને પોતાથી દૂર કરવા સર્વ પ્રયત્ન કરે છે, તથા જ્યારે એને બહાર કાઢી નાંખે છે ત્યારે જ કુદરત જંપે છે. શ્વાસનળીમાં અનાજના કણ પ્રવેશે છે કે તરત ઉધરસ આવે છે અને એ સ્થાનમાં વિજાતીય વસ્તુ રૂપ એ કણને બહાર કાઢી નાંખવા કુદરત પ્રયત્ન

આદરે છે આખું શરીર એવા પ્રકારના બંધારણથી રચ્યું છે કે એ તલભાર પણ બહારના પદાર્થને સહન કરી શકતું નથી આ વાત સર્વ શાસ્ત્ર માન્ય કરે છે તો જીવનરસાયણ જણાવે છે કે વછનાગ, હડતાલ, રૂપું, હરડે, કિવનાઇન આદિ જે ઔષધો આપવામા આવે છે તે શરીરના કયા અવયવના ઘટક છે? નથી એ ફેફસા બનાવવાના કામમા આવતા, કે નથી એ રક્તાશયમા જણાતા, એ જઠરમા કે જઠરના રસમા કે યકૃત, પ્લીહ આદિ અવયવોમા જણાતા, કે નથી એ મસ્તિષ્ક કે કરોડરજ્જુમા ઉપલબ્ધ થતા ત્યારે એ પદાર્થોને શરીર કેવી રીતે પોતાના ગણે? જ્યારે આ રીતે સ્પષ્ટપણે એ સર્વ નાતબહારીઆ પદાર્થો જ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે શરીરને એ કાંટા તથા ફાસ જેવા જ લાગવા જોઈએ અને તેમ થવાથી એ તે શરીરના વ્યાધિને મટાડે કે શરીરમા કાંટા આદિની માફક વ્યાધિ તથા વેદનાને ઉત્પન્ન કરે ને વિચારવાનને કળી શકવું કઠિન નથી, આવા ધારેલા પદાર્થોને ઔષધ રૂપે આપવાનું વિધાન કરનાર તે શાસ્ત્ર કહેવાય કે શત્રુ કહેવાય? જીવનરસાયનવિદ્યા વળી તમને કહે છે કે તમે નીરોગી માણસોને તપાસો એના શરીરના પ્રત્યેક અવયવને સર્વ ખોરાક પૂરો પાડનાર રુધિર છે, એ રુધિરને તપાસો એની પૃથક્કૃતિ કરી જુઓ એમા વછનાગ, ઝેરકોચલું, જેલ્સીમીઅમ આદિ કોઈ વસ્તુ જડે છે? એમા હરડે, નસોતર કે નેપાળો જણાય છે? જ્યારે આમાનું કાંઈ પણ જણાતું નથી ત્યારે નીરોગ સ્થિતિ, આવા કોઈ પણ પદાર્થને શરીરમા બલાત્કારથી ખોસવાથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવા તમને શો હક્ક છે? **શરીરમાં જણાતા પદાર્થો જ ઔષધરૂપ છે.** મનુષ્યોનું રુધિર તપાસો તો તેમા કેટલાક સકરણ (organic) અને કેટલાક અકરણ (inorganic) પદાર્થો જણાશે જલ, ખાંડ, ચરબી, એલબ્યુમેનવાળા પદાર્થો, મીઠું, પોટાશ ક્લોરાઇડ, ચૂનાનો ફ્લોરાઇડ, સિલિકા, લોહ, ચૂનો, મેગ્નેશિયા સોડા અને પોટાશનું રુધિર બનેલું છે, અને તેમા લોહ આદિ સ્વતંત્રરૂપે રહેલા નથી, પણ ફોસ્ફોરિક, કારબોનિક અને સલ્ફ્યુરિક એસિડ સાથે મિશ્રિત થયેલા જણાય છે આમા ખાંડ, ચરબી અને એલબ્યુમેનવાળા પદાર્થો, તે સકરણ પદાર્થો છે અને બાકી રહેલા અકરણ પદાર્થો છે રુધિરના બે ભાગ છે, એકને પ્લેઝમા કહે છે અને બીજાને રુધિરના અણુઓ કહે છે ત્યાં પ્લેઝમા નામના ભાગમા સોડાના ક્ષારોની પ્રધાનતા છે અને અણુના ભાગમા પોટાશના ક્ષારોની પ્રધાનતા છે જે સકરણ પદાર્થો છે તે કારબન, હાઇડ્રોજન અને ઓક્સીજનના વિકારો છે અને એલબ્યુમેનવાળા પદાર્થોમા કારબન, હાઇડ્રોજન અને ઓક્સીજનના ઉપરાંત ગંધક અને

નાઇટ્રોજન રહેલા છે, અકરણ પદાર્થો કે જેને ક્ષાર કહેવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે (નામવાળા) છે અને એક હજાર ગ્રામ રુધિરમાં[1] નીચેના પ્રમાણમાં રહેલા છે:—

આયર્ન ફોસ્ફેઇટ	........૦ ૯૯૮	પોટાશિઅમ સલ્ફેઇટ	......૦·૧૩૨
પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ	...૩ ૦૭૯	પોટાશિઅમ ફોસ્ફેઇટ	......૨·૩૪૩
સોડિઅમ ફોસ્ફેઇટ.	..૦ ૬૩૩	સોડિઅમ ક્લોરાઇડ (મીઠું)	૦·૩૪૪
કેલ્શિયમ ફોસ્ફેઇટ	૦ ૦૯૪	મેગ્નેશિઅમ ફોસ્ફેઇટ	......૦ ૦૬૦

આ ઉપરાંત કેલ્શિઅમ ક્લોરાઇડ, સિલિકા, સોડિયમ, સલ્ફેઇટ અને કવચિત્ કવચિત્ કેલ્શિઅમ સલ્ફેઇટ તથા મેનગેનીઝના સૂક્ષ્મ અંશો દેખાય છે. આ સકરણ અને અકરણ પદાર્થોમા અકરણ પદાર્થોની રચના તથા વ્યાપાર અકરણ પદાર્થો એટલે ક્ષારના ઉપર આધાર રાખે છે. જો સર્વ ક્ષારો સમ પ્રમાણમાં હોય છે તો સકરણ પદાર્થોનો વ્યાપાર બરાબર ચાલે છે અને જેમ જેમ અકરણ પદાર્થોનો એક તરફથી ક્ષય થતો જાય છે તેમ તેમ બીજી તરફથી તે નવા નવા થતાં જાય છે. સકરણ અને અકરણ પદાર્થોનુ બનેલુ આ રુધિર આખા શરિરમા ફરે છે અને શરીરના સર્વ અવયવોને એ તેમનો ખોરાક પૂરો પાડે છે રુધિરનો પ્લેઝમા નામનો જે ભાગ છે તેનો એક અંશ શરીરસ્થ સૂક્ષ્મ નાડીમા થઈ આસપાસ અવયવોમાં પહોંચે છે અને તે અવયવના પોટા (સેલ્સ્) એમાના ક્ષારમાથી જે જે પોતાને જોઈતા હોય તે ચુસી લે છે, અને એ ચુસી લઈ શરીરસ્થ એલ્બ્યુમેનમાંથી, જે સકરણ પદાર્થ જોઈતો હોય છે તે, આ ક્ષારોવડે બનાવે છે. આ પોટાઓમાં સર્વ પોટાનો એક આહાર નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. **મજ્જાતન્તુના પોટાનો આહાર**, અને અપેક્ષિત ક્ષાર, તે મેગ્નેશિઅમ ફોસ્ફેટ, પોટાશિઅમ ફોસ્ફેઇટ, મીઠું અને લોહ છે. **સ્નાયુના પોટાને** આ ચાર ઉપરાંત પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડની અપેક્ષા છે **સંયોજક તન્તુના પોટામાં** ખાસ કરીને સિલિકા છે અને એના એક ભાગરૂપ જે **સ્થિતિસ્થાપક તન્તુ** છે તેમાં કેલ્શિઅમ ફ્લોરાઇડ છે. **અસ્થિના પોટામાં** કેલ્શિઅમ ફ્લોરાઇડ તથા મેગ્નેશિઅમ ફોસ્ફેઇટ અને ઘણા પ્રમાણમાં કેલ્શિયમ ફોસ્ફેઇટ છે. કેલ્શિયમ ફોસ્ફેઇટ નાના પ્રમાણમા સ્નાયુ, મજ્જાતન્તુ મસ્તિષ્ક અને સાંધાતુતન્તુમાં પણ રહેલુ છે. **શ્લેષ્મપોટામાં** મીઠુ ખાસ કરીને છે. મીઠું એ શરીરના પ્રવાહી અને સંગીન સર્વ અવયવોમા રહેલો ક્ષાર છે. આ પ્રમાણે આ વિવિધ પોટાઓ આ ક્ષારોને લીધે બને

(૧) જુઓ Bunge's manual of Physiology and Pathological Chemistry. ૧ હજાર ગ્રામ = ૪ ઔંસ ચં. મ.

છે અને એ ક્ષારોને લીધે જ એ સર્વ પોતાનું કામ કરે છે. જ્યારે એ ક્ષારોમાંથી કોઈ ઓછો થાય છે ત્યારે તે તે પોટાની રચના બગડે છે અને એ પોટાનો વ્યાપાર અવ્યવસ્થિત થાય છે. વ્યાધિપીડિત મનુષ્યોનુ રૂધિર તપાસવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમાં **આ ક્ષારોમાંથી એક વા અધિકની ન્યૂનતા થયેલી હોય છે.**

આ સાથે દુધ કે જે પૂર્ણ ખોરાક સર્વત્ર મનાયું છે તેને જુઓ તો એક લિટર એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ **દુધમાં આ પ્રમાણે સર્વ ક્ષારો રહેલા છે.**

પોટાશિઅમ......૦.૭૮૦	સોડિઅમ......૦.૨૩૦
કેલ્શિઅમ........૦.૩૩૦	મેગ્નેશિઆ.....૦.૦૬૦
લોહ..............૦.૦૦૪	ફોસ્ફરિક્એસિડ ૦.૪૭૦
કલોરિન.........૦.૪૪૦	ફ્લોરિન આદિના અંશો.

આ શું સૂચવે છે? એ એ જ સૂચવે છે કે અત્યાર સુધી વ્યાધિનું જે કારણ આપવામાં આવ્યું છે તે ભ્રાન્તિ છે. વ્યાધિ થતા શરીરમાં કોઇ દુશ્મન પેશી જતો નથી કે તેને મારી કાઢી નાંખવાનો હોય. વ્યાધિ એ જન્તુજન્ય નથી કે જન્તુને મારવાને વિષ આપવાનાં હોય. વ્યાધિ થવાથી શરીરના રસોઆદિમાં કોહાણ થાય છે અને તેથી જેમ છાણ વગેરેમાં કોહાણ થવાથી જન્તુઓ પાકે તેમ આમાં પણ જન્તુઓ પાકે, પણ આ જન્તુઓનો પાક તે વ્યાધિના પરિણામરૂપ છે અને વ્યાધિના કારણરૂપ નથી. આજ હેતુથી વ્યાધિગ્રસ્ત અવયવમાં જન્તુઓ જણાયા તેટલાપરથી એ જન્તુઓને એ વ્યાધિના કારણરૂપ માનવા એ ભૂલ છે, એ કાર્યકારણનો વિપર્યય છે

વ્યાધિ એટલે ક્ષારની ન્યૂનતા. વ્યાધિએ શરીરસ્થ ન્યૂનતા છે અને તે ન્યૂનતા તે તે પદાર્થ આપવાથી પૂરી પડે છે. વ્યાધિગ્રસ્ત રૂધિરમાં અમુક અમુક ક્ષારોની ન્યૂનતા દેખાય છે તો તે ક્ષારોને પૂરા પાડવા એજ વ્યાધિને મટાડનાર ઔષધ છે. મનુષ્ય ભૂખ્યો થાય છે ત્યારે તેના શરીરમાં ગર્ત્ની માફક ઝેરી જન્તુઓ પેશી જતા નથી અને તેથી ભૂખરૂપ બૂમ શરીર પાડતું નથી, પણ શરીરમાં ખોરાકની તંગી પડી છે, અને તેથી શરીર ખોરાક માટે બૂમ પાડે છે કે જે બૂમને આપણે ભૂખરૂપે સમજીએ છીએ. પણ એ ભૂખ મટાડવા આપણે શું કરીએ છીએ? શું આપણે એમાં પાપાણો નાંખીએ છીએ કે વિષના ઘુંટડા પીને જઠરના સૂક્ષ્મ તતુને કે મજ્જાતતુને બહેર મગાવીએ છીએ કે જેથી ભૂખનું ભાન આપણને નહિ થાય? ના, આમાંથી કોઇ પણ કરવું આપણે યોગ્ય ગણતા નથી. ત્યારે જ્યારે મરડો થાય છે ત્યારે પણ શરીરમાંથી સોડિઅમ કલોરાઇડ કે પોટાશિઅમ કલોરાઇડ ખૂટે છે તો તે સમયે શરીરને

એ ક્ષારો આપવા ઉચિત છે કે એને બદલે એ આંતરડામા આવેલા મજ્જાતન્તુને બહેર મારી નાખનાર અફીણરૂપ વિષ આપવું ઉચિત છે. અવશ્ય જે જોઇતુ હોય તેજ આપવુ ઉચિત છે. બહેર મારવાથી વેદના ઓછી પ્રતીત થાય પણ અજ્ઞાન એ આરોગ્ય ગણાતુ નથી. આજ પ્રમાણે સર્વ વ્યાધિઓમાં **જે જે ક્ષાર શરીરમાંથી ન્યૂન થઈ જાય તે તે આપવા એજ વૈદ્યવિદ્યા** છે, એજ વિચારથી યુક્ત છે અને ચિકિત્સા છે, એને બદલે ગમે તે આપવુ એ ગાંડપણથી અતિરિક્ત કઇજ નથી. સક્ષેપમા જીવનરસાયનશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાત પ્રમાણે વ્યાધિની વ્યાખ્યા જે આજસુધી ઈતર વૈદકો આપી શકયા નથી તે સ્પષ્ટ રીતે આપી શકાય છે. **વ્યાધિ એટલે ક્ષારવિશેષની ન્યૂનતા અને આરોગ્ય એટલે સર્વ અપેક્ષિત ક્ષારોની પૂર્ણતા.**

ઓર્ગેનિક પદાર્થ શા માટે ઔષધરૂપ નથી ? અહિં તમને શકા થશે કે જેમ ક્ષારોની ન્યૂનતા વ્યાધિમા થાય છે, તેજ પ્રમાણે ઓર્ગેનિક પદાર્થો કલા તેની પણ ન્યૂનતા થાય છે તો તેને ઔષધરૂપે કેમ નહિ આપવા ? આનું ઉત્તર જીવનરસાયણશાસ્ત્ર આ આપે છે કે એ નહિ આપવાનુ કારણ એ છે કે એની જરૂર નથી. તમે કૃષિશાસ્ત્રમાં જુઓ. ત્યાં કુશળ કૃષિકાર શું કરે છે ? વૃક્ષના ફલો નિર્બલ થાય છે, તેમાં ઓર્ગેનિક અવયવો ખૂટે છે, ત્યારે તે વૃક્ષનાં મૂળમાં તે તે ઓર્ગેનિક પદાર્થો રેડે છે કે ઉપર કહેલા ક્ષારોને જ રેડે છે ? તમને દરેક માણસ કહેશે કે એમાં ક્ષાર જ રેડવામા આવે છે અને તેથી પુનઃ ફલની પૂર્ણતા થતી દેખાય છે અમેરિકા વગેરે કૃષિશાસ્ત્રમાં આગળ વધેલા દેશોમાં ખનિજનું ખાતર વાપરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ એમા પણ સિદ્ધ થયું છે કે ખાતરનો મોટો ઢગલો વૃક્ષના મૂળ આગળ નાખવો તેના કરતાં સૂક્ષ્મરૂપતાને પમાડેલુ પોટાસ વગેરેનુ થોડુ ખાતર પૃથ્વીને અતિ સારી રીતે ફળરૂપ કરી મૂકે છે. તો માનુષ શરીરમાં પણ એ પ્રકારે જ છે. આમ હોવાનું કારણ એ ક્ષારોના સ્વભાવ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ વિદ્યામાં બાર ક્ષારોજ વાપરવામાં આવે છે. કેમકે એ બારનું જ કાયમ અસ્તિત્વ રુધિરમાં છે એ વિદ્યાના સસ્થાપક ડૉ. સુસ્લરે આરભમાં બાર ક્ષારો જ નિર્ણીત કર્યા હતા અને પાછળથી તેમાંથી એકનું અસ્તિત્વ કઇક અનિયમિત દેખાવથી અગીયારનો નિર્ણય કર્યો છે. જો આ બારથી અધિક સખ્યાનો નિર્ણય અનુભવથી જણાય તો તેને આમાં દાખલ કરતા એના નિયમથી લેશ પણ વિરોધ નથી. છતાં હાલની શોધોથી અગીયાર અને વધારેમાં વધારે બાર માત્ર જણાય છે તેથી તે બારનાજ સ્વભાવ જોવા ઘટે

છે (ડૉ સુસ્લર પછી આ વિધાનો પ્રયોગ કરનાર કેટલાક આગ્રહી અને બુદ્ધિશાળી ડૉકટરો થયા છે, અને તેમાના એક ડૉ વૅાન્ડરગોલ્ટઝ છે એમણે શોધ કરી છે કે જેમ ડૉ સુસ્લરના બાર ક્ષારોનું રૂધિરમા અસ્તિત્વ છે જ તેજ પ્રમાણે બીજા ક્ષારોનુ પણ છે પણ તે સૂક્ષ્મ પ્રમાણમા હોવાથી આરભમા જણાયા નથી આથી એ ડૉકટરે અને પછીના ડૉકટરોએ એ નવા ક્ષારો પણ વાપરવા માડ્યા છે અને તેથી આ **બાર ક્ષારોથી નહિ મટેલા વ્યાધિઓ એનાથી સાધ્યકોટિમાં એ લાવી શકયા છે.** એ નવા ક્ષારોમા આર્સેનિક અને આયોડિનના ક્ષારો ખાસ કરીને આવશ્યક છે એ નવા ક્ષારોનુ વર્ણન બાર ક્ષારોના વર્ણન પછી આ આવૃત્તિમા વધાર્યુ છે તે લા જેવુ આથી ૧૨ ને બદલે ઓછામા ઓછા હવે ૧૫ ક્ષારો આવશ્યક મનાય છે) તે બારમા પાચ ફોસ્ફેઈટ છે, ત્રણ સલ્ફેઈટ છે, બે કલોરાઈડ છે અને બાકી બે બીજા છે **એ બારેનાં નામો** આ પ્રમાણે છે, (૧) કૅલ્કેરિઅમ ફોસ્ફેઈટ, (૨) પોટાશ્યમ ફોસ્ફેઈટ, (૩) ફેરમ ફોસ્ફેઈટ (૪) સોડિઅમ ફોસ્ફેઈટ, (૫) મેગ્નેશિઅમ ફોસ્ફેઈટ, (૬) કૅલ્શિઅમ સલ્ફેઈટ, (૭) પોટાશ્યમ સલ્ફેઈટ, (૮) સોડિઅમ સલ્ફેઈટ, (૯) પોટાશ્યમ કલોરાઇડ, (૧૦) સોડિઅમ કલોરાઇડ, (૧૧) કૅલ્કેરિઅમ ફ્લોરાઇડ, (૧૨) સિલિકા અથવા સિલિશીઆ **આ ક્ષારનો ઑર્ગેનિક પદાર્થ સાથેનો સંબંધ.** આ બારમા પ્રથમના ક્ષારને એલ્બ્યુમેન સાથે નિકટનો સબધ છે તેથી ખોરાકમાથી ગમે તે પ્રકારે એલ્બ્યુમેનને આકર્ષી તેની સાથે એ ક્ષાર સબધવાળો થાય છે દ્વિતીય તથા પચમને મસ્તિષ્કમા રહેલા ભુરા પદાર્થ અને ધોળા પદાર્થ સાથે એવો જ નિકટનો સબધ છે, તૃતીય અને સપ્તમને ઓક્સીજન સાથે સબધ છે, જ્યા સાથી એ ઓકસીજનને આકર્ષ છે અને સપ્તમનો સબધ શરીરસ્થ તૈલ સાથે છે આજ પ્રમાણે નવમને ફાઇબ્રિન નામના ઑરગેનિક પદાર્થ સાથે સબધ છે તેથી ખોરાક વગેરેમા જે એલ્બ્યુમેન હોય છે તે સાથે મળી એ ફાઇબ્રિનને ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ તેનુ ફાઇબ્રિનમા રૂપાન્તર કરે છે આઠમા તથા દશમા ક્ષારનો સબધ પાણી સાથે છે એક પાણીને ચૂસી બહાર કાઢી નાખે છે અને અન્ય શરીરમા જોઈતુ પાણી તેમા રાખી મૂકે છે અર્થાત્ તેને બહાર જવા દેતો નથી તથા શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમા પાણીના પ્રમાણની વ્યવસ્થા કરી રાખે છે આ પ્રમાણે સર્વ ક્ષારોને તે તે ઑરગેનિક પદાર્થો સાથે સબધ હોય છે તેથી એ સર્વ ઑરગેનિક પદાર્થોને એ પોતે જ આકર્ષી રચે છે આમ હોવાથી જે કામ કરનાર કડીયારૂપ આ ક્ષારોમાથી જે જે ખૂટતા હોય તે તે શરીરમા લેવામા આવે છે તો એલ્બ્યુમેનરૂપ ચૂના-

ઈંટને એ ગોઠવી શરીરરૂપ ગૃહને વ્યવસ્થામાં રાખવા શક્તિમાન્ થાય છે. એથી ઉલટું જો એ ઓરગેનિક પદાર્થોને શરીરમાં નાંખવામાં આવે છે અને તેને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવી રાખનાર જે કારીગરો–આ ક્ષારો–તે પૂરતા પ્રમાણમાં હોતા નથી તો એ ઓરગેનિક પદાર્થો માત્ર પથરારૂપે, ભારરૂપે જ શરીરમાં પડે છે, શરીરના સેલ્સ સાથે મળી જતા નથી અને તેથી ફાંસ કાંટાની માફક તેને બહાર કાઢી નાંખવાની શરીરને જરૂર પડે છે. આ હેતુને લીધે વ્યાધિમાં ઓરગેનિક પદાર્થોની ન્યૂનતા દેખાય છે તે આ ક્ષારોની ન્યૂનતા થવાને લીધે જ હોય છે. તેથી ઔષધરૂપે આ ક્ષારો જ આપવાની જરૂર રહે છે અને તે તે ન્યૂન રૂપમાં પ્રતીત થતા ઓરગેનિક પદાર્થો લેવાની જરૂર રહેતી નથી.

કોઈ કોઈ વ્યાધિમાં ઓરગેનિક પદાર્થ, જેવો કે એલ્બ્યુમેન શરીરમાં વધી ગયેલો દેખાય છે પણ તે પણ ભ્રાન્તિ જ છે. જેમ કડીયાની સંખ્યા ઓછી હોય તો રોજના પ્રમાણમાં આણી આપેલી છો પણ વધારે થઈ પડે છે તેમ કેલ્શિઅમ ફોસ્ફેઈટ ઓછું થઈ જાય છે તો જે એલ્બ્યુમેનપર એ કામ કરતું હતું તે એલ્બ્યુમેન વધી પડેલું દેખાય. પણ આમાંએ ખરૂં જોતાં એ ફોસ્ફેઈટની ન્યૂનતા હેતુ છે અને તે ઔષધરૂપે લેવાથી મટી જાય છે એટલે એલ્બ્યુમેન નકામું પડેલું નહિ રહેવાથી એની વૃદ્ધિ તરત જ અપ્રતીત થઈ જાય છે.

આ ક્ષારો અને વિવિધ ઓરગેનિક પદાર્થોના એવો નિકટનો સંબંધ છે કે એક વિના બીજો હોતો નથી. જ્યાં જ્યાં ફાઇબ્રિન હોય છે ત્યાં તેની સાથે પોટાશિઅમ કલોરાઈડના અણુઓ લાગેલા જ દેખાય છે. એ પોટાશિઅમ કલોરાઈડના અણુઓ જો બગડી જાય છે તો એ પણ શરીરમાંથી ફાઇબ્રિન સાથે જ બહાર નીકળે છે. તાત્પર્ય કે જે ફાઇબ્રિનના અણુસાથે આ પોટાશિઅમ કલોરાઇડ સંલગ્ન થયેલું હોય છે તે ફાઇબ્રિનને જ્યારે એ અણુઓ વ્યવસ્થિત કરી શકતા નથી ત્યારે એ ફાઇબ્રિન બહાર નીકળે છે ત્યારે તેની સાથે એ અણુઓ પણ સંલગ્ન થયેલા હોવાથી બહાર નીકળે છે. પણ તેટલા ઉપરથી શરીરમાં પૂરતું અથવા અધિક પ્રમાણમાં પોટાશિઅમ કલોરાઈડ છે એમ અનુમાન થઈ શકતું નથી. એથી તો ઉલટું જ અનુમાન થાય છે કે શરીરમાં જે પોટાશિઅમ કલોરાઇડ છે તે ફાઇબ્રિનને વ્યવસ્થિત કરે તેવા સામર્થ્યવાળું રહ્યું નથી, અર્થાત્ અનુરૂપ સામર્થ્યવાળા પોટાશ્યમ કલોરાઇડની ન્યૂનતાનું જ અનુમાન થાય છે અને તેથી તેનું શુદ્ધ પોટાશ્યમ કલોરાઇડ ઔષધરૂપે લેવું પડે છે. આથી કેટલાક વ્યાધિમાં ફોસ્ફેઈટ શરીર બહાર નીકળે છે તે વ્યાધિમાં ફોસ્ફેઈટ શા માટે આપવું એ આદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન થઈ જાય છે.

એલોપથી તથા હોમીયોપથી દવા કેવી રીતે ગુણ કરે છે.—આ જીવનરસાયનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તની સામે તમને એ પ્રશ્ન અવશ્ય થાય તેવો છે કે આ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો આ બાર અથવા હવે ખાસ આવશ્યક કોઈ એકાદ બે ક્ષારો જણાય તો તેટલા જ માત્ર ઔષધરૂપે આપવાથી લાભ થાય. પણ તેમ હોય તો હોમિયોપથિક દવાઓ આપવાથી લાભ દેખાય છે તે કેવી રીતે દેખાય ? એલોપથિક દવાથી હજારો વર્ષ થયાં લાભ થતો દેખાયો છે તે કોઈ રીતે ન થવો જોઇએ. આ પ્રકારનો આક્ષેપ તમારી વૃત્તિ કદાચ કરશે. પણ તમને વિશેષ વિચારથી જણાશે કે એ શકા આ સિદ્ધાન્તને હલાવે તેમ નથી, પણ જીવનરસાયનવિદ્યાના સિદ્ધાન્તને જ સમર્થન કરે છે. તે આ પ્રમાણે જીવનરસાયનશાસ્ત્ર જણાવે છે અને તે પ્રયોગથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે કે આ ક્ષારો મનુષ્યાદિ પ્રાણીનાં શરીરોમા જ રહે છે તેમ નથી, એથી બહાર સર્વ સ્થળે રહે છે. ચાઈના (જે સિંકોનામાંથી બને છે) જેલ્સમ૦, વેરાટ્રમ, વચ્છનાગ, આર્નિકા, ફાઈટોલાક્ન, રહસ, હિંગ આદિ પદાર્થોમાં ફેરમફોસ્ફેઈટ નામનો ક્ષાર રહેલો પૃથક્કરણથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. તેજ પ્રમાણે ચાઈના, ફાઈટોલ૦, કોલોસિંથ, ગ્રેફાઈટ આદિમા પોટાશિઅમ કલોરાઈડ; રહથુમ, હેમામિલિસ આદિમાં સોડિઅમ ફોસ્ફેઈટ; પલ્સેટિલા, બેપટિસ૦, રહસ, વેરાટ્રામ, ડિજિટેલિસ, કેક્ટસ૦, સ્ટ્રેમોન૦, હેમા૦, ફાઈટો૦ આદિમા પોટાશિઅમ ફોસ્ફેઈટ; ફાઈટોલ, સેનેગ્વિને૦, હેમામ૦, સ્ટિલિંગ, સિમિફ્૦ આદિમાં પોટાશિઅમ કલોરાઈડ; સેકુન, ઓરમ, હેમામ૦, સ્ટિલિંગ, સિમિફ્ આદિમાં સોડિઅમ કલોરાઈડ; ફાઈટોલ આદિમાં કેલશિઅમ ફ્લોરાઈડ; ઇકિવસેટમ, સિમિફ્૦ ચેલિડોન; ગ્રેફાઇટ, સિકેલિ આદિ૦ સિલિકા; એપોસિન્, હિંગ આદિમાં કેલશિઅમ સલ્ફેઇટ; એપોસિન્૦, કેમોમિ૦, આઇરિસ, લાઇકોપો૦, બ્રાયોની૦ મોહોફિલિન; ઝેરકચોલુ, હેમામ૦, સિમિફ્૦ આદિમાં સોડિઅમ સલફેઇટ અને વાઈબર્ન, બેલાડોના, લોબેલિ૦, સ્ટ્રેમન૦, કોલોસિન્થ, જેલસેમ૦, રહસ આદિમાં મેગનેશિઅમ ફોસ્ફેઈટ છે. આપણા દેશમા વપરાતાં ઔષધની પૃથક્ કૃતિ કોઇએ ખાસ આ ધોરણથી કરેલી નથી, નહિ તો તેમાં પણ આ બાર ક્ષારોમાંના ક્ષારોનું અસ્તિત્વ અવશ્ય આ પ્રમાણે જણાય તેમ છે. આમ હોવાથી જ્યારે આ વિવિધ ઔષધો આપવામાં આવે છે ત્યારે એ દ્વારાએ તેમાં રહેલા આ ક્ષારો પણ શરીરમાં જાય છે અને એ ક્ષારો જ એમાથી પૃથક્ થઈ રૂધિરમાં ભળી ગુણ કરે છે. તેથી આપણો અસાર સુધીનો અનુભવ ખોટો ઠરતો નથી. તેમ જ જીવનરસાયનવિદ્યાનો સિદ્ધાન્ત જ આ અનુભવથી પુષ્ટિને પામે છે. કેમકે એલોપથિક ડાકટર પણ તે તે ઔષધદ્વારા આ ક્ષારોજ આપે છે પણ ફેર એટલો છે કે એ ક્ષારો વિવિધ નકામા

પદાર્થો સાથે મિશ્રિત થઈ ગયેલા હોય છે તેથી શરીરને એ ક્ષારોને પૃથક્ કરતાં વિલંબ થાય છે અને આમ થવાથી જ એ ઔષધોને અસર કરતા વિલંબ લાગે છે વળી એ ક્ષારો સાથે તે તે નકામી વસ્તુ મળેલી હોય છે તે શરીરના અંગભૂત પદાર્થરૂપ નહિ હોવાથી શરીરમા તે નકામી વિષરૂપ થઈ રહે છે, આ હેતુને લીધે જ એ એલોપથીના ઔષધો જે હાનિ કરે છે તે હાનિ થાય છે આ જ પ્રમાણે હોમીયોપથી પણ આ સર્વ ઔષધ વાપરે છે તેમા ગુણ કરનાર તો માત્ર આ તેના અંગભૂત ક્ષારો જ છે તે સાથે હોમીયોપથીક પદ્ધતિથી તે તે પદાર્થનુ મર્દન કરવામા તથા સૂક્ષ્મ વિભાગ કરવામા આવે છે ત્યારે આ અનિજ ક્ષારો સિવાય ઈતર પદાર્થ ઘણે અંશે રહે છે કે નહિ તે પણ સશય જેવુ જ છે અર્થાત્ રહે છે તે અતિ અલ્પ અંશે જ રહે છે અને તેથી હોમીયોપથીથી જો કોઈ દુ ખદ

કલાકમાં જ એ વધેલી અને મૂળની સર્વ વિક્રિયા તત્કાલ શમી જાય છે. તેમ જ પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ લેવાનું બંધ કરવામાં આવે તો પણ અલ્પ સમયમાં વધેલી વિક્રિયા પોતાની મેળે શમી જાય છે. આથી જો એ બાર ક્ષારોના વિરોધો જાણવામાં આવે છે, તો પ્રત્યેક ક્ષાર લેવાથી જે અસર થાય છે તે અસર પણ કયું ઔષધ યોગ્ય છે તેને તરત સૂચવે છે.[૧] આ જીવનરસાયનશાસ્ત્ર સેલ્યુલર પેથોલોજીપર રચાયું છે અને સેલ્યુલર પેથોલોજી જેવું પુસ્તક **પ્રો.વર્ચોએ** રચેલું પ્રસિદ્ધ છે તેનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે વિવિધ શરીરાવયવોને રચનાર તથા પોષણ આપનાર અને જીવનમાં રાખનાર જે સેલ્સ (પોટા) છે તે પોતાનો ખોરાક પોતે જ પસંદ કરી લે છે, અને તેને ગમે તે ખોરાક બલાત્કારથી આપી શકાતો નથી. રૂધિરમાં અનેક તત્ત્વો રહેલાં છે અને તેથી રૂધિરનું અભિસરણ થાય છે ત્યારે એ સર્વ તત્ત્વો તે તે સેલ આગળ ખોરાકરૂપે આવી હાજર થાય છે પણ તે સેલ એમાંથી બધા તત્ત્વોને ચુસી લેતું નથી તેમજ ગમે તે તત્ત્વને પણ ચુસી લેતું નથી, પણ જે પોતાને જોઈએ છે તે જ તત્ત્વને ગ્રહણ કરી લે છે. આ સિદ્ધાન્ત એલોપથી સંસ્થા પણ સ્વીકારે છે. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જોતાં જીવનરસાયણ ઔષધમાંથી ગમે તે ઔષધ આપણે લઈએ તો તે સેલને વિકાર પમાડી શકે તેમ નથી, કેમકે તે ઔષધની જો શરીરમાં જરૂર નહિ હોય તો કોઈ પણ સેલ તેને વધારે પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરે તેમ નથી. પણ તે ઔષધ નકામા ખોરાકરૂપ થઈ માત્ર બહાર નીકળી જાય છે. આ કારણથી પણ જીવનરસાયન ઔષધો લેતાં સ્થાયી વિકૃતિ થતી નથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૨

આહારમાં આ ક્ષારો છે વળી આ જે બાર ક્ષારો છે તેને આપણે નિરંતર હવાદ્વારા, પાણીદ્વારા અને જે આહાર ગ્રહણ કરીએ છીએ તે દ્વારા લઈએ જ છીએ એ સર્વમા ક્ષારો રહેલા જ હોય છે તેથી **આ ઔષધો નથી પણ માત્ર આહારરૂપ પદાર્થો જ** છે ભેદ એ છે કે ખોરાકમા જે ક્ષારો રહેલા છે તે સ્થૂલ રૂપમા હોય છે અને તેથી શરીર તેને તરત પાચન કરી શકતુ નથી અને આ શાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે જો તૈયાર કરી આપવામા આવ્યા હોય છે તો તે પાચન થાય છે, રુધિરમા મળી જાય છે અને તેથી સૂક્ષ્મ સેલને યોગ્ય આહાર રૂપ થઈ રહે છે આ હેતુથી જ ખોરાકમા એ ક્ષારો આવતા છતા પૃથક્—આવા સૂક્ષ્મ રૂપે ગ્રહણ કરવાની પ્રસગે પ્રસગે આવશ્યક્તા રહે છે

આ શાસ્ત્ર અને માનસ ચિકિત્સા, મનસશાસ્ત્રના નિયમથી વ્યાધિઓ મળી જાય છે તે પણ આ ક્ષારને લીધે જ મટે છે માનશાસ્ત્રના નિયમથી બળવાન્ ભાવના જ્યારે કરાય છે ત્યારે એ ભાવનાના વેગને લીધે લેવાયેલા ખોરાકમાથી એ ક્ષારો પૃથક્ થઈ જાય છે અને શરીરમા રુધિર સાથે મળી ને તે સેલમા પહોચી ત્યાની ન્યૂનતા દૂર કરે છે વિચારના આદોલનથી વ્યાધિની નિવૃત્તિ થાય છે તે સિદ્ધાતને આ જીવનરસાયનના સિદ્ધાન્ત સાથે કોઈ રીતે વિવાદ નથી પણ પૂર્ણ રીતે બન્નેના સંવાદ જ છે જે પુરુષોના વિચારના આદોલનો એટલા બળવાન્ થયેલા હોય છે કે ગમે ત્યાથી તરત જ જોઈતા ક્ષારોને આકર્ષી લાવે તેમને કોઈ પણ ઔષધ, કોઈપણ ક્ષાર સ્થૂલ રૂપે લેવાની જરૂર રહેતી નથી પણ જેનામા વિચારના આદોલનનું આટલુ બળ વધ્યુ નથી તેમને જ જરૂર પડે ઔષધો લેવાની જરૂર રહે છે અને તેમા પણ ગમે તે વિષમય ઔષધો લેવા તે કરતા આ નિર્દોષ આહારરૂપ વિકાર નહિ કરનાર, અને અવશ્ય લાભ કરનાર ઔષધ જ પસદ કરવા વટે છે

આ વિદ્યા અમરત્વ આપનાર નથી. ત્યારે આ જીવનરસાયનથી સર્વ વ્યાધિઓ મટે છે? ના, નહિ જ એ કઈ રસવિદ્યા નથી કે એ લીધાથી

પિત્તના આધિક્યની વિકૃતિ વધે છે, આતરડુ વ્યાપાર રહતુ શિથિલ થઈ ગયુ હોય છે અને ન ૮ ત્યા લગાડવામા આવે છે તો તેથી આતરડા વિશેષ શિથિલ થઈ જાય છે વગેરે તાત્પર્ય કે આ ક્ષારો જેમ તેમ લેવામા આવે તો તેથી વિકૃતિ બીલકુલ થતી નથી એ અસિદ્ધ છે આ ક્ષારોમા કોઈ વિષ નથી તેથી એ ક્ષારો દેવામા ભૂલ થાય છે તો તેથી મહા હાનિ થતી નથી અથવા જે વિકૃતિ થાય છે તે સ્થાયી થતી નથી કેમકે એની વિરુદ્ધ અસરને પ્રકૃતિ સહેલથી અન્યથા કરી શકે છે તેથી ઉપરનો સિદ્ધાન્ત આ અંશમા જ સત્ય લેવાનો છે

અજરામરત્વ પ્રાપ્ત થાય. અજરત્વ અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરનાર માત્ર રસવિદ્યા અને યોગવિદ્યા એ બે વિદ્યા જ છે, એ બેથી તૃતીય કોઈ સાધન નથી. મહાતપશ્ચર્યા કર્યા છતાં પણ રાવણાદિ દૈત્યો મરણને શરણ થયા છે અને યથાર્થ યોગ સિદ્ધ કરનાર શ્રી ભીષ્મ આદિ સમર્થ મહાત્માઓ ઇચ્છાનુસાર દેહને છોડનાર પ્રસિદ્ધ છે તેથી કોઈ પણ તપશ્ચર્યાથી જેની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે અજરામરત્વની યોગવિદ્યાથી પ્રાપ્તિ થાય છે એ સુસિદ્ધ છે. આ અર્થ રસવિદ્યા પણ કેટલેક અંશે સારે છે પણ તે પણ નીતિમાન્, ધૈર્યવાન્, ઉચ્ચ અધિકારવાળા વિરલ સાધકોને જ ઈશ્વરના અનુગ્રહથી સિદ્ધ થાય છે તેથી જગતના ઇતર મનુષ્યો માટે તો વ્યાધિને ઘણે અંશે નિવૃત્ત કરનાર આ જીવનરસાયનવિદ્યા જ છે.

આ ઔષધમાં મારણશક્તિ નથી. આ શાસ્ત્રના ઔષધો પ્રથમ તો કોઈને મારવાના સામર્થ્ય વિનાના છે. અનેકપથી ઔષધોમાં મારણશક્તિ રહી છે તે ઉપદ્રવ કરનાર જન્તુઓ પર વપરાય છે તો તે એથી હણાય છે અને તેથી આગળ વધી દરદી પર વપરાય છે તો દરદીનો પણ નાશ કરે છે. જીવનરસાયન ઔષધો દરદીનો તો કદાપિ નાશ કરતા જ નથી. તેમ જન્તુઓનો પણ **સાક્ષાત્** નાશ કરનાર નથી. કૃમિ વગેરેને એ ઔષધો મારે છે પણ સાક્ષાત્ નહિ, કૃમિઓ જે શરીરસ્થ પદાર્થને ખોરાકરૂપે ગ્રહણ કરી

ખૂટતા પદાર્થ શરીરમાં દાખલ કરવાના નહિ હોવાથી, પણ નકામો પદાર્થ શરીરમાં દાખલ થઈ ગયો છે તેને કાઢવાની અપેક્ષા હોવાથી આ ક્ષારોથી ઈતર-ઔષધ લેવાની જરૂર રહે છે, પણ જો એ વિષ શરીરમાં જુનું થઈ રહે છે અને તેને પછી કાઢવું હોય છે તો ત્યાં ક્ષારો ક્રમે ક્રમે તે કામ બીજાં ઔષધો કરતાં સારી રીતે કરી શકે છે.

આ વિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યા—જ્યારે કોઇ અવયવ સડી જાય છે અથવા નકામો થઈ તેને કાપી કાઢવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શસ્ત્રવિદ્યાની અપેક્ષા આ શાસ્ત્રને ઇતર ચિકિત્સાશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ રહે છે. છતાં તેમાં પણ આ શાસ્ત્ર ઘણે પ્રકારે મદદ કરનાર થઇ પડે છે. આ શાસ્ત્રનાં ઔષધો લેવામાં આવ્યા હોય છે તો સડો ઓછો થાય છે, પ્રસગે અટકી પણ જાય છે અને શસ્ત્રવિદ્યાની જરૂર પડતી નથી અને જરૂર પડે છે ત્યારે પણ પાછું વિરોપણ કરવામાં આ ઔષધો પ્રથમ પંક્તિની સહાય આપે છે. આ પ્રમાણે ઇતર વિદ્યાની અપેક્ષા છતાં આ ઔષધોનો ઉપયોગ વિવિધ સ્થળે કરી શકાય છે. બાકી જ્યારે શરીરનાં બધાં સેલ્સ મરણના અભિમુખ થાય છે, પોતાનો ખોરાક લઈ શકવાના સામર્થ્યથી રહિત થઈ જાય છે ત્યારે જેમ એલોપથી કેવળ નિરૂપયોગી છે તે જ પ્રમાણે આ ઔષધો આપવામાં આવે તો પણ તેનો પ્રવેશ સેલમાં નહિ થવાથી એનાથી પણ મરણને ટકાવી શકાતું નથી. તેથી આ ઔષધોથી પણ જરામરણથી સર્વથા બચી જવાની આશા રાખવી એ નકામી છે અને સર્વે સાધ્ય વ્યાધિઓની નિવૃત્તિ તો આ ઔષધ સારી રીતે કરી શકે છે એ એને અનુભવમાં મૂકનાર અનેક કુશળ અનુભવી ડાક્ટરોના તથા જનસમાજના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે.[1]

પ્રકરણ ૩

જીવનરસાયન ઔષધોનો પ્રકાર, દવા લેવાનો વિધિ.

પાવર—પૂર્વે જે ૩x, ૬x, ૩૦x આદિ સંજ્ઞાઓ વર્ણન કરી છે તેનુ સ્મરણ કરાવવા અગત્ય છે. એમાં જે ૩, ૬, ૩૦ આદિ આંકડા છે એ **પાવર** કહેવાય છે તેથી ૩x એટલે દશાંશપદ્ધતિમાં ત્રીજી પાવર. ૩૦x એટલે દશાંશ-પદ્ધતિમાં ત્રીશમી પાવર. સુકરતાને અર્થે આપણે દશાંશ અને શતાંશ એ પદ્ધતિમાંથી આ ગ્રંથમાં દશાંશપદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કરીશું. તેથી આ ગ્રંથમાં જ્યાં ત્રીજી પાવરનું અથવા ૩x નું અમુક ઔષધ લેવુ એમ કહ્યું હોય તો ત્યાં દશાંશપદ્ધતિની જ ત્રીજી પાવર સમજવી.

જીવનરસાયનશાસ્ત્રનાં બારે ઔષધો આટલા પ્રકારનાં આવે છે:

(૧) ભૂકારૂપમાં-જેને ટ્રિટ્યુરેશન અથવા પાઉડર કહે છે, (૨) ટીકડી-ટેબ્લેટના રૂપમાં, (૩) પ્રવાહીરૂપમાં-ટિંકચરના રૂપમાં અને (૪) ગોળીના રૂપમાં-ગ્લોબ્યુલના રૂપમાં. સર્વ પાવરનાં ઔષધ પ્રથમ પ્રકારમાં મળી શકે છે. દ્વિતીય પ્રકારનાં પણ મળી શકે છે પણ તે મોંઘા પડે છે અને તે સાથે સહેલથી મળી શકતાં નથી. તૃતીય પ્રકાર તથા ચતુર્થ પ્રકાર બાર પાવરથી આરંભી જ આવે છે, એથી ઓછી પાવરનાં એ પ્રકારમાં થઈ શકતાં નથી.

પાઉડરરૂપ સારૂં છે—આ ચારે પ્રકારમાંથી સર્વ રીતે વિચારતાં પ્રથમ પ્રકાર-પાઉડરના રૂપમાં જે આવે છે તે શ્રેષ્ઠ છે કેમકે એ જીભપર મૂકી લઈ શકાય છે, પાણીમાં નાખી તેમાં ઓગાળી લેવો હોય છે તો તેમાં પણ કામમા આવી શકે છે અને વેસેલાઈન આદિમાં એનો મલમ કરવો હોય છે તોપણ તે સારી રીતે થઈ શકે છે. તે સાથે એ પ્રકારમા જે ઔષધ બનાવવામાં આવે છે તેજ યથાર્થ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે મર્દન કરાઈ બનાવવામાં આવે છે તેથી એ સર્વોત્તમ ગુણ કરે છે. આથી આ પ્રકાર જ વાપરવા ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. છતાં જેમને સુકરતાને અર્થે બીજા પ્રકારો વાપરવા પ્રસંગે ઇચ્છા થાય તેમને અર્થે ઉપર જણાવ્યું છે કે અગીયાર પાવરથી ઉપરની પાવરનાં જ ઔષધો એ સર્વ પ્રકારે મળી શકે છે.

ઔષધો વાપરવાના વિધિઓ.

આ ઔષધો ઘણા વિધિથી વપરાય છે. તે વિધિઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) એ ભૂકાને જીભપર મૂકી દેવો જેમકે પેટમાં દુઃખાવા માટે નં ૮ નુ ઔષધ લેવાનુ હોય તો એ ઔષધમાંથી એક, બે અથવા વધારે ગ્રેઈન,

જેટલું લેવું હોય તેટલું લઈ જીભપર મૂકવું, તેને ઓગળી જવા દેવું, અને તે પછી તેની ઉપર સહેજ પાણી પી જવું. પાણી નહિ પીવું હોય તો તેની ખાસ આવશ્યકતા નથી.

(૨) જે ઔષધ લેવું હોય તેને લઈ કાચની શીશામાં પાણી ભરી તેમાં નાંખવું અને પછી તેમાં ઓગળી જાય એટલે પી જવું. આમાં પણ બે પ્રકારે ઔષધ કરાય છે. આખા દિવસમા જેટલા ડોઝ લેવાના હોય તેટલામાં જેટલું ઔષધ લેવાનું હોય તેને જોખી જુદું કાઢવું અને તે સર્વને સામટું, એક ડોઝમાં અર્ધ આઉંસ (૧॥ રૂપીયાભાર) પાણી આવે તે પ્રમાણથી ગણી તેટલા પાણીમાં નાંખી દેવું અને પછી ઓગળી જાય કે તેમાંથી ૧॥ રૂપીયાભાર પાણી એક એક ડોઝના સમયે પીવું ધારો કે ન. ૪ નું ઔષધ દિવસમાં ૭ વાર લેવાનું છે અને પ્રત્યેક સમયે બે ગ્રેઈન જેટલું લેવાનું છે. તો બાર ગ્રેઈન જેટલું ઔષધ જોખી ૭॥ રૂપીયાભાર–ત્રણ આંઉસ પાણીમાં નાંખી દેવું અને તેના ૭ ભાગ કરી દર બે કલાકને અથવા ત્રણ કલાકને અંતરે તેમાંથી એક એક ભાગ પાણી પીવું. અથવા પ્રત્યેક ડોઝ લેની વખતે બે ગ્રેઈન એ ઔષધ લઈ તેને અર્ધ આંઉસ પાણીમાં નાંખી તે પી જવું. આ **એક પ્રકાર** છે અને બીજો પ્રકાર આ છે કે દશ કે બાર અથવા ઓછા જેટલા લેવા હોય તેટલા, ગ્રેઈન ઔષધ લઈ તેને ૭ આંઉસ પાણીમાં નાંખવું અને પછી પા અથવા અર્ધ કલાકે તેમાંથી ચમચી ચમચી પાણી પીવું. આપણે **આચમન** કરીએ છીએ તે પ્રકારે ઔષધમિશ્રિત પાણી પીવું. આ **બીજો પ્રકાર** છે. એને સિપિંગ પ્રકાર કહે છે. વ્યાધિ બલવાન્ વેગમાં હોય છે ત્યારે આ સિપિંગનો પ્રકાર ખાસ ભલામણ કરાય છે. નહિ તો પ્રથમનો પ્રકાર ભલામણ કરાય છે.

પ્રથમ વિધિ કરતાં બને ત્યાંસુધી આ દ્વિતીય વિધિ પ્રમાણે ઔષધ લેવું.

(૩) બોલોગ્નાના ઇલેક્ટ્રો હોમીઓપથીના સ્થાપક કોંટ સીઝર મેટીનો આ તૃતીય પ્રકાર છે. એ પ્રકારનું નામ ડાઈલ્યુશનનો પ્રકાર અત્ર આપીશું એમાં જે ક્ષાર લેવો હોય તેનો અર્ધ ગ્રેઈન માત્ર લેવો તથા તેને ૭ ઔંસ પાણીમાં શીશીમાં નાંખવો તથા શીશીને સારી રીતે થોડીવાર હલાવવી. આનું નામ પ્રથમ ડાઈલ્યુશન (તે ક્ષારનું) છે. પછી એ શીશામાંથી એક ચમચી પાણી એટલે એક ડ્રામ પાણી લેવું અને તેને ૭ ઔંસ પાણીમાં બીજી શીશામાં નાંખવું તથા તે શીશીને થોડીવાર સારી રીતે હલાવવી એ બીજી શીશીમાંનું ઔષધ તે, (તે ક્ષારનું) બીજું ડાઈલ્યુશન છે. એ જ પ્રમાણે આ બીજા ડાઈલ્યુશનમાંથી એક ચમચી પાણી લઇ તેને તૃતીય શીશીમાં ૭ ઔંસ પાણીમાં નાંખવું એ તૃતીય ડાઈલ્યુશન છે વિગેરે.

ઘણીવાર એવું જેવામાં આવ્યું છે કે જે વિકાર પ્રથમ દ્વિતીય પ્રકારે ઔષધ લેવાથી શમતો નથી તે વિકાર તેજ ઔષધને આ ડાઈલ્યુશનના પ્રકારે લેવાથી શમી જાય છે. વળી આ ડાઈલ્યુશનમાં એવું પણ જણાયું છે કે જે ચિન્હો પ્રથમ ડાઈલ્યુશનથી વધે છે તે ચિન્હો તેજ ઔષધને દ્વિતીય ડાઈલ્યુશનરૂપે લેવાથી સારી રીતે શમે છે. આજ પ્રમાણે પ્રથમ કે દ્વિતીય ડાઈલ્યુશનથી વધતાં ચિન્હો તેજ ક્ષારને ભુકારૂપે અને પ્રથમ ડાઈલ્યુશનરૂપે (અનુક્રમે) લેવાથી મટે છે. તેથી આ પ્રકારનો ઉપયોગ કરી જોવા પણ ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે

આ પ્રકારે જે ડાઈલ્યુશન લેવાનુ ઠરે તેને દ્વિતીય પ્રકારમા જે સિપિંગની પદ્ધતિ બતાવી છે તે પ્રમાણે લેવાનુ હોય છે એટલે કે દશ દશ મિનિટે ચમચી ચમચી જેટલુ તે પાણી પીવુ અને જેમ જેમ ચિન્હોમા લાભ થતો જાય તેમ તેમ સમયનો અતર વધારતાં જવું.

(૪) **બહાર ચોપડવા માટે**—વેસેલાઈનમાં એ ઔષધનો મલમ અથવા લેપ જેવુ કરવામા આવે છે. ત્યાં જે દવાનો લેપ કરવાનો હોય તે દવાને ૩૦ ગ્રેઈન જેટલા પ્રમાણમાં લઈ તેને જરા પાણીમાં ઓગાળી નાખવી અને તે પાણીને એક ઔંસ વેસેલાઈનમાં નાખી સારી પેઠે હલાવી નાંખવુ. પછી જ્યાં ચોપડવાનું હોય ત્યાં એને લગાડવુ. લેપને વધારે સખત કરવો હોય તો આ પ્રમાણમાં ભેદ કરી ઔષધ વધારે લેવુ અને મૃદુ કરવો હોય તો ઔષધ ઓછું લેવુ. વેસેલાઈનને બદલે લેનોલાઈન, ઘી, મધ તથા સાદુ પાણી એમ પણ વપરાય છે તથા ગ્લિસરાઈન પણ પ્રસગે વપરાય છે.

(૫) **પોતાં** મૂકવા માટે પણ આ દવાઓ વપરાય છે. ત્યાં બેએક આંઉસ પાણી લઈ તેમાં ૧૫ ગ્રેઈન જેટલું ઔષધ નાંખવુ. તે ઓગળી જાય જાય એટલે તેમાં સ્વચ્છ લૂગડાનો કકડો બોળીને જ્યા મૂકવું હોય ત્યાં મૂકવું. અહિં પણ આ પોતાને-લોશનને-તીવ્ર અથવા મૃદુ કરવુ હોય તો દવાનું પ્રમાણ તે પ્રમાણે અધિક ન્યૂન કરવુ.

(૬) આંખમાં, કાનમાં ***ટીપાં*** નાંખવામા વાપરવુ હોય ત્યારે એક આંઉસ પાણીમાં ૧૫ થી ૩૦ ગ્રેઈન જેટલાં પ્રમાણમાં ઔષધ નાંખવામાં આવે છે અને પછી તેમાંથી ડ્રોપરટ્યુબ વડે અથવા શીશી પર આંગળી રાખી ટીપાં નાખવામાં આવે છે.

(૭) **સ્નાનમાં** પણ પ્રસગ પરત્વે આ ઔષધો વાપરવામાં આવે છે. ત્યાં જે વાસણમા સ્નાનનું જળ ભર્યું હોય તે વાસણમાં બેએક ગ્રેઈન જેટલું ઔષધ નાંખી પછી તે જળવડે સ્નાન કરવું

આજ પ્રમાણે જો શરીરનો કોઈ ભાગ ઘાનો હોય તો તેમા પણ એક અથવા અધિક ગ્રેઈન ઔષધ નાખી તે ભાગને ધોવામા આવે છે

આ આદિ વિવિધ પ્રકારે આ ઔષધો વાપરવામા આવે છે, મુખ્ય પ્રકાર આ સાત જ છે એ કહેવા જરૂર નથી ઔષધ ખાવામા એક ગ્રેઈનથી તે દશ પદર અથવા તેથી વધારે પણ લેવાય છે, સાધારણ રીતે એક ડોઝમાં બેથી ત્રણ ગ્રેઈન ઔષધ લેવાય છે બ_ તીક્ષ્ણ (acute) વ્યાધિમા વખતે દશ વીશ ગ્રેઈન સુધી પણ આપવુ પડે છે

પ્રકરણ ૪

કયી પાવરનું ઔષધ લેવું તથા દવા કયારે કયારે લેવી વગેરે.

ઔષધ કયી પાવરનું લેવુ એ વ્યાધિના ઉપર આધાર રાખે છે જો યાધિ થોડા સમયનો અથવા તત્કાલનો હોય છે તો તેને એકયૂટ કહે છે

એકયૂટ રૂપમાં પાવર. એકયૂટ વ્યાધિમાં ત્રણ, અથવા છ પાવરની દવા સાધારણ રીતે લેવાય છે તેમા પણ ૩, ૪ અને ૧૨મા નબરના ઔષધો બારમી પાવરનાં લેવા ડૉ સુસ્લર ભલામણ કરે છે-અગર જો સાર પછીના ડાકટરો એ ત્રણે ઔષધ પણ છટ્ઠી પાવરના વાપરે છે અને પ્રસગે ત્રીજી પાવરના પણ વાપરે છે ઓથોપથિક દવા અને આ દવામા પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ભેદ એ છે કે આ દવાઓ જઠરમા ગયા વિના જ લોહીમા મિશ્રિત થઈ જાય છે તેથી એ એટલી સૂક્ષ્મ કરવી જોઈએ કે જેથી આતર ત્વચામા થઈ એનો લોહીમા પ્રવેશ થઈ શકે તેથી જે ઔષધો જલમા મિશ્રિત થઈ જાય છે તે ત્રીજી પાવરના ચાલી નકે પણ જે મિશ્રિત થઈ જતા નથી તે છટ્ઠી પાવરના જ હોવા જોઈએ વળી કેટલાક મિનરલ વોટર જોઈએ છીએ તો તેમા આ ક્ષારો ૬xથી ૮x પાવર સુધીના જણાય છે તેથી ૬x સાધારણ રીતે વાપરવાનુ ડૉ સુસ્લર ભલામણ કરે છે એક પદાર્થનો ગ્રામનો હજારમો ભાગ લઈએ તો તેમા ૧૬,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ અણુઓ હોય છે તો એ હિસાબે ગણતા છટ્ઠી પાવરની દવાઓ એક ગ્રેઈન લેવામા આવે તો તેમા લગભગ ૧૬,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ અણુઓ લેવામા આવે પડેલી ખોટ ભાગે જ આટલી મોટી હોય છે, તેથી સ્પષ્ટ છે કે ૬xની દવા સાધારણ રીતે પૂર્ણ છે

કેટલાક મનુષ્યો એવુ સમજે છે અને સમજાવે છે કે ઉચી પાવરની દવાથી જ લાભ થાય છે, પણ એ કથન જ્યા સ્વાર્થને લીધે નહિ થયુ હોય

ત્યાં ભ્રાન્તિમૂલક જ છે. ઘણીવાર એકયૂટ વ્યાધિમાં ઉંચી પાવરની દવા મોટી હાનિ કરનારી છે, તેથી દવા વાપરનારાઓએ અનુભવી ડાકટરોના અભિપ્રાયને અનુસરવો ઉચિત છે. આ વિદ્યા સબધમાં પ્રસિદ્ધ અનુભવી ડોકટરો પાવરના સંબધમાં શું કહે છે તે નીચેના તેમના જ શબ્દોથી જણાશે :

(1) We have found the third the best for acute cases while the sixth thirtieth and two-hundredth work better in most chronic cases."

Dr. Carey-The Biochemic System of Medicine P. 48.

ડૉ. કેરી પોતાની "ધી બાયોકેમિક સીસ્ટમ ઓફ મેડિસિન"ના પૃ. ૪૮ માં લખે છે કે-"એકયૂટ વ્યાધિઓમાં ત્રીજી પાવર સર્વોત્તમ કામ કરે છે અને ઘણાખરા ક્રોનિક કેસમાં ૬, ૩૦ અને ૨૦૦મી પાવર વિશેષ સારૂં કામ કરે છે એમ અમને જણાયું છે."

(2) This rule will always remain. Use a priori 6x-12x and then go lower or higher according to presenting features.

A case well progressing for weeks under the same remedy will generally be cured by the same remedy; but always in a higher & higher potency.

Dr. Von Der. Goltz-Pocket Book of Bio. c. Practice P. 9.

ડૉ. વોન્ડરગોલ્ટઝ પોતાની "પોકેટ બુક ઓફ બાયો કે. પ્રેકટીસ"માં પૃષ્ઠ ૯ માં લખે છે કે—

"આ નિયમ હંમેશાં સર્વ સામાન્ય નિયમરૂપે સિદ્ધ છે કે પ્રથમ ૬x અથવા ૧૨x ની પાવર વાપરવી અને પછી જે ચિન્હો-અસર જણાય તેને અનુસરી ઉંચી કે નીચી પાવર વાપરવી.

જે વ્યાધિ અઠવાડીયા સુધી એક દવાથી સુધરતો ચાલ્યો હોય પણ સારૂ મટી ગયો નહિ હોય તે સાધારણ રીતે તે જ દવાથી મટી જાય છે પણ તે દવાને ક્રમેક્રમે ઉંચી પાવરની (પછીથી) આપતા જવી.

(3) In my practice I employ the 6th decimal trituration generally. Fr. Phos Silicea & Calc. fluor. I usually give in the 12th trituration.

Dr. Schussler-Abridged therapy.

ડૉ. સુસ્લર પોતાની "એબ્રિજડ થેરાપી" માં કહે છે કે—

મારી પ્રેકટીસમાં હું સાધારણ રીતે ૬xનીજ દવા વાપરૂં છું. નં. ૩. ૪. ૧૨ મિ ત્રણ દવા સાધારણ રીતે ૧૨xની વાપરૂં છું.

(4) "We ourselves, have had the most satisfactory results from the 6th decimal trituration, scarcely going higher, at times lower, and generally we prefer to give the selected remedy in solution."

Dr Boericke & Dewey--the Twelve Tissue Remedies, P. 27

ડૉ. બોરિક અને ડયુઈ પોતાના "ધી ટવેલ્વ ટીશ્યુ રેમીડીઝ" નામના ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ ૨૭ માં લખે છે કે—

"અમને ૬x વાપરવાથી અતિશય સંતોષકારક અસર જણાઇ છે, એથી ઉંચી પાવર તો ભાગ્યેજ વાપરવી પડી છે અને કોઇ કોઈ પ્રસંગે એથી નીચેની પાવર વાપરી છે અને દવાને પાણીમાં ઓગાળી પછી તેમાંથી એક કે બે કલાકને અંતરે બે બે ડ્રામ જેટલુ તે પાણી પીવાનું અમે સાધારણ રીતે પસંદ કરીએ છીએ."

આ સિવાય સર્વ અનુભવી ડાકટરોનો આવો જ અભિપ્રાય છે. વળી આ દવાઓમાં હોમીયોપથીની જ પદ્ધતિ છે અને હોમીઓપથીમાં સર્વત્ર આ જ નિયમ ચાલુ છે. તેથી વાચકની ખાત્રી થશે કે જેઓ ઉંચી પાવરજ વારંવાર વાપરવાનુ કહે છે તેમનું કથન ભ્રાન્તિમૂલક નહિ હશે તો સ્વાર્થમૂલક જ હોવું ઘટે છે

ક્રોનિક રૂપમાં પાવર—જ્યારે વ્યાધિ જીર્ણ થાય છે અર્થાત્ ક્રોનિક અથવા લાંબા વખતનો થાય છે ત્યારે બારથી નીચેની પાવરનાં ઔષધો ઘણીવાર લાભ કરનારા ગણાતાં નથી તે સમયે **૧૨**મી પાવરનાં અથવા **૩૦** પાવરનાં ઔષધો લેવાં સારાં છે. ૬x, ૧૨x અને ૩૦xથી નહિ મટે અથવા વ્યાધિ વધવા જેવો લાગે તો **૬૦** મી, **૧૦૦** મી અને **૨૦૦** મી પાવરનું પણ આપવામાં આવે છે ૩૦ થી વધારે પાવરની દવા ડાકટર જ આપી શકે છે અને કોઇને જ તેનો ખપ પડે છે. તેથી ગૃહમાં રાખવા માટે ૩, ૬, ૧૨, અને ૩૦ એથી ઉંચી પાવરની દવા રાખવી એ વ્યર્થ ભાસે છે

વ્યાધિ એકવાર થઈ પછી સારો થઈ જાય અને પછી વર્ષે કે બે વર્ષે પાછો દેખાય તો તે તાત્કાલિક વ્યાધિ ગણવો અને ત્રણ અથવા ૭ પાવરનાં ઔષધ પ્રથમ વાપરવાં. તેથી ન મટે અથવા કંઈ વૃદ્ધિ થાય તો **૧૨** કે **૩૦** પાવરનું ઔષધ લેવું (આવા વ્યાધિને સબએક્યુટ કહે છે.)

આવા કેસમાં બીજું કે ત્રીજું ડાઈલ્યુશન કરી ૬xની દવા આપવાથી પણ ઘણીવાર સારો લાભ થાય છે. તેથી ૧૨x, કે ૩૦xની દવા આપતા પૂર્વે આ બીજા કે ત્રીજા ડાઈલ્યુશનમાં ૬x આપી જોવી એ સારી વાત છે

ઔષધ લેવાનો અંતર—ત્રણ અથવા ૭ પાવરનાં ઔષધો વ્યાધિના બળ પ્રમાણે લેવાય છે. જો વ્યાધિનું બળ ઘણું હોય છે તો દશ દશ અથવા પંદર પંદર

બે કલાકને અંતરે પહેલી આપવી, પછી તેટલે અંતરે બીજી આપવી, એમ **વારાફરતી બે દવાઓ આપવી.** તેમ જ ત્રણ દવા લેવાની હોય તો તે પણ આવી જ રીતે ક્રમ પ્રમાણે **વારાફરતી** આપવી.

મિશ્રિત કરી લેવાય. આ પ્રકારે એમનો મત છે, પણ પાછળથી જેમ જેમ હોમીયોપથીનો વિશેષ પ્રયોગ થતો ગયો છે તેમ તેમ તે દવાઓ ભેળી કરી આપવાનો પ્રચાર પણ ચાલે છે અને તેથી લાભમાં ન્યૂનતા થયેલી પણ સિદ્ધ થઇ નથી જીવનરસાયનનો પ્રસિદ્ધ ડૉ હેરી ન ૨, ૪, ૬, ૮, ૧૦ દવામાંથી જો લેવાની હોય છે તો તેને ભેગી કરવાની અનુમતિ આપે છે. તેમજ દરદીને છૂટી છૂટી દવા લેવી કઠિન પડે છે, તેને ભૂલ થવાનો સંભવ રહે છે તે આદિ વિચારતા તથા દવાઓને મિશ્રણ કરવાથી હાનિ થતી કોઈ રીતે દેખાતી નથી તેથી હવે સાધારણ પ્રચાર જે દવા લેવાની હોય છે તેને ભેગી કરી આપવાનો ચાલે છે

બીજી દવા લીધી હોય ત્યારે કેમ કરવું ?

એલોપથી દવા લીધી હોય અગર આમાથી કોઈ દવા લેવી પડે તો તે સાથે લેશ પણ વિરોધ નથી એલોપથીની દવા પીધા પછી ત્રણ કલાકે આમાથી કોઈ પણ દવા લઈ શકાય છે ખાસ જરૂર પડે તો એથી ઓછે અંતરે પણ લેતા અડચાણ નથી એલોપથીની દવા જઠરમા જઈ વિપાક પામી અસર કરે છે ત્યારે આ દવાઓને સુસણીશિરાઓ જ ચુસી લઈ રુધિરમાં ભેળવી દે છે તેથી આ બે દવા થોડે અંતરે લેવામા આવે તો પણ તેનો સંયોગ થવા યોગ આવતો નથી રુધિરમા પણ બે દવા ભેગી થવા સંભવ ઓછો છે કેમકે રુધિરમા એલોપથી દવા તે રૂપમા પહોચતી જ નથી વળી સર્વ ડાક્ટરો એ સ્વીકારે છે કે આ દવા લેનારે ઉપવાસ કરવાના નથી પણ ખોરાક રુચિઅનુસાર અને પચે તેનો તેટલા પ્રમાણમા લેવાનો છે જે ખોરાકનુ પ્રમાણ એલોપથી પ્રમાણ છે, હોમીયોપથી પ્રમાણ હોતુ નથી તેથી જ્યારે ખોરાકની સાથે આ દવાઓ લેવામા બાધ નથી ત્યારે એલોપથી દવા લીધી હોય અને પછી આ દવા લેવા યોગ આવે તો તેમાં શી રીતે બા ધરી શકાય ? એ વાત સાચી છે કે જો એલોપથી દવા વિરોધી હોય છે બે દવા પરસ્પરની અસરને નહિવત્ કરે છે, પણ તેવે સમયે આ દવા વિશેષ ભાગ લેવામાં આવતા આ દવાની અસર અવશ્ય જણાય છે તે સામાન્ય વ્યાધિઓમા લેશ પણ મિથ્યા શંકાશીલ થવા કારણ નથી એક આ દવા જ લેવાય એ તો પ્રશસ્ત જ છે, પણ ધૈર્ય નહિ રહેવાથી કે બી અડચણને લીધે બે દવા લેવી પડે તો તેનો પ્રકાર આ ઉપર કહ્યો છે

ભાગ ૨ જો.

અત્યાર સુધીના

ઔષધો માત્રાના કરતાં પાવ, અસર ચિન્હો, વગેરેનો સંક્ષિપ્ત વિચાર

ઔષધનું નામ આપ્યું છે; ૭૯

ગધ પણ આ ઔષધમા નથી **પ્રકરણ ૧**

થશે કે એમાં રસ એટલે પારો કે ફોસ. CALC. PHOS.

પણ આપણે નિરંતર ખોરાકમાજ જે જ નું નામ ફોસ્ફેઈટ ઓફ લાઈમ છે
ખાવામાં આવતા પદાર્થોરૂપજ આ ઔષધો માણે એના અવયવોને સૂચવવા
પણ જાતની કરી કે પરેજી પાળવાની નથી. રિક એસીડ રેડવાથી આ
સાથે એ ઔષધને લેશ પણ વિરોધ નથી. પણ ળમાં મળી જતો નથી,
ભૂલ કરવી ઘટતી નથી કે આ ઔષધનુ સેવન કરના ળી જાય છે અહિં
ખાવાના છે જે જે વ્યાધિવિપરીત આહાર હોય તેને સવ ગસ વિશેષ ક્રિયા
ત્યજવામા આવે છે તેમ આ ઔષધ લેનારે પણ સારૂ થવા

છે. જેમકે ખટાશ ખાવાથી જે વ્યાધિ થયો હોય તે વ્યાધિ
એક તરફથી આ ઔષધ લેવાય અને બીજી તરફથી પુનઃ ખટાશ ખસ જરૂર પછી એ વ્યાધિને મટતાં કઠિનતા જ રહેવાની તેથી વ્યાધિજનક ભક્ષ્ય, ખોરાક હોય, જે જે ખોરાકથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થવી સંભવતી હોય અને જે જે વિહાર કરવાથી વ્યાધિ અધિક થાય તેમ હોય તે સર્વે આહારવિહારનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો ઘટે છે. ખોરાક માટે સાધારણ નિયમ સર્વ શાસ્ત્રોમા એ જ છે કે જે વ્યાધિ અજીર્ણથી થયો હોય તેમા ઉપવાસ કરવો અથવા ફલનો આહાર કરવો સારો છે અને એ સિવાયના વ્યાધિઓમા સહેલથી પચે તેવો સાદો ખોરાક સુખથી પચી જાય તેટલા પ્રમાણમાંજ લેવો. ખુલ્લી હવા, સ્વચ્છ જલ આદિ આરોગ્યના નિયમો સર્વ વૈદ્યકની સસ્થામા સરખા જ છે અને તે અહિં પણ તેવા જ લાગુ પડે છે. વ્યાધિવિશેષ માટે કયો આહાર પ્રશસ્ત છે તે કુશળ વૈદ્ય અથવા ડાકટર પ્રકૃતિ વગેરેની તપાસ કરી અવશ્ય સૂચવે છે તેથી તે તેની સલાહ પ્રમાણે, અને પોતાના અનુભવથી ખાસ નિર્ણય થયો હોય તો તે પ્રમાણે પ્રત્યેક, દરદીએ લેવો.

ક્ષારોનાં નંબર

આ ગ્રંથને લઘુ રૂપમાં કરવા માટે તથા અંગ્રેજીનો પરિચય જેમને નથી તેવાં સ્ત્રીપુરૂષોને આ ઔષધોનાં અંગ્રેજી નામો સ્મરણમા નહિ રહે તેથી ભૂલ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે તેથી આ ગ્રંથમાં એ નામોને બદલે ઔષધને નંબર આપી વ્યવહાર કર્યો છે તે નંબર નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે.

બે કલાકને અંતરે પહેલી આપવી, પછી તેટલે અંતરે બ — નં. ૧.
વારાફરતી બે દવાઓ આપવી. તેમ જ ત્રણ — „ ૨.
„ ૩.
પણ આવી જ રીતે ક્રમ પ્રમાણે વારાફરતી અ ...m phos. „ ૪.
મિશ્રિત કરી લેવાય. આ પ્રકારે ...mur. „ ૫.
જેમ જેમ હોમીયોપથીનો વિશેષ પ્રયોગ ...ali phos. „ ૬.
ભેળી કરી આપવાનો પ્રચાર પણ Kali sulph. „ ૭.
પણ સિદ્ધ થઇ નથી. જીવનરસ Mag. phos. „ ૮.
૧૦ દવામાંથી બે લેવાની હેડ Nat. mur. „ ૯.
તેમજ દરદીને છૂટી છૂટીરઈટ Nat. phos. „ ૧૦.
રહે છે તે આદિ વિચક્ષ્ફઈટ Nat. sulph. „ ૧૧.
રીતે દેખાતી નથી અથવા સિલિશીઆ Silica or Silicea „ ૧૨.

ભેગી કરી આહાર બન્ને રીતે આ ક્ષારોનો ઉપયોગ. આ શાસ્ત્રનો ...ક જ છે કે વ્યાધિ આ ક્ષારોની ન્યૂનતાથી થાય છે અને તેથી એ ...મટાડવા અનુરૂપ આકારમાં એ ક્ષારને ગ્રહણ કરવા એ વ્યાધિને ...વાનો એક જ ઉપાય છે. આથી જેમ ખાવાથી એ ક્ષારો શરીરમાં જાય છે તે જ પ્રમાણે ચોપડવાથી પણ જાય છે અને વધાગમાં એ કે ચોપડવામાં આવે ત્યારે જે સ્થાને, જે સેલ્માં ન્યૂનતા થઈ છે તે જ સ્થાને તે સેલ્ને સાક્ષાત્ એ ક્ષારો પહોંચે છે. આથી જ્યાં એ ઔષધને બહાર લગાડી શકાય તેમ હોય ત્યાં **અવશ્ય લગાડવાં** એ વ્યાધિની સત્વર નિવૃત્તિ કરવાનો ઉપાય છે. તેમજ જે ક્ષારો અંદર લેવાના હોય છે તે જ બહાર ચોપડવાના હોય છે, ચોપડવાનું એક ઔષધ અને અંદર લેવાનું બીજું ઔષધ એ પ્રમાણે આ દવાઓ માટે નથી. આ જ રીતે જે જે ક્ષારો તે તે વ્યાધિની નિવૃત્તિ કરનાર હોય છે તેના તે જ ક્ષારો તે વ્યાધિ થતો **અટકાવનાર** હોય છે. તેથી વ્યાધિથી બચવાનો ઉપાય (Preventive treatment) એક અને વ્યાધિને મટાડવાનો ઉપાય (Curative treatment) બીજો એવું આ શાસ્ત્રમાં નથી. કોઈ કોઈ વિરલ વ્યાધિમાં જ અટકાવનાર ક્ષાર એક હોય છે અને વ્યાધિને મટાડનાર બીજો હોય છે આવું જ્યાં હોય છે ત્યાં તે તે વ્યાધિના પ્રકરણમાં આગળ સૂચવ્યું છે. સાધારણ રીતે જેમ શ્રી પરમાત્માના ભક્ત એક જ મંત્ર વડે પોતાના સર્વ અર્થની સિદ્ધિ કરે છે તેમ આ શાસ્ત્રથી પુરૂષો આ બાર જ ક્ષાર વડે વ્યાધિને થતો અટકાવે છે અને વ્યાધિ થયો હોય તો મટાડે છે.

ભાગ ૨ જો.

બારે ક્ષારોના ગુણ, સ્વભાવ, અસર ચિન્હો, વગેરેનો સંક્ષિપ્ત વિચાર

પ્રકરણ ૧

નં. ૧ કેલ્કેરીઆ ફોસ. CALC. PHOS.

નામો વગેરે. આ ઔષધનુ સાધારણ નામ ફોસ્ફેઈટ ઓફ લાઇમ છે અને રસાયન શાસ્ત્રમાં એ $Ca_3(Po_4)_2$ એ પ્રમાણે એના અવયવોને સૂચવવા લખાય છે. ચૂનાના પાણીમાં જલમિશ્રિત ફોસ્ફોરિક એસીડ રેડવાથી આ પદાર્થ બનાવી શકાય છે. એ જલ અથવા એલ્કોહોલમાં મળી જતો નથી, પણ હલકા નાઇટ્રિક એસિડ અને બીજા એસિડ સાથે મળી જાય છે. અહિ ઔષધરૂપે વાપરવા માટે આ અને બીજા સર્વ ઔષધો ખાસ વિશેષ ક્રિયા કરી આ-મળ ઔષધોમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ગુણ સ્વભાવ. શરીરની વૃદ્ધિ અને પૃષ્ટિ માટે આ પદાર્થની ખાસ જરૂર છે. એ ક્ષાર રક્તના જલીય ભાગમાં, રક્તના રજકણ (કોર્પસકલ્સ), થુંક, જઠરરસ, અસ્થિ, સયોજકજાલ, દાંત, દૂધ આદિ સર્વમાં રહેલો છે. આ ક્ષાર અસ્થિને દ્રઢતા આપે છે. એ ક્ષારને શરીરસ્થ **એલ્બ્યુમેન** સાથે ખાસ રસાયનિક પ્રીતિ છે તેથી જ્યારે જ્યારે શરીરના કોઈપણ ભાગમાંથી એલબ્યુમેન (ઈડાની સફેતી જેવો પદાર્થ) બહાર નીકળે ત્યારે તે આ ક્ષારનેજ સૂચવે છે. વળી રુધિરના **નવા પોટા** (સેલ્) એ ઉત્પન્ન કરે છે, આથી સુકતાનમાં, પાંડુરોગમાં અને સર્વ અવયવની પુષ્ટિમાં એ ઉપયોગી છે. આ ક્ષાર તે **એલબ્યુમેનક્ષાર** અને **અસ્થિક્ષાર** કહેવાય છે કેમકે એ એના ઉપર એની ખાસ અસર છે. આથી બાળકોને દાંત આવતી વખતે, જેનાં અસ્થિ દુર્બળ હોય તેને, અસ્થિના ભાગમાં કઈ વાગ્યું હોય ત્યારે, હાડકુ ભાંગ્યા પછી તેને સધાતાં વિલંબ થતો હોય ત્યારે, જ્વર, અતિસાર આદિ ક્ષીણતા આણનાર વ્યાધિ મટી ગયા પછી જણાતી અરૂચિ અને અશક્તિ માટે આ ખાસ વપરાય છે એલોપથીસંસ્થામાં જેને Tonic (ટોનીક) ઔષધ કહે છે તેનું કામ આ સારે છે. આ જ નિયમથી મૂત્રમાં ફોસ્ફેઈટ જતાં હોય તો ત્યાં આ જ ઔષધ સૂચવાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં જનનસામર્થ્ય ક્ષીણ થાય છે ત્યારે આ ઔષધનો પ્રયોગ લાભ કરનાર છે. તેમજ સ્ત્રીપુરૂષની જનનેન્દ્રિયમાં થતી ચૂંટ પણ આથી મટે છે. ક્ષયરોગ પ્રસંગે આનાથી મટે છે, અને તેમ નહિ થાય તો પણ આ ઔષધ આપવાથી નવા અણુઓ બંધાય

છે તેથી ક્ષયને લીધે થતી ક્ષીણુતા ન્યૂન થાય છે.

વળી આ દવા તથા નં. ૮ અને ન. ૧૦નો નિકટનો સંબધ છે. તેથી જે જે વ્યાધિમાં નં. ૮ તથા નં. ૧૦ની શરીરમાં તંગી પડે છે, અર્થાત્ એ દવાઓ આપવાની છે તે વ્યાધિમાં સમય જતાં નં. ૧ ની તંગી પણ પડે જ છે તેથી ત્યાં નં. ૮ તથા નં. ૧૦ આપ્યા છતાં લાભ ન જણાય અથવા પૂર્ણ લાભ ન થાય તો આ દવા તરત આપવાની જરૂર રહે છે.

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ:—

(૧) માનસક્ષીણુતા (ન ૫ પણ), શરીરક્ષીણુતા, અત્યંત અશક્તિ અને અવયવોની **અશક્તિ** (*General debility* અને *atonic conditions*). અવાળુ તથા ચહેરાની ફીકાશ (૨) જ્વરાદિ ક્ષીણુતા આણનાર વ્યાધિઓ શમી ગયા પછી, તેમ જ ક્ષીણુતાં આણનાર વ્યાધિમા ક્ષીણુતા થતી અટકાવવા, સવાર સાંજ વચ્ચે વચ્ચે એક એક ડોઝ. (૩) જે દરદીને ગળામાં અથવા બોચી ઉપર ગાંઠા થતા હોય તેના ઘણાખરા વ્યાધિઓ (Scrofulous tendency). (૪) સર્વ જૂના થયેલા વ્યાધિઓમાં અને ખાસ કરીને ગ્રંથિના સોજામા આ એકલુ અથવા વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે (ન. ૧૦ પણ). (૫) **હઠીલા** વ્યાધિઓમા (૬) **અસ્થિના** ભાગના વ્યાધિમા (ન. ૩ જુઓ). (૭) નં. ૮ જ્યા સૂચવાયુ છે પણ તે લાગુ નહિ પડે તો આ અપાય છે. (૮) જે વેદના ગરમી અથવા ઠંડીથી વધે છે, જે વેદના રાત્રિના ભાગમા વિશેષ થાય છે તેમજ ખરાબ હવામાં વધારે જણાય છે, શરીરના ઉંડાણ**માં** થતી હોય છે અથવા જેમાં **કીડી ચાલતી** હોય **તેવી ખરજ** અથવા ઝણઝણી આવે છે. (૯) એલબ્યુમેન ગમે તે અવયવમાંથી નીકળતુ હોય છે તો તેમાં આ અકસીર ઉપાય છે. (એલબ્યુમેન અથવા સપેતી એ પાણી જેવો પણ કઈ ઘટ્ટ પદાર્થ છે અને તેને ઉનો કરવામાં આવે છે તો તે સાફ ધોળો થઈ ઘન થઈ રહે છે). તેમજ **મૂત્રમાં ફોસ્ફેઈટ** જતુ હોય તો. (૧૦) પીળાશ પડતી અથવા ધોળી પોપડી ત્વચાના ગમે તે ભાગમાં બધાતી હોય તો ત્યાં.

ખાસીઓત:—ટાઢથી, રાત્રિએ, વિચાર કરતાં, જમ્યા પછી, હાલવા-ચાલવાથી, ઋતુના ફેરથી અને બીનાં થવાથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થવી; સૂઈ રહેવાથી સારૂં લાગવું.

શ્વાસનલિકાની અવ્યવસ્થા થઇને થયેલો દમ, શ્લેષ્મ, ક્ષયની ઉધરસ તથા ક્ષયની સમહણી ગમે તે કારણથી શરીરનું સુકાઈ જવું, સહેજ સહેજમાં થાકી જવું, ગ્રંથીઓનો છૂર્ણ વરમ, હાથ ધ્રૂજવા (નં. ૬), અર્શ (ન ૩ સાથે), સારણ, નઠારી ઉધરસ, વૃષણમાં પાણી ભરાવું (hydrocele) જો નં. ૯

નહિ કામ કરે તો, જીર્ણ ટાટીઓ તાવ, માને દૂધ નહિ આવવું અથવા ઓછું આવવું. હડીલો સંધિવા, અને દાંતનો દુઃખાવો ઇત્યાદિ વ્યાધિમાં આ ક્ષાર દિવસમાં એક બે-ચાર-વચ્ચે વચ્ચે લેવાનો હોય છે.

આ ક્ષાર નીચેના વ્યાધિઓ તથા ચિહ્નોમાં વપરાય છે:—
સ્મરણશક્તિની ક્ષીણતા, મિથ્યા માનસ ચિન્તા, રીસાળ સ્વભાવ (બાલકોમાં), ઓછી સ્મરણશક્તિ, નિરાશા, વ્યથાની માનસ અસર (નં. ૬ ખાસ જોવો). વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે આંખે અંધારા આવવાં તથા ચકરી આવવી, ઉપર ચઢતાં આવતાં ચક્કર, દાંત આવતાં થતા દસ્ત આદિ સઘળા વ્યાધિઓ, માથાના ઊપલા ભાગમાં બરફ મુકયું હોય તેમ, **કીડી ચાલે તેવું ભાન, ખરાશ સાંજના** ભાગમાં માથામાં ખરજ આવવી, તાલ પડી જવી. મોતીઓ પડવો, આંખે ઝાંખ મારવી, આંખનાં પોપચાં ઉઘાડાં રહેવાં (નં. ૮ પછી), ઘણો પ્રકાશ નહિ સહન થવો, આંખનાં કૃષ્ણ મંડલપરનું ચાંદું, આંખ આવી પછી તેના પરિણામમાં ફુલું પડવું (નં. ૯ જોવો), **સ્ક્રોફ્યુલસ** પ્રકૃતિવાળાના આંખના તમામ વ્યાધિઓ (નં. ૧૦ સાથે), (એમના ચાંદામાં ૧૨xથી નીચી પાવર નહિ આપવી), કાનની આસપાસના **અસ્થિનો** દુઃખાવો, નાકની દાંડી ટાઢી બરફ જેવી લાગવી, શ્લેષ્મ (જ્યારે નાકમાંથી સપેતી જેવો પદાર્થ રસરૂપે નીકળતો હોય ત્યારે), છીંક બહુ આવવી (શ્લેષ્મના પ્રારંભમાં), શ્લેષ્મ થવાની તથા નસકોરી ફુટવાની ખાસીઅત હોવી, નાકમાં થતા **મસા,** બપોરે ફુટતી નસકોરી, ચહેરાપર ખીલ થવા, **ફિક્કો ચહેરો,** સવારે મોંમાં ખરાબ સ્વાદ લાગવો, **જીભ** સુઝેલી તથા બહાર માગી ગયેલી હોવી તથા તેના ઉપર ઝીણી ફોડલી હોવી; ગળું પડવું [૩૦x], **દાંત** આવતાં વિલંબ થવો, દાંત આવતાં જ્વરવિના આવતી આંચકી [૧૨x], દાંત આવતાં આંખ દુઃખવા આવવી (૨x નો ક્ષાર બહારથી ચોપડવો), ઉલટીથી દાંત આવવા (૧૨x), મોટી ઉધરસ [૧૨x], નાકમાં મસા [૩૦x; ૪૦૦x], દાંતનું વહેલાં પડી જવું, અવાળુ સુઝેલા અથવા ધોળા પુણી જેવા હોવા; ગત દિવસ બેઠેલો સાદ, વાત કરતાં કરતાં વારંવાર ખખરી બાઝે અને તેથી થુંકવું પડે, ચોરીઆનો જીર્ણ વરમ; રક્તાશયની નીચે બળતરા થવી અને **પેટમાં** વાયુનો સંચય થવો, **અજીર્ણ** [નં. ૧૦ સાથે જમ્યા પછી], જે જઠરની વેદના જરા પણ ખાવાથી વધે છે તે, છોકરૂં વારંવાર ધાવ ધાવ કરે અને તેને વમન થાય તેમાં, ઠંડુ પાણી અથવા આઇસક્રીમ ખાધા પછી થતું વમન; પેટ બેસી ગયેલું દેખાય, **સુકતાન;** પેડુમાં વાયુને લીધે આવતી આંકડી (નં. ૧૦ સાથે), વાબળ, ઉનાળાના દસ્ત, કલો

ખાવાથી થતો અતિસાર, કરમ થવાની ખારીએત અટકાવવા, **પિત્તપાષાણ** તથા પથરી બંધાતાં અટકાવવા **અર્શ** [નં. ૩ સાથે], પાયુસ્થાનનું ભગંદર [નં. ૩ સાથે], અંડકોશ, સારણ, ઉંઘમાં પીશાબ થઈ જવો [નં. ૧૧], પીશાબની વારંવાર હાજત થવી, ખાંડ, શાકર ખાવાથી થયેલો મધુમેહ, અતિશય પીશાબ થવો **બ્રાઈટનો** વ્યાધિ [પીશાબમાં એલબ્યુમેન જવું, એમાં નં. ૬ સાથે] **જીર્ણ** પ્રમેહ; વૃષણવૃદ્ધિ તથા કોથળીની વૃદ્ધિ, પીશાબમાં ફોસ્ફેટ જવાં, વૃષણમાં જલસંચય; ગર્ભસ્થાનની નબળાઈ, ગર્ભસ્થાનનું વલણ તથા ભ્રંશ (નં. ૩ ખાસ ઉપાય), અતિશય કામવૃત્તિ, **ઋતુ** પ્રાપ્તિના સંધિમાં કામવૃદ્ધિ, પ્રદર, અનાર્તવ, બહુ નાની ઉમરમાં **રજોદર્શન** થવું, દર પખવાડીએ ઋતુ પ્રાપ્તિ થવી, વહેલો ઋતુ દેખાવો તથા રજોદર્શન અધિક પ્રમાણમાં અને વિશેષ દિવસ થવું, ધાવણું બાળક નાનું છતાં રજોદર્શન થવું, અતિશય મોડો ઋતુસ્રાવ થવો અને કાળાશપર લોહીનું નીકળવું ઋતુ પ્રાપ્તિના સમયમાં અતિશય વેદના થવી, યોનિ પ્રદેશમાં બળતરા થવી, સ્તનમાં ગ્રંથિની કઠણતા થવી ધાવણ બગડી જવું અથવા **ધાવણ ઓછું આવવું** ૧૪, સગર્ભા સ્થિતિમાં સર્વ અવયવોમાં **અશક્તિ** જણાવી; બગાસાં આવ્યાં કરવાં, બળખામાં એલબ્યુમેન જેવો રસ નીકળવો, શ્વાસનું રૂંધન થવું, સાદ બરાબર રાખવા વારંવાર થુકવાની-બળખો કાઢવાની જરૂર જણાવી, ભગંદરની સાથે છાતીની વેદના. **ક્ષય** રોગની શરૂઆત, ક્ષયવાળા દરદીની જીર્ણ ઉધરસ, કપાળે અને ગળાપર અતિશય **પરસેવો** થવો, રક્તાભિસરણ બરાબર વેગથી નહિ થવું, રક્તાશયની ફડક, શ્વાસ લેતાં રક્તાશયની આસપાસ તીક્ષ્ણ વેદના થવી, મેરૂદંડ વળી જવો; હાથના નખના મૂળમાં ગટકા ભરવા, જે **સંધિવા** ઋતુના ફેરફાર થતાં વધે. વસંતમાં સારો થાય અને શરદમાં પાછો ઉપડે તે, અવયવો બહેર મારી જવા અને તે ભાગમાં **કીડી ચાલતી હોય તેવું ભાન થવું**, પગમાં ગોટલા ચાલવા, વાંટા પગ, બાળક ચાલતાં નહિ શીખતું હોય તો, ઔપદંશિક, ચાંદા; કળતર [૧૨x, ૬x, ૪૦૦x], [નં. ૯, ૬, ૧૨ જેવા] જે ન્યુરેલજીઆ [કળતર] રાત્રે શરૂ થાય અને અમુક વખતને અંતરે જણાયા કરે, **અસ્થિનો** ભાગમાં થતું કળતર, સુસ્તી [ન. ૬], **દાંત** આવતાં થતી આંચકી, સર્વ પ્રકારની આંચકી (નં. ૮ પછી) ફેફર, તન્દ્રા-ખાસ કરીને વૃદ્ધ માણસોમાં, સવારમાં બહુ નિદ્રા આવવી, બાળકોનું રાત્રે ચમકીને જાગી ઉઠવું, પથારીમાં વારંવાર પાસું બદલવું પડવું, જ્વર પછી રાત્રિએ થતો અતિશય પરસેવો, **જીર્ણ જ્વર**; ત્વચામાં આવતી ખરજ, **મેદવૃદ્ધિ**, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને થતી યોનીકંડુ, **મસા**; યોનક્રિયસના વ્યાધિઓ, તમાકુનું વ્યસન (૫x) વગેરેમાં આ ઔષધ વપરાય છે.

સગર્ભા સ્ત્રી છેલા દહાડા જતા હોય ત્યારે બે માસ સુધી જો દરરોજ (૧૦ ગ્રેઇન) આ ઔષધ લે છે તો તેને અવતરનાર પ્રજાના સ્નાયુઓ દૃઢ અને બલવાન્ થાય છે. અસ્થિ મજબુત થઈ રહે છે અને તે છોકરાને ઉપરના વ્યાધિઓ થવાનો સંભવ ઓછો આવે છે.

આ ઔષધ ૩x થી ૧૨ સુધીનું સાધારણ રીતે વપરાય છે. છતા ૩૦xથી ૨૦૦x સુધીનું વાપરવાથી પણ ઘણા ચમત્કારી પરિણામો જણાય છે ડૉ. સુસ્લર ઘણે અંશે ૬xનુ વાપરતા હતા, ઘણા લાંબા વખત સુધી અને મોટા પ્રમાણમાં એલોપથી પ્રમાણમાં આ દવા દરદીને આપ્યા જ કરવામાં આવે છે તો પ્રસંગે મૂત્રપિંડની ચુંક થાય છે અને નાની પથરી બનાય છે.

આ ક્ષારની અપેક્ષાવાળા દરદીનો ચહેરો તપખીરીયા રંગનો અથવા મેલો ઘેળો હોય છે. ઘઉં વર્ણનો ચહેરો, કાળી આંખ અને કાળા વાળવાળાને આ વિશેષ અનુકૂળ ઔષધ છે. સુકાઈ ગયેલી કન્યાની શિરોવેદનામાં નં. ૮ પછી આ ક્ષારની અપેક્ષા રહે છે. ક્ષયમાં ન. ૧ પછી ન. ૧૨ આપવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૨

નં. ૨. કેલ્શયમ સલ્ફ્યુઈટ. CALC. SULPH.

નામ વગેરે—આ ઔષધને કેલ્કેરીઆ સલ્ફ્યુરિકા, કેલ્શીઆઈ સલ્ફ, કેલ્શયમ સલ્ફેઈટ, જીપસમ, પ્લાસ્ટર ઑફ પારિસ, હરસોઠ, આદિ નામોથી ઓળખાય છે અને રસાયનશાસ્ત્ર $CaSo_4$ એ પ્રમાણે એને લખે છે. એ તૈયારરૂપે સીલેનાઈટ, જીપ્સમ આદિ સ્થિતિમાં અને પોતાથી ૪૦૦ ગણા પાણીમાં નાંખવાથી એ ઓગળી જાય છે. આલ્કોહોલ અથવા નાઈટ્રિક એસિડ કે હલકા હાઈડ્રોક્લોરિક એસિડથી એ ઓગળી જતો નથી. કેલશ્યમ કલોરાઈડ અને હલકા ગંધકનો તેજાબ એ બેને મિશ્રણ કરવાથી એ બનાવી શકાય છે. આ સ્થિતિમાં એ અહિં ઔષધરૂપે વપરાતું નથી, પણ એનાપર સશાસ્ત્ર વિધિ કરવાથી એ અહિં વાપરવાના ઔષધરૂપે થઈ શકે છે.

ગુણસ્વભાવ—આ ક્ષાર પિત્તમાં જણાય છે અને ત્યાં પણ જથુક રૂપમાં હોતો નથી એ યકૃતમાંથી પિત્તમાં આવે છે અને ત્યાં ક્ષીણ થયેલા રુધિરના અણુઓમાંથી જલનુ શોષણ કરી તેને નાશ કરવાનું કામ કરે છે. જ્યારે યકૃતમાં આ ક્ષાર અપેક્ષિત પ્રમાણથી ન્યૂન થઈ જાય છે ત્યારે એ નકામા

---

* આ ન. ૨ નો ક્ષાર એલોપથીક સબકાર્બોલેમાઈડનુ કામ પણ સારૂ અને જલદી કરે છે એવો કેટલાક ડાક્ટરોનો મત છે　　　ચપકલાલ મગનલાલ

થયેલા રુધિરના અણુઓનો નાશ તરત થતો નથી અને તેથી રુધિરમાં એ અણુઓની સંખ્યા વધી જાય છે અને આમાથી કેટલાક અભ્યતર ત્વચા તથા બાહ્યત્વચાના ભાગમાં નીકળે છે અને તેથી વિવિધ સ્ફોટ તથા વ્રેણાદિ થાય છે.

આ ઔષધનો ખાસ સંબધ પરૂ સાથે છે. ગડ, ગુમડ, ક્ષય, મરડો આદિ ગમે તે વ્યાધિમાં અભ્યતર વા બાહ્ય પડમા ક્ષત થઈ પરૂ થાય છે ત્યારે તેને રૂઝવવાનું કામ ઔષધ કરે છે. આને વ્રણવિરોપણ ઔષધ કહીએ તો ચાલે તેમ છે. શરીરના ગમે તે ભાગમા લોહીમિશ્રિત પરૂ, પીળા રંગનું પરૂ થાય અને પરૂ અલ્પ સમયમા નીકળી જવુ જોઇએ તેમ ન થતા તે ભાગ પાકયા જ કરે તો ત્યા આ ઔષધ આપવાથી વિરોપણ ક્રિયા તરત શરૂ થાય છે. આ ઔષધ નં. ૧૨ ની સાથે સબધવાળું છે. ન ૧૨ પકાવવાના કામમાં આવે છે. જ્યાં પકાવવાની જરૂર હોય છતા તે પાકતું નહિ હોય તો ત્યાં નં. ૧૨ આપવાથી તરત પાકે છે અને પરૂ બહાર નીકળે છે. જેટલો સડો હોય છે તેટલુ પરૂ બહાર નીકળી જવાની જરૂર છે, પણ તે નીકળતાં છતાં જો બધ નહિ થતું હોય તો ત્યાં આ નં.૨ વપરાય છે; આથી નં.૧૨ ની પછી આનો પ્રયોગ કરવાનો છે એ સ્પષ્ટ છે. તેમજ આ શાસ્ત્રનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે જે ક્ષાર જે વ્યાધિને મટાડે છે તે જ ક્ષાર તે વ્યાધિને થતો અટકાવે છે. તેથી આ ન. ૨ આપતાં વગર પાકયે ગડ ગુમડ આદિ મટે છે—પણ તે કયારે કે પાકની ક્રિયા શરૂ થતા પૂર્વે આ અપાય છે તો જ. આથી શીતલા આદિમાં આનો પ્રયોગ પૂર્વથી કરાય છે તો પરૂ બહુ થતુ નથી અને તેને લીધે આવતો જ્વર પણ ન્યૂન આવે છે.

આ સાથે શરીરસ્થ સંયોજકજાલ ઉપર પણ એની અસર છે. ક્ષયના પાછલા ભાગમાં સખત બધકોશ થાય છે, ક્ષયવાળા દરદીને પગના તળીઆમાં દાહ થાય છે, ત્યારે આ ઔષધ અપાય છે. તેમ જ શ્વાસનળીનો વરમ થઈ ઉધરસ થાય છે તેમાં જ્યારે પીળો, ઘટ્ટ બળખો અથવા પરૂવાળો બળખો પડે છે અથવા લીલાશપડતો બળખો પડે છે અથવા બળખો બહાર નીકળતાં મોમાં ગળ્યો સ્વાદ જણાય છે તો તે સર્વમાં આ ક્ષાર વપરાય છે. ઉંડા ચાંદામાં આ અકસીર ઉપાય છે.

આ ઔષધને સૂચવનારાં ચિહ્નો:—

(૧) પાકતુ અટકાવવા. (૨) પાકેલામાં પીળો જાડો રસ નીકળવો. (૩) લોહીમિશ્રિત પરનું ગમે તે ભાગમાંથી વહેવું. (૪) ત્વચાના વ્યાધિમાત્રમાં પીળો પોપડી બંધાવી (૫) જીભ જાડી દેખાવી અને ઉપર માટીનો થર પાથર્યો હોય તેવું જણાવું. (૬) મોંમાં ખારો સાબુ જેવો અથવા ગળ્યો સ્વાદ લાગવો.

ખાસિયેત—જલમાં કામ કરવાથી, ધોવાથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થવી અથવા શમી ગયેલાં ચિન્હો પાછાં જણાવાં.

આ ઔષધ નીચે પ્રમાણેનાં ચિન્હોમાં અને વ્યાધિમાં વાપરવામાં આવે છે.

મનની અસ્થિરતા એટલે ઘડીમાં એક વિચાર આવે, અને વળી ક્ષણમાં તે વિચાર ફરી જઈ બીજો જ વિચાર આવે, સ્મરણશક્તિનો એકાએક થયેલો લોપ; આંખ ઉંડી પેશી ગઈ છે એવું જેમાં ભાન થાય તથા ઉબકા સખત આવતા હોય એવી શિરોવેદના, આખા માથાનો દુઃખાવો, અને તેમા કપાળના ભાગમાં અધિક વેદના, ગળુ પડવું, સખત ઉબકાસહ ચક્કરી આવવી; આંખના કૃષ્ણમંડલમાં ઉંડું ચાંદુ, આંખ આવવી; અને તેમા ઘટ્ટ **પીળા** ચીપડા નીકળવા, આંજણી, અર્ધ પદાર્થ દેખાવો (hemiopia); કાન પાકી તેમાંથી પીળું પરૂ નીકળવુ; શ્લેષ્મની તૃતીય દશા એટલે રસ પાકી જઈ જાડો **પીળો** અથવા **લોહીમિશ્રિત** બળખો નીકળવો; દાતણ કરતાં અવાળુમાંથી લોહી નીકળવુ, અવાળુપર ફોડલી થવી, જઠરના વ્યાધિઓમાં મેવો, ચહા અને લીલા રંગના ખાગ શાકની ઇચ્છા થવી, ઉબકા આવ્યા કરવા, પેટમાં બળતરા થવી; ઝાડામાં **લોહી સહિત** પરૂ પડવું, યકૃતના ભાગમાં દુઃખાવાની સાથે નબળાઈ, ઉલટી અને પેટમાં દુઃખાવો થવો, વાયુનો ભાગ બહાર નીકળી આવવો; પુરુષોને પીશાબમાં ધાત જવી; હડીવી ખખરી બાઝવી, સધિવા, વૃદ્ધ માણસોનુ

ક્ષત, ચાંદાં વગેરેમાં આ ઔષધ બહાર લગાડવામાં પણ આવે છે. બને ત્યાં સુધી કોરૂં તે ભાગમાં દાબવું સારૂં છે. તેમ ન બને તો વેસેલાઈનમાં મલમ કરી તે લગાડવો, ખાવાને માટે સામાન્ય રીતે ૬x અને ૧૨xની પાવરનું વપરાય છે, પણ આંખમાંથી પરૂ નીકળતું હોય તો ત્યાં ૩x વાપરવું વિશેષ સારૂં છે.

નં. ૫નું ઔષધ કામ કરતું બંધ થાય ત્યારે આ ઔષધનો સમય શરૂ થાય છે. હોમીયોપથીમાં વપરાતા હેપારસલ્ફને મળતું આ ઔષધ છે, પણ તેના કરતાં આ ઘણું ભારે કામ કરે છે-આ વધારે વેગથી કામ કરે છે અને ઉંડાણમાં વધારે કામ કરે છે. કળતરમાં એ નં ૮ની તીક્ષ્ણ વેદના અને નં. ૬ની બહાર મારી જવાની સ્થિતિ એ બેના વચ્ચેની ભૂમિકામાં વપરાય છે એટલે અતિ તીક્ષ્ણ વેદના નહિ હોય તેમ જ તે ભાગમાં મજ્જાતન્તુઓ આઘાતને ન પામ્યા હોય તો ત્યાં આ અપાય છે.

પ્રકરણ ૩

નં. ૩. કેલ્શ્યમ ફ્લોરાઈડ—CALC. FL.

નામો વગેરે—આ ઔષધને કેલ્કેરીઆ ફ્લોરિકા, કેલ્શ્યમ ફ્લોરાઈડ, કેલ્શીઆઈ ફ્લોરિડમ, કેલ્કેરીઆ ફ્લોરેટા, ફ્લુઓર સ્પાર, ફ્લોરાઈડ ઓફ લાઈમ આદિ નામો અપાયે છે અને રસાયનશાસ્ત્રમાં CaF_2 એ સંજ્ઞાથી લખાય છે. એમાં લગભગ ૫૮.૨૧ ભાગ કેલ્શ્યમ આવે છે પાણીમાં એ ક્ષાર મળી જતો નથી, પણ ગંધકનો તેજાબ જો એના પર રેડીએ છીએ તો એનું પૃથક્કરણ થઈ હાઈડ્રોફ્લુઓરિક એસિડ છુટું પડે છે.

ગુણ સ્વભાવ—અસ્થિની સપાટીના ભાગમાં તથા દાંતનો જે બહારનો ચળકતો ભાગ છે તેમાં એ રહે છે, અને તે સાથે શરીરસ્થ સંયોજકજાલના સ્થિતિસ્થાપક રેશામાં એ રહેલો છે. આ સ્થિતિસ્થાપક એટલે સંકોચ વિકાસ પામનાર રેશા, ત્વચા, રક્તવાહિની શિરાઓ, સંયોજકજાલ વગેરેમાં રહેલા છે. એ સંયોજકજાલ (Connective tissue) શરીરના ઘણાખરા ભાગમાં છે પણ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન શરીરશાસ્ત્રના પાકા અભ્યાસ વિના થવું કઠિન છે. એના એક અવયવરૂપ આ સંકોચ કરનાર રેશાઓ છે. સંકોચ વિકાસ પામનાર સર્વ પદાર્થોનું વિકાસ પામ્યા પછી સંકોચાવાનું જે સામર્થ્ય છે તે આ ક્ષારને લીધે જ છે. આથી જ્યારે એ ક્ષાર ન્યૂન થઈ જાય છે ત્યારે એ સામર્થ્ય જતું રહે છે અને એથી એ સર્વ અવયવો ઢીલાઢબ થઈ પહોળા થઈ પડી રહે છે. આ હેતુને લીધે આંતરડામાં મળનો સંચય થયા કરતો હોય

અને સંકોચાઈ તેને બહાર કાઢવા અસમર્થ હોય, મૂત્રકોશ ભરાઈ જઈ તેનાથી મૂત્ર બહાર કઢાતું નહિ હોય, સૂતિકાનું ગર્ભસ્થાન પ્રસવ પછી સંકોચાવું જોઈએ તે સંકોચાતું નહિ હોય, રક્તવાહિની શિરાઓ ઢીલી થઈ વિકાસ પામી રહે અને સંકોચાતી નહિ હોય, વગેરે વિવિધ સ્થળે સંકોચ કરવાનું અસામર્થ્ય જ્યાં જણાય ત્યાં એ વપરાય છે આ ક્ષાર આહારમાં પ્રાપ્ત થતા આલ્બ્યુમેન સાથે મળી તેમાંથી એ સંકોચક પોટાને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી નષ્ટ થઈ ગયેલું સંકોચાવાનું સામર્થ્ય તે તે અવયવને આપે છે વળી રસવાહિ શિરાવ્યૂહમાં (Lymphatic system) જ્યારે આવી શિથિલતા થઈ રહે છે ત્યારે એ ભાગમાંનો ઘન થયેલો પસીજન (solid exudation) પુન પાતળો થઈ અભિસરણમાં ચાલતો નથી અને તેથી ત્યાં અતિ કઠિણતાવાળો થઈ રહે છે

આ સ્વભાવને લીધે આ ક્ષાર ન ૧ ની સાથે અસ્થિના વ્યાધિઓમાં મળતો છે, ન ૧ સામર્થ્યસામાન્ય આપનાર હોવાથી આ ક્ષારને મદદ કરનાર છે રક્તવાહિની શિરાના સંકોચક બળમાં ન ૪ ની સાથે મળતો છે, અગર એ કૃતેના કરતા અતિવેગથી એ કામ કરે છે, અને વિકાસતા આણનાર ન ૮ થી વિરૂદ્ધ છે

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે.–

(૧) જીભ ઉપર કાતરા પડી જવા (૨) પથ્થર જેવા કઠણ સોજા, તથા ગ્રન્થિ સોજા (ન ૧૦) (૩) ત્વચાના કોઈપણ ભાગમાં ચીરા પડવા (૪) નદ પીળો અથવા લીલો પણ કણી પડતો બળખો પડવો (૫) અસ્થિના ઉપરના ભાગમાં વ્યાધિ થવો, વાગવું વગેરે (૬) પાયુ ગર્ભસ્થાન વગેરેના સ્થાનભ્રંશ. (૭) અવયવની, ખાસ કરીને સ્નાયુની પ્રશિથિલ સ્થિતિ અર્થાત્ વિકાસ પામી રહેલી સ્થિતિ (૮) હૃદયપર ગજ ખરાબ રીતે ઘસવાથી જેવો ચીરતો હોઈએ તેવો અથવા વર્ષાના જેવો અવાજ થાય છે તેવો અવાજ દરદીને સંભળાતો હોય અને તેની નિદ્રાને ખલેલ પહોંચતી હોય તો તે ગમે તે વ્યાધિમાં હોય તોપણ આ ક્ષારને સૂચવે છે

ખાસીએત:—ભેજવાળી હવામાં વ્યાધિનો વધારો થવો, અને સેંક કરવાથી અથવા દાબવા ઘસવાથી સારૂં લાગવું

આ ક્ષાર આ વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં વપરાય છે:—

અસ્થિમાત્રની સપાટિના વ્યાધિમાં (ન ૧ સાથે), અસ્થિના ભાગમાં વાગ્યું હોય તો ત્યાં, દાંત આવતાં દાંત હાલી જતા કે પડી જતા હોય તો, અસ્થિ ભાગમાં કઠણ ગાંઠો થાય તો તેમાં, પાકેલા ભાગની આસપાસ સખત ધાર

બંધાય તો તેમાં વપરાય છે. પ્રસવ સમયે ગર્ભસ્થાનને સંકોચવામાં અર્શ, રક્તવાહિની શિરાઓનો વિકાસ (aneurism. varicose veins), બંધકોશ (નં. ૩ અને ૧૨), અતિઆર્તવ, મોતીયો (નં. ૩–૩૦x) નાક ગીડાઈ જાય તેવો શ્લેષ્મ, ગળાના કાકડાનું વધવું, રક્તાશયવૃદ્ધિ, વૃષણવૃદ્ધિ, ગર્ભસ્થાનનું વલણ તથા ભ્રંશ, આંખના પોપચાં નીચે પડેલાં જ રહેવાં, આંજણી, પાયુસ્થાનમાં હાથ પર અને પગપર કાતરા અથવા ચીરા પડવા, ઉટાંટીયું, વાયુસ્રાવ વગેરે વ્યાધિઓમાં અકસીર ઉપાયરૂપે વપરાય છે.

આ શિવાય નીચે પ્રમાણેના કેટલાંક ચિન્હો અને સ્થિતિઓમાં પણ આ ક્ષાર વપરાય છેઃ–મૂર્છા આવી જાય એવી પાછલે પહોરે થતી ઉલટીની સાથેની શિરોવેદના કે જે સાંજના ભાગમાં સારી થાય; વિશેષ જોવામાં આવવાથી આંખે ઝાંખ વળવી; મોઢું ઘણું સુકાવું, દાંતના વ્યાધિઓ, બાલકોનાં અસ્થિની દુર્બળતા, હેડકી, અતિશય પેશાબ થવો અને વારંવાર હાજત થવી અથવા થોડો જ પીશાબ થવો અને તે વાસ મારતો અને અતિપીતરક્ત હોવો, વૃષણમાં જલ ભરાવું, ઉપદંશ, જીર્ણ ઉપદંશ ૪૦૦x, કઠણ ચાંદી, સ્તનમાં સખત ગાંઠ. જીર્ણ ટચકીયું, રસોળી, અસ્થિનો સડો, અસ્થિશોફ આખો દિવસ અને વિશેષ કરીને સવારે સુસ્તી અને અશક્તિ લાગવી, ભયકર સ્વપ્નાં આવવાં અથવા નવીન દેખાવો તથા સ્થાનો દેખાવાં, જીભ સુકી અને તપખીરીયા રંગની થવી, ભૂરી નસોનું

પ્રકરણ ૪

નં. ૪. ફેરમ ફોસ્ફેઈટ—FER PHOS.

નામો વગેરે ફેરમ ફોસ્ફોરિકમ, ફેરોસો–ફેરિક ફોસ્ફેઈટ, ફેરિઆઈ ફોસ્ફસ, ફોસ્ફેઈટ ઑફ આયર્ન, લોહનું ફોસ્ફેઈટ ઈત્યાદિ. આ ક્ષાર નામો છે અને રસાયનશાસ્ત્રમાં $Fe_3(Po_4)_2$ એ સંજ્ઞાથી એ લખાય છે. હીરાકસી અને સોડીઅમ ફોસ્ફેઈટને અમુક પ્રમાણમાં મિશ્રણ કરવાથી એ ક્ષાર તૈયાર કરાય છે. તૈયાર થયેલા ગઠ્ઠાને ગાળી લેવામાં આવે છે અને પછી તેને ધોઈ નાંખી સુકવવામાં આવે છે અને વાટીને બારીક ભૂકારૂપે કરવામાં આવે છે. એ ભૂકો હવા લાગવાથી ભૂરાસના આભાસવાળો થાય છે અને એમાં વાસ કે સ્વાદ હોતો નથી. એ ભૂકો પાણી કે દારૂમાં મળી જતો નથી પણ એસિડમાં મળી જાય છે. આના ઉપર વિશેષ ક્રિયા સશાસ્ત્ર કરી એ ઔષધરૂપે તૈયાર કરાય છે.

ગુણસ્વભાવ. રુધિરના લાલ કણના (Blood Corpuscles) રંજક પદાર્થમાં–લાલ કરનાર પદાર્થમાં આ ક્ષાર રહેલો છે. પ્રત્યેક જાતિનો પોટો (સેલ) એલબ્યુમેનમાંથી રચાય છે અને એલબ્યુમેનમાં આ ક્ષાર રહેલો છે, તેથી એ પ્રત્યેક પોટામાં આવે છે. લોહ અને લોહના વિકારોમાં એક ખાસ સ્વભાવ આ છે કે શ્વાસમાં ગ્રહણ કરેલી હવામાંથી એ **ઓક્સીજનને ગ્રહણ કરી લે છે.** શરીરમાં રહેલું લોહી ઓક્સીજનને આવી રીતે ગ્રહણ કરી પછી શરીરમાં થતા અભિસરણદ્વારા એને સર્વ સ્થાને પહોંચાડે છે અને આ ક્રિયા લોહ અને પોટાશ્યમ્ સલફેઈટના પરસ્પરના આકર્ષણથી સતત ચાલ્યા કરે છે તેથી આ ક્ષારની ન્યૂનતા થયે શરીરમાં પૂરતું ઓક્સીજન મળતુ નથી અને તેને લીધે વિવિધ વ્યાધિઓ–મુખ્યત્વે કરીને જ્વર થાય છે. સ્નાયુમાં આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે તો તે **શિથિલ** થઈ જાય છે અને **રક્તવાહિની** શિરાઓમાં એની ન્યૂનતા થયે તે વિકાસ પામેલી રહે છે અને પ્રસંગે અદૃઢ થઇ તુટે છે તેથી તેમાંથી લોહી બહાર નીકળે છે. **આંતરડાના** એક ભાગવિશેષના સ્નાયુના ભાગમાં (Villi) આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે તે શિથિલ થઈ જવાથી દસ્ત વધ્યા જ કરે છે અર્થાત્ અતિસાર થાય છે, અને આંતરડાના ભાગમાં ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે આંતરડાની મળને આગળ ધકેલવાની શક્તિ જતી રહે છે તેથી બંધકોશ થાય છે. આ સ્વભાવ તથા ગુણોને અવલંબીને આ ક્ષારનો આ શાસ્ત્રમાં ઉપયોગ કરાય છે. આ ક્ષારને **જ્વરારિ** ક્ષાર અથવા **સ્નાયુદૃઢીકરણ** ક્ષાર નામ આપ્યું હોય તો તે યથાર્થ છે. તમે તમારો હાથ સૂર્યના સખત તડકામાં થોડીવાર રાખી મૂકશો તો તમને જણાશે કે તે

ભાગમાં લોહી સંચય વધારે થયો છે અર્થાત્ ગરમીને લીધે તે ભાગની રક્તવાહિની શિરાઓ પહોળી થઇ તેમાં લોહી વધારે ભરાયું છે અને તેથી ત્યાં લાલાસ દેખાય છે તથા સોજા જેવું દેખાય છે. વળી તે ભાગને જો તમે દાબશો તો ત્યાં વેદના જણાશે. આ અને તેની ઉષ્ણતા ત્યાં થર્મોમિટર મૂકશો તો અધિક જણાશે. આ ચાર લાલાશ, સોજો, ઉષ્ણતા અને સ્થાનિક વેદનાના સમુદાયને, વરમ (Inflammation) નામ આપવામાં આવે છે. આવો વરમ અથવા સોજો સૂર્યના તાપથી બહાર જ થાય છે તેમ નથી પણ શરીરના અંદરના તથા બહારના સર્વ ભાગોમાં વિવિધ કારણોથી થાય છે અને તે તે ભાગને લઇને તેને અંગ્રેજી વૈદ્યશાસ્ત્રમાં જૂદાં જૂદાં નામો આપવામાં આવે છે –જેમકે રક્તાશયનો વરમ તે કારડાઇટિસ, ફેફસાનો વરમ તે ન્યુમોનીયા, ફેફસાના પડદાનો વરમ તે પ્લુરસી, વૃષણનો વરમ તે ઓરકાઇટિસ–મોદ્ આવવું, મુખનો વરમ થવો તે સ્ટોમેટાઇટિસ વગેરે. પણ સર્વ વરમ જ છે અને તેથી ઓળખવા ભલે તેનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો આપવાં પણ ચિકિત્સા માટે આ શાસ્ત્રમાં એ નામો સર્વ વ્યર્થ છે. એ વરમમાત્રનું ઔષધ–પ્રથમ ભૂમિકાનું ઔષધ આ નં. ૪ છે (દ્વિતિય ભૂમિકાનું નં. ૫ છે.) વરમ થઇ તેમાં સોજો સહજ થવા માંડ્યો હોય અને તેમાં પાણી કે આલ્બ્યુમેન ભરાયું નહિ હોય તે વરમની પ્રથમ ભૂમિકા છે, અને એ ભરાય છે કે તેની દ્વિતીય ભૂમિકા ગણાય છે ઘણું કરીને પ્રથમ ભૂમિકાથી દ્વિતીય ભૂમિકા તરત જ ઘણું ખરામાં થાય છે અને તેથી નં. ૪ ની સાથે નં. ૫ આપવાનું તરત જ આવે છે. ઘણાખરા વ્યાધિઓમાં કોઇ કોઇ ભાગમાં વરમ થાય છે જ. જ્વર એ ઘણા વ્યાધિઓના પરિણામ રૂપે આવે છે અને ઓકસીજનની પુરતી થતાં ઘણુંખરા વ્યાધિઓમાં લાભ થાય છે. આ સર્વ વિચારનારને સહજ જણાય તેમ છે કે આ નં. ૪ અને નં. ૫ આ શાસ્ત્રનાં પ્રધાન ઔષધ છે. અજ્ઞાનતાને સેવન કરવી એ ખોટું જ છે અને વૈદ્યને દૂષણરૂપ છે; ગમે તે ઔષધ લેવું તે કરતાં ઔષધવિના રહેવું એ સર્વથા સારું છે, એ સઘળું ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. છતાં આ બે ઔષધોમાં ગુણ સ્વભાવ જોતાં એમ કહેતાં અડચણ નથી કે માણસ વગર વિચારે કરે આ નં. ૪ અને નં. ૫ મેળાપ કરે તો તે શેકડે પચાસ ટકા જેટલા વ્યાધિને મટાડી શકે તેમ છે. વગરવિચારે ઔષધ આપવું એ ભૂલ છે પણ તાત્પર્ય એ જ કે આ બે ઔષધો ઘણાખરા વ્યાધિમાં ઉપયોગી છે.

આ ક્ષારની ખીજી અસર રક્તવાહિની શિરાઓ ઉપર છે. એ શિરાઓની દીવાલમાં આ ક્ષાર ન્યૂન થાય છે ત્યારે એ લોહીના દબાણને સહન કરી શકતી નથી અર્થાત તૂટે છે અને તેમાંથી લાલ લોહી બહાર નીકળે છે, જો આ ક્ષાર આપવામાં આવે છે તો એ શિરાઓનો બાંધે દૃઢ થઈ જાય છે

તેથી એ લોહી નીકળતું બંધ થાય છે. આથી ગમે તે સ્થાનમાંથી-નાકમાંથી, ફેફસામાંથી, ઉલટીમાં અર્શમાં, મરડામાં, આર્તવમાં,-વાગવાથી કે વરમથી કે વ્યાધિથી-ગમે તે હેતુથી સ્વચ્છ **લાલ લોહી** બહાર નીકળે તો તે આ ક્ષારને આપવાનું સૂચવે છે. વળી ક્ષારનો બીજો સ્વભાવ સંકોચ કરવાનો છે. આ સામર્થ્ય નં. ૩ માં વધારે છે પણ રક્તવાહિની શિરાઓને સંકોચ કરવાનું બલ આ ક્ષારમાં છે તેથી આ ક્ષારથી એ શિરાઓ સંકોચાઈ જાય છે એટલે પણ નીકળતું લોહી બંધ થાય છે. આ સંકોચવાના સ્વભાવને લીધે આ ક્ષાર અવયવની શિથિલતામાં વપરાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ ક્ષારનાં સૂચક ચિન્હો તથા સ્થિતિ આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) રક્તપોટા (Blood-cells)ની ન્યૂનતા (એમાં ગતાગ આણવા). કોઈપણ રક્તનો વ્યાધિ. આ ક્ષાર રક્તાભિસરણને વ્યવસ્થિત કરે છે. (૨) કોઈપણ સ્થળે રુધિરનો જમાવો, વરમ અને જ્વરમાત્ર. (૩) સ્નાયુના રેશાની શિથિલતા (૪) જીભ સાફ હોય અને લાલ હોય અથવા જીભની વચ્ચે લાલ લીટી દેખાતી હોય. (જો કાળાશ પડતી રક્તિમાં હોય તો નં. ૪ અને નં ૫ વારા-ફરતી લેવાનું સૂચવાય છે.) (૫) ચહેરો લાલાશ મારતો હોય અને બોચીના ભાગમાં ટાઢીનું ભાન થતું હોય. (૬) અજીર્ણ ખોરાક ઉલટીમાં નીકળવો (નં. ૧ જોવો. નં. ૪ અને નં. ૧૦ ભેગા અપાય છે). (૯) સાફ અને **લાલ** તરત ગઠાઈ જતું લોહી કોઈપણ ભાગમાંથી નીકળવું. (નં. ૯ અને નં. ૬ પ્રસંગે

બળતરા, નસકોરી ફુટવી, અવાજુ ચઢવા, ચોરીયા, ગળામાં ચાંદા, સાદ બેસી જવો; દુધનો અભાવો થવો, પાણીની તરસ વધારે લાગવી, વારંવાર સ્ટિમ્યુલન્ટ (કોફી, દારૂ, વગેરે)ની ઇચ્છા થવી, અજીર્ણ, (નં. ૧૦ સાથે), ઉલટીમાં લાલ લોહી નીકળવું, અજીર્ણના દસ્ત, શરદીથી થતો અતિસાર, મરડો (નં. ૫ સાથે), અર્શ, આમણુ નીકળવાનો હેવા, આંતરડાનાં કૃમિ તથા સુતરના તાંતણા જેવાં કૃમિ, પિશાબની વારવાર હાજત થવી, પીશાબમા લોહી પડવું, દિવસના ભાગમાં સહેજ પીશાબ વારવાર થયા કરવો, પીશાબ બંધ થઈ જવો (Ischuria) (ખાસ કરીને ગરમીને લીધે બાલકોમાં, અતિશય પીશાબ થવો; વીર્યસ્ખલન, રજોદર્શન સમયે આવતી ચુંક, ત્રણ ત્રણ અઠવાડિએ, આર્તવ દેખાવો, અતિ આર્તવ, યોની વરમ, યોની શુષ્કતા, સગર્ભાને થતુ વમન (નં. ૯ ખાસ છે), સુખી ઉધરસ, શ્વાસરૂંધન, પડખાની શૂળ, ખખરી બાઝવી, રક્તાશયવૃદ્ધિ, રક્તાશયની ફડક, શિરાઓનો સોજો, ટાઢને લીધે ઓચી રહી જવી, અથવા, હથેલી ઉની લાગવી; આળસ આવ્યા કરવુ, પાછલે પહોરે ઝોકા આવ્યા કરવા વગેરે. સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં, તેમ જ ન્યુમોનીયા (ત્રિદોષ), મરડો આદિ સર્વ પ્રકારના વરમાં, લચકમાત્રના આરંભમાં ત્વચાના રોગના આરંભમાં તેમ જ પાકતુ હોય તેમાં મારતા ટચકાની વેદના મટાડવા આ ઔષધ વપરાય છે. કહણુ, ફુલેલાં અર્શથી થતી ભારે વેદના આ ક્ષારથી [૬x] પાંચ મિનિટમાં ઓછી થઈ જાય છે. આ સર્વ અટકાવવા પણ આ જ ક્ષાર વપરાય છે

આ ક્ષાર શારીરવૃદ્ધિ કરે છે, બલ આપનાર છે, દસ્તને સાફ આણે છે. નબળાઈ આણનાર વ્યાધિ માત્રમાં કે જ્યાં રક્ત બગડે છે તેમાં, જઠરની મંદતામાં અને પાચનક્રિયા વધારવામા આ ક્ષાર ઉપયોગી છે.

ડૉ. સુસ્લર આ ક્ષારની ૬xથી ૧૨x સુધીની પાવરની ભલામણ કરે છે અને તેમાં સાધારણ ઉપયોગમાં ૧૨x લેવાનું સૂચવે છે. ૧૨xથી નીચેની પાવરનું એ ઔષધ રાત્રિના ભાગમાં આપવામાં આવે છે તો પ્રસગે ઉંઘમાં વિક્ષેપ કરે છે. જ્યાં એ ઔષધ બહાર લગાડી શકાય તેમ હોય છે,—જેમકે આંખ ઉપર પોતાં મૂકવાં, વાગ્યા ઉપર ચોપડવામાં, નસકોરી ફુટતી હોય ત્યાં દાબવામાં વગેરે—ત્યાં એને તે પ્રકારે લગાડવાની પણ જરૂર છે. શ્લેષ્મ, ગ્રીષ્મના વ્યાધિઓ, પ્રમેહ આદિમાં ૨૦૦xનું વાપરવાથી વહેલો આરામ થયેલો બીજા ડાકટરો જણાવે છે.

આ ક્ષારની ન્યૂનતા થયે ઘણું કરીને નં. ૫ ની ન્યૂનતા તરત જ થાય છે. તેથી તત્કાળ આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરાયો હોય તો ઠીક છે, નહિ તો એની સાથે નં. ૫ પણ વારાફરતી ઘણે ખરે પ્રસંગે આપવાની જરૂર રહે છે.

આ ક્ષાર નં. ૪ હોમીયોપથીના એકોનાઇટને મળતો છે અર્થાત્ એકોનાઇટનું કામ એ સારે છે. એકોનાઇટ તથા જેલ્સેમિનની મધ્યમાં રહેલો આ

ક્ષાર છે. એકોનાઇટ જે કામ કરે છે તેનું કારણ એ જ છે કે એમાં આ ક્ષાર રહેલો છે. શરીર સુકાવામાં-પાંડુરોગમાં ચાઈનાનું કામ આ સારે છે અને તેનું કારણ કે ચાઈનામાં પણ-આ ક્ષાર રહેલો છે. ચાઈના જે વૃક્ષમાંથી તયાર કરાય છે તે વૃક્ષ લોહવાળી જમીનમાં જ ઉગતું જણાય છે. શ્વસનયંત્રના વ્યાધિમાં લોહ તથા ફોસ્ફરસ એ બન્ને કરતાં આ ક્ષાર અતિઘણો ગુણ કરનાર છે. વળી બેલાડોના, બ્રાયોનિયા અને આર્સનિકાના ચિન્હો પણ નં. ૪ નાં ચિન્હો સાથે મળે છે. પાંડુરોગમાં નં. ૧ ની પહેલાં અથવા પછી નં. ૪ આપવો. અર્શમાં નં. ૩ અને મધુમેહમાં નં. ૧૧ની સાથે આ પણ આપવાની જરૂર રહે છે.

પ્રકરણ ૫

નં. ૫. કાલિ. મ્યુર. KALI. MUR.*

નામો વગેરે, પોટાશ્યમ ક્લોરાઇડ, કાલિ ક્લોરેટમ, કાલિ ક્લોરાઇડમ, પોટાસિઆઈ ક્લોરાઇડમ, ક્લોરાઇડ ઓફ પોટાશ ઇત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે, અને એની રસાયનશાસ્ત્રસંજ્ઞા KCL છે. પોટાશધાતુનો બીજો ક્ષાર પણ થાય છે કે જેનું નામ કાલિ ક્લોરિકમ અથવા પોટાશ ક્લોરસ છે અને જેની રસાયનશાસ્ત્રસંજ્ઞા KCL. છે, પણ એ ક્ષારથી આ ક્લોરાઇડ આફ પોટાશ ભિન્ન ક્ષાર છે. પૃથ્વીમાં કારનેલાઈટ નામના ખનિજના રૂપમાં આ ક્ષાર નીકળે છે અને શુદ્ધ પોટાશ્યમ કારબોનેટ સાથે હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડ મેળવવાથી એ કૃત્રિમ રીતે પણ તૈયાર થઈ શકે છે. આ ક્ષાર પોતાથી ત્રણ ગણા પાણીમાં અથવા દ્વિગુણ ઉના પાણીમાં ભેળવવાથી ઓગળી જાય છે અને દારૂમાં ઓગળતો નથી.

ગુણસ્વભાવ: શરીરમાં આ ક્ષારની સ્થિતિ રક્તના અણુઓમાં, સ્નાયુમાં, મજ્જાતન્તુ અને મસ્તિષ્કના પોટામાં અને પોટાવચ્ચે રહેલા પ્રવાહી પદાર્થમાં છે. આ ક્ષારને લીધે નવા માસ્તિષ્કના પોટા ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરમાં જેમ ઇંડાની સપેતી જેવો એલબ્યુમેન નામનો પદાર્થ છે કે જેની સાથે નં. ૧ ને રાસાયનિક પ્રીતિ છે તેવો જ એક ફાઇબ્રિન નામનો બીજો પદાર્થ છે. એ ફાઇબ્રિન રંગે ધોળો છે દુધ જેવો શ્વેત છે), અને એજ શ્લેષ્મ થયા પછી પડતા શ્વેત બળખામાં, પ્રદરમાં ફોલ્લીમાંથી નીકળતા ધોળા રસમાં, વગેરેમાં દેખાય છે. પરૂ નહિ હોય અને શ્વેત વર્ણનો દેખાય એ આ ફાઇબ્રિનની નિશાની છે. એ ફાઇબ્રિન સાથે આ નં. ૫ના ક્ષારને ખાસ પ્રીતિ છે. એ ફાઇબ્રિન શરીરમાં આવશ્યક પદાર્થ છે અને તેની વ્યવસ્થા

* આ ક્ષારનો ઉચ્ચાર 'કેલિ' થાય છે પણ કાલિ શબ્દનો પ્રચાર ઘણે સ્થળે જોવાથી અત્ર તે રાખ્યો છે.

આ ક્ષાર કરે છે. જ્યારે આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે એ ફાઇબ્રિનને શરીરમાં કામે લગાડનાર કારીગરના અભાવને લીધે એ નકામો થઈ રહે છે અને તેથી શરીરપ્રકૃતિ એને બહાર કાઢવા યત્ન કરે છે અને તેથી શ્લેષ્મરૂપે, પ્રદરરૂપે, પીશાબવાટે, ફોલ્લાવાટે વગેરે ગમે તે પ્રકારે એ બહાર નીકળે છે. પણ એ સર્વ એ જ સૂચવે છે કે એને કામે લગાડનાર કારીગર રજાપર છે માટે તેને મોકલો, અર્થાત્ નં. ૫ શરીરમાં જોઇએ છે. ફાઇબ્રિન વિષ નથી પણ શરીરને ટકાવનાર આવશ્યક પદાર્થ છે. એ જ ફાઇબ્રિન જ્યારે સુકાઈ જાય છે ત્યારે ધોળી પોપડી તે ભાગમાં બાઝે છે, એ પણ નં પને જ સૂચવે છે. આ સાથે આ ક્ષાર યકૃત્‌નો ઉત્તેજક છે તેથી યકૃત્‌ની મદતાથી થતા સવળા વ્યાધિઓમાં—અજીર્ણું, મિષ્ટાન્ન ખાવાથી થતો અપચો, શિરોવેદના, ધોળો દસ્ત, ઉલટીમાં ધોળા પદાર્થનું નીકળવું–ઇત્યાદિ સર્વમાં ઔષધરૂપ છે. વરમમાત્રમાં આરંભમાં ન. ૪ અપાય છે. પણ વરમમાં જે સોજો થાય છે તેમાં અલ્પ સમયમાં જ પાણી અને પાણી સાથે ફાઇબ્રિન ભરાય છે તેથી વરમ-માત્રની આ દ્વિતીય ભૂમિકામાં આ ઔષધરૂપે વપરાય છે. શરીરના કોઈ ભાગમાં ઊના પાણીથી કે દેવતાથી દાહ થાય છે ત્યારે તે ભાગનું ફાઇબ્રિન બળી જાય છે. આ નં. ૫ એલબ્યુમેન સાથે મળી નવા વિશુદ્ધ ફાઇબ્રિનને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી દાહમાત્રમાં એ ઔષધરૂપે વપરાય છે. આજ હેતુથી વિશુદ્ધ પિત્તને પણ એ ઉત્પન્ન કરે છે માટે વિકારી થયેલા પિત્તના વ્યાધિ-ઓમાં પણ એ વપરાય છે. આ ક્ષારમાં હાઇડ્રોકલોરિક એસિડ રહ્યું છે (જે એ ક્ષાર શરીરમાં ગયા પછી પૃથક્ થાય છે) તે જન્તુઘ્ન છે તેથી આ ક્ષાર બ્યુબોનિક પ્લેગ વગેરે સૂક્ષ્મ જન્તુજન્ય વ્યાધિઓમાં સારી અસર કરે છે. (આ કામ ડૉ. વોકરના મત પ્રમાણે નં. ૭ વધારે સારી રીતે કરે છે કેમકે તેમાં ગંધકનો તેજાબ છે.)

આ ક્ષાર નં. ૪ પછી ઘણી વાર અપાય છે. શિરાઓને અતિશય સંકોચવાનું સામર્થ્ય આ ક્ષારમાં છે એ યકૃત્સંબંધમાં ન. ૧૧ થી વિરોધી છે. નં. ૧૧ અધિક પિત્તને વ્યવસ્થામાં આણે છે અને નં. ૫ યકૃત્ અને પ્લીહાપર અસર કરનાર હોવાથી પિત્તને કાઢે છે. કોમળ અવયવના સોજામાં આ ન. ૫ અપાય છે અને અસ્થિ વગેરેના સોજામાં નં. ૧ તથા ૩ અપાય છે. ગાંઠ જો પોચી હોય તો નં. ૫ અને અતિકઠણ હોય તો નં. ૩ તથા ન. ૧ અપાય છે. વરમમાં આ ક્ષાર પછી ન. ૭, ૧૨ અને ૨ આપવાનો યોગ આવે છે. નં. ૫નું રાજ્ય મટે એટલે ન. ૨નું અથવા નં. ૭નું શરૂ થાય છે.

આ ક્ષારના સૂચક ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) કફપ્રકૃતિ (૨) શરીરના કોઈ પણ અવયવમાંથી નીકળતું સોફી કાળું તથા

ગઠ્ઠાવાળું હોવું. (૩) લોહી મિશ્રિત આમ પડવો અથવા ધોળો દસ્ત થવો. (૪) દુધ જેવું અથવા ડોળું મૂત્ર. (૫) કોઈ પણ સ્થળેથી જાડો ધોળો રસ નીકળવો અથવા ધોળી ચોપડી ઉખડવી. (૬) યકૃત્‌ની મંદતા તથા પ્લીહાનો સોજો. (૭) આંખ મોટી અને બહાર નીકળતી જણાવી. (જો આંખની નીચે કાળો ભાગ દેખાય તો તે નં. ૧૦ સૂચવે છે.) (૮) વરમ અને સોજા માત્ર અને તેમાં ખાસ કરીને અતિસખત નહિ એવી ગાંઠ (જીર્ણ ગ્રંથિશોફમા નં. ૧,) (૯) પથારીમાં સુવાથી પથારીની ગરમીથી વધતું કળતર. (૧૦) કોઈ પણ અવયવની વૃદ્ધિ (૧૧) જીભ ઉપર જાડો ધોળો થર. (૧૨) વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા (૧૩) એસિડથી ઉલટી એટલે એલ્કેલાઈન સ્થિતિ. (આમાં નં. ૯ પણ પ્રસંગે સૂચવાય છે.) (૧૪) રસવાહિની શિરાના વ્યાધિ.

ખાસીએત:—જઠર અને પેઢુની વેદના ઘીવાળાં મિષ્ટાન્ન ખાવાથી વધે છે અને વાની તથા કળતરની વેદના ગતિથી વધે છે.

આ ક્ષાર નીચેના વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં અપાય છે: બંધકોશ, તાત્કાલિક થયેલી ગાંઠ, જીર્ણ ઉપદંશ, કુમળી ચાંદી, પ્રમેહ, ટાઇફોઇડ નામનો જ્વર, રતવા, ઉટાંટીયું, ડિપ્થેરીઆ નામનો ભયકર વ્યાધિ, ફેફરું, મરડો, સાદ બેસી જવો, ઓરી અથવા ગોબરૂથી જણાતા પરિણામો, ગાલ પચોરીઆ, રક્તાશયનો પડદો, ફેફસાનો પડદો, આંતરડાનો પડદો, ઈત્યાદિ સર્વના વરમોની દ્વિતીય ભૂમિકા, વૃષણવૃદ્ધિ, કોયળીનું જાડું થવું (Elephantiasis of the Scrotum), રાફી, જીર્ણ રસોળી, કૃષ્ણમંડળનું સપાટીપરનું ચાંદું (ઉંડા ચાંદા માટે નં. ૨ છે), આંખ દુઃખવા આવી તેમાંથી ધોળા ચીપડા નીકળવા, ખીલ, મસા, દાઝવું, શ્લેષ્મ, શ્લેષ્મમાં નાક સુકાવું, ઉધરસ, કાનની અંદર સોજા થવાથી થયેલી બહેરાશ, કમળો (નં. ૧૧ વાપર્યા પછી), ઠંડીથી થયેલો કમળો, પિત્તને લીધે થતી શિરોવેદના, અતિસાર, ધોળા દસ્ત, શુલીયું, લોહીનું વમન, પ્રદર, ત્રિદોષ, હડખાઈ ઉધરસ [નં. ૮ સાથે]. હૃદયની ફડક, મોતીયો [નં. ૩ પછી], ઉંઘ આવતાં કાનમાં અવાજ સંભળાવો, પાછલે પહોરે નસકોરી ફુટવી, બંધકોશ સહિત કડવો સ્વાદ, કૃમિ [નં. ૧૦ સાથે] અર્શ, પીશાબમાં યુરીક એસિડ, અનાર્તવ અથવા અતિ મોડો આર્તવ, અતિ વહેલો આર્તવ, સુતિકાજ્વર, સ્તન ચઢવાં, **એમ્બોલીઝમ**, સંધિવાજન્ય જ્વર, અસ્વસ્થ નિદ્રા. ત્વક્‌રોગ માત્ર કે જેમાં ફાઈબ્રિન નીકળતું હોય; મસા, **શીતળા** કાઢવાથી થતી હાનિ, વગેરે.

આ ક્ષાર ૬xથી૧૨x પાવરનો ડો. સુસ્લર પ્રથમ વાપરતા પણ પછીથી ૩x, ૪x વધારે પસદ કરતા+. દાઝવામાં, સંધિવા વગેરેમાં બને ત્યાં બહાર ચોતારૂપે લગાડવામાં પણ વપરાય છે અને મોઢાના વ્યાધિઓમાં કોગળા કર-

વામાં પણ વપરાય છે. એક ગ્લાસ પાણીમાં ૩x ના ક્ષારના ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેઈન નાંખી કોગળા કરવામાં વાપરવો.

આ ક્ષાર **નં. ૫** ને હોમીઓપથીમાં મળતાં આવનાર ઔષધો તે બ્રાયોનિયા, મર્ક્યુરી, એપિસ, થુજા, સ્પોનજીઆ, આયોડિન, પલ્સેટિલા. રૂહસ, અને સલ્ફર છે. ઉપદશમાં આ **નં. ૫** ની પછી **નં. ૭** તથા **નં. ૧૨** આપવામાં આવે છે. હોમીયોપથીમાં જે ભાગ સલ્ફર ભજવે છે તે ભાગ જીવનરસાયનમાં **નં. ૫** ભજવે છે. એની અસર ઉંડી છે અને એનું વલણ બહાર કાઢવાનું છે. ગાળે ગાળે આપવાના ઔષધો રૂપે પણ વપરાય છે અને એ બીજાં ઔષધને અસર કરવા તયાર કરી આપે છે. આ ક્ષાર પછી ઘણીવાર **નં. ૨** આપવાનો હોય છે, **નં. ૫** થી શરૂ કરાયેલો આરામ **નં. ૨** પૂર્ણ કરે છે.

પ્રકરણ ૬

નં. ૬. કાલિફોસ. KALI PHOS.

નામો વગેરે. પોટશ્યમ ફોસ્ફેઈટ, પોટાસિઆઈ ફોસફ્સ, ફોસફેઇટ ઓફ પોટાશ ઈત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામ છે, અને એની રાસાયનિક સંજ્ઞા K_2 HPO_4 છે. પોટાશ હાઈડ્રેઈટ અથવા કારબોનેઈટની સાથે ફોસફોરિક એસિડ મિશ્રણ કરવાથી એ તૈયાર કરાય છે. એ જલમાં ઓગળી જાય છે અને દારૂમાં ઓગળતો નથી. એના પર શાસ્ત્રિય ક્રિયા કરી ઔષધ રૂપે વાપરવાના રૂપમાં એ તૈયાર કરાય છે.

ગુણસ્વભાવ. શરીરસ્થ સર્વ પ્રવાહી પદાર્થો અને અવયવોમાં એ રહેલો છે અને ખાસ કરીને મસ્તિષ્ક, મજ્જાતન્તુઓ, સ્નાયુ અને રક્તમાં તથા પોટા મધ્યે રહેનાર રસોમાં એની સ્થિતિ છે. શારીર અવયવ રૂપ થઈ રહેનાર સર્વ પદાર્થો અતિ આગ્રહથી આ ક્ષારને ગમે છે અને સર્વ પુષ્ટિ આપનાર પ્રવાહી પદાર્થોમાં પણ એ રહે છે તેથી એની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ થાય છે. પદાર્થોને ઓકસીજનવાળા કરવાની શારીર ક્રિયાઓ, શ્વાસ પ્રશ્વાસમાં થતો બે શ્વાસનો વિનિમય અને રક્તમાં થતા રાસાયનિક ફેરફારો તથા ચરબીને સાબુ રૂપમાં લાવી તેને પુનઃ ઓકસીજનવાળી કરવાની ક્રિયા—આ સર્વ આ ક્ષાર કરે છે. આ ક્ષાર એકલી જાતનો મજ્જાતન્તુઓને આ ક્ષારમાં બોળી રાખવામાં આવ્યો હોય તો તે લાંબા વખત સુધી પોતાના સામર્થ્યથી રહિત થતા નથી અને એ સામાર્થ્યને પૂર્ણ પણે સાચવે છે એ પ્રયોગથી સિદ્ધ થયું છે. વળી મૂત્રમાં જે કાલિફોસ વહ્યું જાય છે તેનું પ્રમાણ કોઈ પ્રયોગથી ઓછું કરવામાં આવે છે તો તેથી શરીરમાં એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે કે તે શરીર

ટાઈફસ નામના જ્વરની સામે ટક્કર ઝીલે છે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ ક્ષારમા વિષમતા થતી અટકાવવાનુ બલ છે આ ક્ષાર શારીર અવયવોની થતી ક્ષીણુતા અટકાવે છે

આ આખુ શરીર યત્રવત્ ચાલે છે અને તેની કમાન મજ્જાતન્તુઓ છે એ તન્તુઓનું મૂળ મસ્તિષ્ક તથા મેરૂદણ્ડમા છે તેમા મસ્તિષ્કમા મુખ્યત્વે કરીને બે જાતને દ્રવ રહે છે એક ભૂરો અને બીજો ધોળો ભૂરો પદાર્થને સબધ આ ક્ષારને સાથે છે અને ધોળાને ન ૮ સાથે છે ભૂરા દ્રવની ન્યૂનતા આ ક્ષારને સૂચવે છે એ ભુરો પદાર્થ જેમ સર્વ શારીર વસ્તુમા રાજારૂપ છે તેમ બારે ક્ષારોમા આ નં ૬ ને ક્ષાર પણ રાજા રૂપ છે આ ક્ષારના ગુણો એવા ચમત્કારિક છે કે જ્યારે તે બરાબર સમજાશે અને કુશલ પુરૂષોને હાથે એ બરાબર વપરાશે ત્યારે એને અનુભવ કરનાર ડાકટરો જણાવે છે કે, ગાડાની હૅસ્પીટાલ જગતમાથી લુપ્ત થઈ જશે આ હેતુથી જ વિદ્વાન ડાકટરો આ ક્ષારને જ ખરૂ **"જીવનરસાયન"** (Elixir of life) માને છે વળી કામ કરી થાકી લોથપોથ થઈ જનાર કારીગર વર્ગને–દારૂ તાડી પીવાની જરૂર દૂર કરી આપનાર આ ક્ષાર વિશ્રામસ્થાન રૂપે છે આ ક્ષાર મગજમારી કરનારને નવુ જીવન આપે છે, ગૃહકાર્યથી શ્રમિત થયેલી સ્ત્રીઓનુ આરામસ્થાન છે, વિદ્યાર્થીઓનુ મુખ્ય બલ છે, સગર્ભા સ્ત્રીને ગર્ભસ્રાવ અટકાવી સુખથી પ્રસવ કરાવનાર આ નિર્ભયતામા સ્થાપનાર છે, ચીડીઆ મનુષ્યોને શાન્ત કરે છે મનુષ્યોને મિથ્યા ભયવશ થતા અટકાવે છે, શ્રમ દુર કરે છે, સ્મરણશક્તિ કલ્પનાશક્તિ અને વિચારશક્તિને વધારે છે અને મસ્તિષ્કને શુદ્ધ તથા શાન્ત રાખે છે આ ક્ષારની શીશી સદા પાસે રાખવાનુ અને વાપરનાર ડોકટરો સૂચવે છે

વિચારના અણુઓમા આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે નિરાશા, ચિન્તા, ભય, રડુ રડુ થવા જેવી સ્થિતિ, વહેમી પ્રકૃતિ, સ્મરણશકિતને અભાવ, ગાડપણુ આદિ થાય છે રક્તવાહિની શિરાને ચલાવનાર મજ્જાતન્તુમા ન્યૂનતા થતા નાડી વેગવાળી મદબલથી વહેતી થાય છે જ્ઞાનતન્તુમા ન્યૂનતા થતા વિવિધ આઘાત–પેરેલિસિસ–થાય છે અર્થાત્ તે તે ભાગ બહેર મારી જાય છે ગતિતન્તુમા (motor nerves) ન્યૂનતા થતા સ્નાયુની આઘાત સુધીની દુર્બલતા થઈ રહે છે, આથી સર્વ પ્રકારની મજ્જાતન્તુઓની ક્ષીણુતા અને તેથી થતી શરીરના વિવિધ અવયવોના વ્યાપારોની મદતા આ ક્ષારથી દૂર થાય છે આ ક્ષારને સૂચવનાર મુખ્ય ચિન્હો આ બે છે —મજ્જાતન્તુની શિથિલતા અને અપક્ષય

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે.

(૧) લોહી નીકળવુ–જ્યારે લોહી પાતળુ, કાળુ અને નહિ ગઠાઈ જવુ

હોય ત્યારે. (૨) અતિશય દુર્ગંધ-પછી તે શ્વાસમાં હોય, દસ્તમાં હોય, પીશાબમાં હોય, ફોલ્લામાંથી નીકળતી રસીમાં હોય કે ગમે તેમાં હોય. (૩) જીભના ઉપર વાસી થઇ ગયેલી રાઈના જેવી તપખીરીઓ થર અથવા અવાળુ પર પડેલી લાલ લીટી. (૪) ફીક્કો, નિરાશાવાળો ચહેરો, ખાડા પડી ગયેલી આંખ અથવા ચહેરા ઉપર ભુરાસનું ભાન. (૫) નાડીનો મદ વેગ. (૬) ઢીલીઢબ સ્થિતિ અર્થાત્ મજ્જાતન્તુની નબળાઈ અને સ્નાયુની શિથિલતા. (૭) લોહીની વિષમય સ્થિતિ.

ખાસીએતઃ-આ ક્ષારને સૂચવનાર ઘણાં ચિહ્નો-ઘણી વેદનાઓ અવાજથી વધે છે. તેમ જ બેઠાં હોઈએ ત્યાંથી ઉઠવાથી, કામ કરવાથી અને સતત મહેનતથી વધે છે. ઠંડીને લીધે સર્વ ચિહ્નો વધે છે, અને સહેજસાજ હાલવા ચાલવાથી ખાવાથી અને સોબતમાં રહેવાથી સારૂં લાગે છે તથા એકલા રહેવાથી અથવા બેસી રહેવાથી તેમાં ખરાબ લાગે છે. રાત્રિએ બેથી પાંચ વાગતા સુધી થતી ખરજ.

આ ક્ષાર જેમ મજ્જાતન્તુને ઉત્તેજિત કરનાર છે અને તેથી તેમના દ્વારા થતા વ્યાપારને નિયમિત ચાલતા કરે છે, તેમજ મજ્જાતન્તુ વધારે ઉત્તેજિત થઇ ગયા હોય તો તેને પાછા વ્યવસ્થામાં લાવનાર પણ આ ક્ષાર છે, અર્થાત્ ડાકટરોની પરિભાષામાં કહીએ તો એ Nerve-Stimulant અને Nerve Sedative બંને છે. આ શાસ્ત્રમાં નં. ૮ અને નં. ૬ એ બે ક્ષારો મજ્જાતન્તુ માત્રના વ્યાધિના ક્ષારો છે તેમાં રહી રહી થતા ઉપદ્રવો નં. ૮ને સૂચવે છે અને બહેર મારી જવાની અને શ્રમિત થઈ જવાની સ્થિતિ નં. ૬ને સૂચવે છે.

આ પ્રકારના ગુણસ્વભાવને લીધે **નીચેના વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં એ વપરાય છે;**-મિથ્યા ભય, ઉદાસી, દુઃખદ શંકાશીલ સ્વભાવ, નિરુત્સાહપણું, ભય તથા વિપત્તિથી થયેલી અસર, ઈન્દ્રિયભ્રમ, મનોભ્રમ હીસ્ટીરીઆ, ગાંડપણ, સૂતિકાજ્વરમાં તથા બીજા જ્વરમાં થતો સંનિપાત, અતિશય શરમાળ સ્વભાવ, મસ્તિષ્કનું નરમ થઈ જવું, રાત્રિએ ભય લાગવો, ઉંઘમાં વાત કરવી, ચાલવું, સુતાં અથવા બેઠાં પછી ઉઠતાં આવતી ચકરી, મસ્તિષ્કમાં લોહી ન્યૂન થઈ જવું, મસ્તિષ્કનું ડોવાઈ જવું, વિદ્યાર્થીની શિરોવેદના; કાનમાં તમરાં બોલવા, દૃષ્ટશક્તિની દુર્બલતા, બીઆમણો ચહેરો, આંખ આગળ કાળાં ચકામાં, કાનમાંથી દુર્ગંધ મારતું પરૂ નીકળવું; કાનમાં ખરજ, શ્રવણશક્તિની તીક્ષ્ણતા; નસકોરી ફુટવાની પ્રકૃતિ, સહેજ પવનમાં રહેતાં છીંકો આવ્યા કરવી, નાકમાંથી પીળી પોપડી નીકળવી, ભુરાસ મારતો ચહેરો, આંખોમાં કુવા પડી જવા, કળતર (નં. ૮), શળ, દાઢીના ભાગમાં ચૂંટ, મોં આવવું (તેમાં જ્યારે દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ થાય ત્યારે), રાખોડીયા રંગનાં મોમાં ચાંદા પડવા, અતિશય થુંક આવ્યા કરવું, સવારમાં જીભ અતિ સુકાવી

જીભપર તપખીરીયા રંગનો થર, જીભની ધારપર રતાશ તથા સોજો થવો; અવાળુમાંથી લોહી નીકળ્યા કરવાની પ્રકૃતિ, કહોતા દાંતની અતિ વેદના, દાંત કકડાવવા; ગળામાંથી ખારો બળખો નીકળવો, ઉટાંટીયું [છેલ્લી ભુમિકામાં], જઠરની વૃદ્ધિ [૧૨x] જઠરનું ચાંદું (૧૨x), ખાધાં છતાં અતિશય ભુખ અર્થાત્ ગલખા મારતુ મો, ખાલી ગચરકા આવવાં મજ્જાતન્તુની શિથિલતાથી થતું અજીર્ણ, ઘેંકે લીલુ અથવા ભુરૂ વમન; વાયુનો જઠરમા સચય અને તેથી જઠરનુ આધ્માન (૧૨x) અત્યત શિથિલતા આણનાર અતિસાર, કોલેરા, દુર્ગંધ મારતો વાયુસ્રાવ, ધોળા છાશ જેવા દસ્ત (૧૨x), દસ્ત થયા પછી આમણુ નીકળવી અથવા એ ભાગ આળો લાગવો, બધકોશ, તપખીરીઆ રંગનો અને લીલાસ મિશ્રિતદસ્ત, અર્શ, અતિશય કામવૃત્તિ, નપુસકપણુ, રાત્રિએ વીર્યસ્રાવ, સભોગ પછી અતિશય થાક, ઉપદશનું ચાંદુ, કાળો દુર્ગંધ મારતો આર્તવ, અત્યાર્તવ, અનાર્તવ, પ્રદર (પીળો સ્રાવ અને તે દાહ કરતો અથવા નારગી રગનો), આર્તવ પછી કામવિવૃદ્ધિ, છોકરાઓને સહેજ સહેજ પીશાબ અને વારવાર થયા કરવો, મૂત્રાશયની નબળાઈ, મૂત્રનળમાંથી લોહી નીકળવુ, બ્રાઇટનો વ્યાધિ, મધુમેહ, કેસરીઆ રગનો પીશાબ થવો મૂત્રનલમાં કડુ, ગર્ભસ્રાવનો સભવ, સુતિકાજ્વર, સનિપાત, પ્રસવસમયે કષ્ટ (૨x વારવાર) [આ ક્ષારથી 'પ્રસવ' સત્વર થાય છે]; દમ ખારો, પીળોજાડો દુર્ગંધ વાળો બળખો; રક્તાશયની શિથિલતા અર્થાત્ **નાડીની મંદતા** અને તેથી જણાતાં સર્વ ચિન્હો, (રક્તાશયની ફડક) [૪૦૦x], વચ્ચે વચ્ચે રહી જતી અનિયમિત મદ નાડ, સર્વ પ્રકારના **પક્ષઘાત**, કોઈ પણ અવયવનું બહેર મારી જવું અથવા રહી જવુ, હાથેપગે ચૂટ, પગે દાહ થવો, મદવાડ પછી સ્નાયુની શિથિલતા; સર્વ પ્રકારના કળતર [ન ૮ જોવો], ફેફરૂ [૧૨x] નિદ્રાનો અભાવ; નિરંતર ચોર, લુટારાં ભૂત, પડી જવુ ઈત્યાદિના સ્વપ્ન આવવાં, બાલકોમાં રાત્રિનો ભય અને તેથી ઉંઘમા ચીસ પાડી જાગી ઉઠવું; વિષયનાં સ્વપ્નાં, ટાઈફસ જ્વર, ટાઇફોઇડ જ્વરની શિથિલતા, અતિશય જ્વર, વાસ મારતો અતિપ્રસ્વેદ, ચૂંટ અથવા દુર્ગંધ નીકળતા સર્વ ત્વચાના રોગ; ચાહ, કાફી, તમાકુથી થયેલી ખરાબ અસર, વગેરે અનેક વ્યાધિઓમાં આ વપરાય છે. એલોપથી ચિકિત્સા પછી પ્રથમ આ ઔષધ અપાય છે (૩૦x). સ્નાયુ સુકાઈ જવા (૬૦x), રાત્રિએ નિદ્રામા ચાલવાની ટેવ વગેરેમાં પણ અપાય છે.

આ ક્ષાર સૂતિકા માટે અમૂલ્ય ઔષધ છે પ્રસવપૂર્વે અને પ્રસવ પછી એ સર્વથા ઉપયોગી છે. "અરગટ" નામની દવાની જરૂર આ ક્ષાર વાપરનારને રહેતી નથી

સાધારણ રીતે ૩x નો આ ક્ષાર વપરાય છે, અગર જો ૬x તથા ૧૨x અને એથી ઉંચી પાવરનો પણ ફતેહમદ રીતે વપરાયો છે. ડૉ. વૅન્ડર ગોલ્ટઝ

૧૨x થી ૩૦x ની ભલામણ કરે છે અને ૬x થી ૫x સુધીનો કવચિત જ વાપરવાની જરૂર જણાવે છે.

હોમીયોપથીમાં પલ્સેટિલા જે મજ્જાતન્તુનાં ચિન્હોને મટાડે છે તેનું કારણ એજ છે કે એમાં ન.૬નો ક્ષાર ઘણા પ્રમાણમાં રહેલો છે. મજ્જાતન્તુને શાન્ત પાડવાના કામમાં આ ક્ષાર હોમીયોપથીના ઈગ્નેશિ૦, કોફિઆ, હાયોસિ૦ તથા કૅમો૦નું કામ સારે છે. મૂત્રકોથળીના વ્યાધિમા ન.૬ની પછી ન ૮ આપવાથી પૂર્ણ આરામ થઈ રહે છે. હેમરેજમાં ન.૬ પછી ન.૯ આપવા જરૂર રહે છે.

પ્રકરણ ૭

નં. ૭. કાલિ સલ્ફ. KALI SULPH.

નામો વગેરે. કાલિ સલ્ફ્યુરિકમ, પોટાસ્યમ સલ્ફેટ, કાલિ સલ્ફ, સલ્ફેઈટ ઑફ પોટાશ ઇત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે અને K_2SO_4 એ રસાયનિક સંજ્ઞા છે. જ્વાલામુખી પર્વતમાંથી નીકળતા લાવામાં એ સ્વાભાવિક રીતે રહેલો છે. દશગણા ઠંડા પાણીમાં અને ત્રણગણા ખળખળતા પાણીમાં એ ઓગળી જાય છે.

આ ક્ષાર પ્રથમ તો શરીરસ્થ લોહના અણુઓ સાથે મળવાથી શરીરમાં **ઑકસીજન** પહોંચાડે છે. આથી જ્વરમાં કે જ્યારે શરીરમાં પૂરતું ઑક્સીજન મળતું નથી ત્યારે આનો ઉપયોગ કરાય છે. આ ક્ષારની મુખ્ય અસર ત્વચાનાં તથા અભ્યતર ત્વચાના પોટા ઉપર છે. સારી સ્થિતિમાં એ ત્વચાનાં છિદ્રોમાંથી સૂક્ષ્મદ્વારા નીકળે છે જે પરસેવા રૂપે જણાય છે. જ્યારે શરીરસ્થ તૈલ વ્યાપાર વિનાનું થઈ રહે છે ત્યારે એ બહાર આવી ત્વચાનાં છિદ્રોને બંધ કરી દે છે તેથી ત્વચાદ્વારા બહાર નીકળી જતું શારીર વિષ અંદર રહે છે. આ ક્ષાર શરીરસ્થ તેલને બનાવે છે અને તેને બરાબર કામે લગાડે છે. તેથી આ પ્રસંગમાં આ ક્ષાર આપવામાં આવે છે તો એ તૈલ પુનઃ વ્યાપારમાં જોડાવાથી છિદ્રોને બંધ કરતુ નથી અને તેથી સ્વેદન ક્રિયા બરાબર ચાલે છે. તેથી જ્વર વગેરેમાં જો નં. ૪થી સ્વેદન ન થાય તો આ ક્ષાર આપવામાં આવે છે. આ રીતે આ ક્ષાર સ્વેદક—ડાયફોરેટિક છે પણ તે સાથે રક્તાશયની ગતિને મંદ કરનાર નથી વળી એનો તૈલ સાથેનો જે સંબંધ છે તેથી ગમે તે વ્યાધિમાં કે જ્યાં **ચીકણો પીળો પાણી** જેવો પદાર્થ બહાર નીકળે અથવા **પાતળી ચીકણી પીળી** પોપડી બધાય ત્યાં આ ક્ષાર સૂચવાય છે. એ ક્ષાર પ્રસ્વેદ બંધ થવાથી તથા શીતલા, રતવા, ઓરી વગેરે થોડાં દેખાઈ અંદર શમી જવાથી થતા વ્યાધિમાત્રમાં પણ અપાય છે. આ ક્ષારમાં ગંધકનો તેજાબ

રહેલો છે તે જન્તુ છે તેથી પ્લેગ, ટાઇફોઇડ જ્વર આદિ જે જે વ્યાધિઓ જન્તુજન્ય મનાય છે તે સર્વમા આ આપવામાં આવે છે. ફેફસ અને ઓપરીના ભાગપરની એની અસરને લીધે એ તાલ પડતી અટકાવે છે અને ખોડો મટાડે છે.

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે.—

(૧) સૂક્ષ્મ જન્તુથી (Germs, bacilli) ઉત્પન્ન થનાર વ્યાધિઓ. (૨) દરદી સાવ ઢગલો થઈ જાય તેવી (ટાઇફોઇડ) સ્થિતિ અને રુધિર વિષમય થવાની (Blood poisoning) શકા જેમાં રહે ત્યાં. (૩) ગુગળાઈ જવાનું ભાન થાય તથા ખુલી હવામાં સારૂં લાગે (૪) શુષ્કત્વચા-પ્રસ્વેદ નહિ થવો (નં. ૪ સાથે આ અંશમાં એ નં. ૬થી તથા નં. ૧૨થી વિરોધી છે.) (૫) પાછલે પહોરે વધવા માંડે અને **સાંજ** સુધી અથવા મધ્યરાત્રિ સુધી વધતા રહે તેવા જ્વર માત્ર, તથા અન્ય વ્યાધિઓ. (૬) (શ્લેષ્મ, પ્રદર, કેન્સર, અતિસાર આદિ સર્વમાં) સાફ **પીળો પાતળો** અને **ચીકણો** રસ બહાર નીકળે ત્યારે અથવા ખુલ્લા રહેતાં લીલો થઈ જાય તેવો રસ બહાર નીકળે ત્યારે (૭) પીળી પાતળી અને સુકી નહિ પણ **ચીકણી** પોપડી ઉખડવી. (૮) જીભ પર ચીકણો પીળો થર અને પ્રસગે ધોળી ધાર (૯) પ્રસ્વેદ લાવવા, ત્વચા ઉખડી જઈ સારી ત્વચા આણવા. (૧૦) (શીતલા, ઓરી, રતવા આદિ વિવિધ વ્યાધિઓમાં) જામી ગયેલા દાણા તથા ચકામાને બહાર કાઢવા, (૧૧) એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ભટકતી વાની વેદના, (૧૨) આંતરડાના ભાગમાં અથવા છાતીમાંથી નીકળતા પદાર્થોમાં **ગંધકની વાસ**, (૧૩) જીભ તથા ત્વચાનુ કેન્સર (૧૪) જઠરના વ્યાધિમાં જ્યારે નં ૮ સૂચવાયા છતા તે અસર નહિ કરે ત્યારે. (૧૫) ત્વચાના રોગોમા આ પ્રધાન ઔષધ છે

ખાસીઅત:—સાયંકાળે વૃદ્ધિ અને ખુલી હવામાં થતો આરામ, બધ ઓરડીમાં થતો વધારો.

આ પ્રકારના ચિન્હો ઉપરથી જ આ ઔષધ ઘણે અંશે વિવિધ **વ્યાધિમાં** વપરાય છે. એ વરમની તૃતીય ભૂમિકાનુ ઔષધ છે. જ્યારે નં. ૫ કામ કરતું અટકે છે અને રગ પીળો થાય છે ત્યારે આ સૂચવાય છે. ત્વચાનું કેન્સર, ખોડો, નખ બરાબર નહિ ઉગવા, વાળ ખરી જવા, શરદીને લીધે થયેલુ પેટનું આફ્માન [નં. ૧ બેસી ગયેલા પેટ માટે છે,] ડાબે પડખે દુઃખાવો થાય તેવો પેડુમાં વાયુનો સચય, ઉપ્પુકટિબધના સામાન્ય ઉપદ્રવ, અજીર્ણ (નં. ૯ તથા ૫ બસ નહિ થાય તો), ઇત્યાદિમા તથા ઉપર જણાવેલા **ચિન્હો** જે જે વ્યાધિમાં થાય તે સર્વમા એ વાપરવામા આવે છે.

ડૉ૦ શુસ્લર આ ઔષધનો ઉપયોગ ૧૨x તથા ૬x વાપરવામાં સારો માને છે.

ક્ષાર નં. ૭ ને ઘણે અંશે મળતુ હોમીયોપથિક ઔષધ તે પલ્સેટિલા છે. પલ્સેટિલાનું પૃથક્કરણ કરતાં એમાં નં. ૭ નં. ૬ તથા નં. ૧ રહેલા જણાય છે.

બે વસ્તુ દેખાવી, ડોળા સકોચાવા, આંખે મજ્જાતન્તુની નબળાઈને લીધે ઝાંખ મારવી, માલકું જોવું, કળતર, ચૂંટ; કાનમા ચસકા મારવા, કાનની અંદરના ભાગમાંના વ્યાધિમાત્રમા [આ ક્ષારનો વિચાર કરવો]; ગધનું ભાન જતુ રહેવું. વારાફરતી નાક વહેવું અને બધ થઈ જવુ; ચહેરામાં કળતર-ખાસ કરીને જે કળતર જમણી બાજુનું હોય, બપોરના બે વાગે અને ગત્રે પથારીમાં સુવાથી વધતુ હોય; મોઢુ વારવાર વાકુ વળ્યા કરવું, જીભ તોતડાવી. દાંતખીલી, શીતલ જલ પીવાથી અથવા દાતણુ અડકવાથી વધતી દાંતની વેદના, દાંતની અતિશય વેદના, દાત આવતાં થતા ઉપદ્રવો, જ્વર વિના તાણુ થવી; થતીકંઠમાળ [૪૦૦x]; ગળાનું અથવા છાતીનું બીસાવું, પેટમાં અથવા પેઢુમાં ચુંક, મરડો, ગુલ્મવાયુ, ચત્તા સુઈ શકાય નહિ તેવી પેટમાં કે પેઢુમા થતી વેદના, પિત્તપાષાણુની વેદના, કૉલેરા કે અનિસારમાં વંટ, અર્શની અતિશય વેદના, રહી રહીને દસ્ત ઉતરવો [બધકોશ], મરડાઇને પાણી જેવો દસ્ત થવો, પેટમાં અથવા પેઢુમાં વાયુનો ગડબડાટ. મૂત્રની અવ્યવસ્થા કે જેમા રહી રહીને પીશાબ થતો હોય, પીશાબ ઓછો થવો, રાત્રિએ વારવાર પીશાબ કરવા ઉઠવું પડવું, મૂત્રમાં ફોસ્ફેઈટ પ્રમાણુ કરતાં વધારે અથવા ઓછાં હોવાં, અતિકામવૃત્તિ; આર્તવ વખતે આવતી ચૂંક, સ્ત્રીઅંડમાં કળતર, પીડિનાર્તવ, પ્રસવસમયે રહી રહીને આવતી પીડ [૧x વારંવાર], સૂતિકાજ્વરમાં આંચકી, ગર્ભસ્થાનનો સકોચ, ઓર રહી જવી; નંઠારી ઉધરસ, ઉટાંટીયું, સર્વ પ્રકારની સખત ઉધરસ, હેડકી, દમ; હૃદયશળ, રક્તાશયની ફડક, આખે શરીરે ચૂટ, ખરજ, ક્ષયમાં જ્યારે કેલકેરીઅસ ડિપોઝિટ થાય ત્યારે, કૅન્સરમાં પ્રધાન ઓષધ (પ્રથમ ઉંચી પાવરનું અને પછી હલકી પાવરનું), સાએટિકા, જ્ઞાનતન્તુ અને ગતિતન્તુ માત્રને પુષ્ટિ આપવા અને વ્યવસ્થિત કરવા-વગેરે વિવિધ વ્યાધિમાં એ વપરાય છે;

આ બારે ક્ષાર ઉષ્ણુ જલ સાથે લેવામાં આવે છે તો ઘણી વહેલી અસર કરે છે અને તેમાં પણુ આ ક્ષાર બને ત્યાં સુધી ઉષ્ણુ જલ સાથે જ લેવા જરૂર છે. અડચણુને લીધે પાણી વિના એમને એમ કે ઠંડા પાણીમાં લેવામાં આવે તો તેથી એની અસર જતી રહેતી નથી. ડૉ. સુસ્લર ૬x પાવરનો આ ક્ષાર વાપરવાની ભલામણુ કરે છે પણુ એ વાપરવામાં એ કામ નહિ કરતો જણાય ત્યાં ઘણી વાર ૨x અથવા ૩x વાળો આરોગ્યકર જણાયો છે. ગુલ્મવાયુમાં ડૉ. મોરગન ૩૦x નો વાપરવા ભલામણુ કરે છે, પણુ સાધારણુ મત એવો છે કે જ્યારે હલકી પાવરવાળું ઔષધ કામ નહિ કરે ત્યારે ચઢતી પાવરવાળુ વાપરવાથી લાભ થાય છે તેથી તે નિયમની જ ભલામણુ ઘણુા ખરા કરે છે.

આ ક્ષારના વિરૂદ્ધ ઔષધમાં ન. ૪ અને નં. ૩ છે અને તે જ પ્રમાણે બેલાડોના, જેલસેમ, લેકેસિસ પણ વિરુદ્ધ છે. તેથી ન. ૮ના અધિક પ્રમાણથી જણાતી અગવડતા એ વિરૂદ્ધ ઔષધથી શમે છે.

વેદનામાં આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે:—

નં. ૫ જે વેદના દાબવાથી અને ગરમીથી વધે તેમા

ન. ૧:—ન. ૮ જેવા જ ચિન્હો, પણ વધારેમા એ કે તે ભાગ બહેર મારી ગયા જેવો લાગે.

નં. ૯; અમુક અતરે થયા કરતી વેદના,

ન ૯: અમુક અતરની સાથે અમુક સમયે જ પાછી થતી વેદના.

નં ૪: ઠંડીથી આરામ થતી વેદના.

ન ૬: પ્રત્યેક વટ, વેદના પછી દરદી વિશેષ દુર્બલ થયેલો જણાય. (ન ૮ નો દરદી દેખીતો ઠીક જણાય છે)

પ્રકરણ ૯

નં. ૯. નેટ્રમ મ્યુર. NAT. MUR.

નામો વગેરે. નેટ્રમ મ્યુરિએટિકમ, સોડિઅમ કલોરાઈડ, કલોરાઈડ ઓફ સોડિઅમ, કોમન સોલ્ટ, ટેબલ સોલ્ટ, મીઠુ (લવણ) ઈત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે અને NaCl એ રસાયનિક સંજ્ઞા છે. જગતમા સર્વત્ર એ નીકળે છે અને પોતાથી ત્રણ ગણા પાણીમાં એ ઓગળી જાય છે. દારૂમા એ ઓગળી જતું નથી. પાણીમાં નહિ ઓગળી જનારા એવા ઘણા પદાર્થો જેવા કે ન. ૧ નો ક્ષાર આદિ મીઠાના પાણીમા ઓગળી જાય છે.

ગુણસ્વભાવ: શરીરના ઘન અને પ્રવાહી સર્વ અવયવમા આ ક્ષાર રહેલો છે અને એનું મુખ્ય કામ તે તે વસ્તુમાં રહેલા **જલની વ્યવસ્થા** રાખવાનું છે. સોડિઅમ નામની ધાતુના ત્રણ ક્ષાર આ શાસ્ત્ર વાપરે છે— કલોરાઇડ, ફોસ્ફેઇટ અને સલ્ફેઇટ અને એ ત્રણની અસર સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સોડિઅમ કલોરાઇડ એટલે ન. ૯ તે તે પદાર્થમાથી **પાણી જતું ન રહે** અને તે શુષ્ક થઇ નહિ જાય તેમ વ્યવસ્થા કરે છે; તેમ જ એક સ્થળે જલનો સચય અધિક થાય અને બીજે સ્થળે જલ ઓછું થઈ જાય તેમ થવા દેતો નથી. ન. ૧૦ એટલે ફોસ્ફેઇટ લેકટિક એસિડને પૃથક્કરણ કરી શરીરમાં કઇંક **પાણીને ઉત્પન્ન** કરે છે અને સલ્ફેઇટ એટલે ન. ૧૧ **વધેલા પાણીને બહાર કાઢી નાખે છે.** તેથી પાણીને નિયમમાં રાખવું એ નં. ૯ નુ કામ છે, બહાર કાઢી નાંખવું એ ન. ૧૧ નું અને

પાણીને ઉત્પન્ન કરવું એ નં. ૧૦ નું કામ છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ન. ૯ અને ન. ૧૧ આ અંશમાં વિરોધી છે, છતાં પ્રસંગે બંનેનો સાથે-વારાફરતી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, કેમકે જે ઉપયોગી જલ છે તેને સંગ્રહી રાખવું એ નં. ૯ નું કામ છે, અને નકામાં જલને બહાર કાઢી નાખવું એ નં. ૧૧ નું કામ છે, વળી શરીરના પ્રત્યેક પોટામાં (Cell) સોડા રહેલું છે. વિવિધ પોટાની અથવા સેલની વચ્ચે રહેલા પ્રવાહી પ્રદાર્થમાં સોડિઅમ ક્લોરાઇડ છે. એ સોડિઅમ ક્લોરાઈડમાંના ક્લોરાઈનને સેલમાં રહેલું સોડા આકર્ષે છે અને તેથી સેલમાં સોડિઅમ ક્લોરાઈડ થાય છે અને પછી વિભક્ત થઈ નવા સેલને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકારની ક્રિયાને લીધે જ્યારે સેલની સખ્યા કોઈ પણ ભાગમાં અથવા આખા શરીરમાં (જેમકે પાંડુરોગમાં) ન્યૂન થાય છે ત્યારે ન. ૯ આપવાથી **નવાં સેલ રચાય છે.** જો સેલની વચ્ચે રહેલા પ્રવાહી દ્રવમાંનું સોડિઅમ ક્લોરાઇડ સેલમાં આકર્ષી લેવાતું નથી તો એ સોડિઅમ ક્લોરાઈડ પોતાના સ્થાનમાં જલને આકર્ષે છે અને તેથી ભાગમાં જલનો સચય વધારે થાય છે અને આવી રીતે જલોદર આદિ વિવિધ, અધિક જલને સૂચવનાર વ્યાધિઓ થાય છે. આ અધિક જલવાળી સ્થિતિમાં દરદીને ખારા પદાર્થો ખાવાની ઈચ્છા થાય છે અને એ ઈચ્છા આ ક્ષારની ન્યૂનતા સૂચવે છે. આહારમાં વધારે મીઠું ખાવામાં આવે તો તેથી આ તંગી દૂર થતી નથી કેમકે એ પ્રકારનું મીઠું તે મનુષ્યોનો આહાર છે, સેલનો આહાર નથી. સેલ તો ઔષધરૂપ ક્ષારને (ન. ૯ ને) જ ગ્રહણ કરી પચાવી શકે છે સેલવચ્ચેના પ્રવાહીમાં વધેલુ મીઠું ઘણીવાર મુખમા ખારાશનું ભાન કરાવે છે તેથી એ ભાન પણ આ ક્ષારને જ સૂચવે છે.

જ્યારે આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે શરીરના વિવધ અવયવોમાંથી—આંખ, આંતરડું, મુખ આદિમાંથી જલ વહે છે અને રસપડમાં જલ ભરાય છે, તેથી તે સર્વ પણ આ ક્ષાર આપવાથી મટે છે. આ રીતે મુખમાંથી પાણી વહેવું, આંખમાંથી 'પાણી ઝરવું, પાણી જેવો અતિસાર થવો ઇત્યાદિ જલની અવ્યવસ્થામાં સર્વ વ્યાધિમાં આ ઔષધ છે.

આક્ષારમાં ક્લોરાઈન આવવાથી એ વડે શરીરમાં હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડ થાય છે તેથી અજીર્ણ, જન્તુહનન આદિ કામમાં પણ એ ઉપયોગી છે.

હોમીયોપથીના નિયમથી જોતાં આ પ્રમાણે છેઃ મર્યાદા ઉપરાંત મીઠું ખાવામાં આવે તો આ પ્રકારનાં ચિન્હો થાય છેઃ—(૧) સ્વરરજ્જુ જાડી થઈ બહાર મારી જાય છે અને સાદ ઘણું કરીને બેઠેલો જ રહે છે. (૨) ફીક્કો અને મીણીઓ ચહેરાનો દેખાવ, તે સાથે ત્વચાની શુષ્કતા કે જે પરસેવો

છૂટથી થતાં જતાં રહે છે. (૩) અપક્રોષ અથવા જીર્ણ અતિસાર. (૪) ચરબીની વૃદ્ધિ. (૫) રુધિરનું પાતળું થઈ જવું, રક્તાભિસરણ ધીમું થવું અને શરીરની ઉષ્ણતા કમી થવી. (૬) ખોડો ત્વચાના વિવિધ વ્યાધિઓ, ગડ ગુમડ વગેરે. તેથી આ સર્વ વ્યાધિઓ તથા ચિન્હો આ નં. ૯ને સૂચવનાર હોમીયોપથીના નિયમ પ્રમાણે થઈ રહે છે.

આ ક્ષાર શારીર અવયવોના ફેરફાર—એકબીજામાં રૂપાન્તર સત્વર કરે છે અને (મૂત્રમાં) યુરીઆને બહાર કાઢે છે અને તેથી કરીને ગાંઠ, આંતરડાં અને ત્વચાના વ્યાધિમાં એ ઔષધરૂપ થઈ પડે છે. એની અસર રક્તનો જલીય ભાગ તથા લાલઅણુઓ, રસવાહિની શિરાવ્યૂહ (Lymphatic system), પચનેંદ્રિયનું શ્લેષ્મપડ, યકૃત્ અને પ્લીહ પર ખાસ કરીને યકૃત્ તથા પ્લીહ અને પચનેન્દ્રિયના સ્નાયુને એ ઉત્તેજિત કરે છે અને દૃઢતા આપે છે. કવીનાઈનની માઠી અસરને તરત જ શમાવે છે તથા દંશ ઉપર ખાસ ઔષધ છે. કીડી, મંકોડા, વીંછી[1] આદિના દંશપર એ લગાડવામાં આવે છે તથા ખાવામાં અપાય છે તો તેની વેદના શમી જાય છે. સર્પદંશ માટે એનો પ્રયોગ કરેલો કોઈ સ્થળે દૃષ્ટ નથી છતાં વીંછીના દંશ ઉપર અકસીર ઉપાય તરીકે ચાલે છે. સર્પદંશ ઉપર એની અસર બધી હકીકત જોતાં હોવાનો ઘણો સંભવ દેખાય છે છતાં તે પ્રયોગથી સિદ્ધિ કરવી જોઈએ. સગર્ભા સ્ત્રીના, તથા રજસ્વલાના અવયવના વ્યાપાર સંબંધમાં ઘણાખરા વ્યાધિઓમાં આ ક્ષાર જ ઉપાયરૂપ છે.

આ ક્ષારને સુચવનાર ચિન્હ તથા સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે :-

(૧) જીભ સ્વચ્છ અથવા પાતળા થરવાળી હોવી અને બાજુએ પરપોટા જેવું દેખાવું, અથવા સાફ સુકી અને દાઝી ગયા જેવી દેખાવી અને અતિશય પાણી શરીરના ગમે તે સ્થાનમાંથી વહેવું. (૨) અતિશય થુક આવવું, જલમય અથવા સહેજ મ્યુકસથી મિશ્રિત ઉલટી થવી અથવા અતિશય તૃષા લાગવી. (૩) રુધિર અથવા દૂધ અતિશય પાતળુ પાણી જેવું થવું. (૪) અતિશય તંદ્રા અથવા નિદ્રા, (૫) આંખ, મોઢું, પેટ આદિ ગમે તે ભાગમાંથી અતિશય પાણી નીકળવું, અને તે સાથે ઈતર ભાગમાં સુકાશ જણાવી. (૬) ત્વચાના રોગમાં જે ફોલ્લી થાય તેમાં સ્વચ્છ પાણી ભરાવું અથવા ચૂંટ આવવી અથવા સાફ પાતળી પોપડી ઉખડવી. (૭) અમુક કાલને અતરે, નિયમિત સમયે વેદના થયા કરવી. (૮) કવીનાઈન અને ઝેરી દવાના દીર્ઘ સેવનથી થયેલા ઉપદ્રવ. (૯) ઝાડા અથવા પીશાબ પછી બળતરા થવી. (૧૦) રક્તાભિસરણની મંદતા જેથી હાથ પગ ટાઢા લાગવા અથવા નાડીનો ધબકારો આખા

[1] વીંછીના દંશપર ગરમ પાણીમાં નાખી, ગરમ પાણીના પોતા મૂકવાથી વેદના તરત જ શમે છે. ચં. મ.

શરીરમા સખળાવો (૧૧) શરીરના ગમે તે એક ભાગમા શુષ્કતા અને બીજામા અતિશય પાણી વહેવુ (૧૨) શરીર બહાર નીકળતા પદાર્થો જેવા કે પરસેવો, મૂત્ર, શુક વગેરેમા ખારાશ હોવી, ખારો સ્વાદ મુખમા લાગવો, મીઠાની ઈચ્છા થવી

ખાસીએત:—દરીઆ કિનારે અથવા ખારાશવાળી હવામા જે વ્યાધિઓ વધે, જે સવારમા અને ઠંડી હવામા વધે અને સાંજના ભાગમા જેમા વિશેષ મીઠુ ખાવાની ઈચ્છા થાય તેમા સુધારો જણાય, તે આ ક્ષારને સૂચવે છે

આ ક્ષાર એટલા બધા વ્યાધિઓમા વપરાય છે કે તેનો ખ્યાલ અનુભવથી જ આવી શકે તેમ છે એમાથી કેટલાક વ્યાધિઓ તથા ચિન્હો નીચે પ્રમાણે છે —ભવિષ્યની નિરાશા, નિરુત્સાહપણુ (જેમ જેમ આશ્વાસન આપીએ તેમ તેમ તે વધે), સનિપાત અતિશય ક્રોધશીલતા, દારૂથી થતો વાનો ચાળો, ઉદાસી અતિશય શિરોવેદના કે જેને લીધે આખ બળે, માથુ ભેજવુ આધા શીશી ૧૨૮ (ન ૧૧) ફેરફેર (૪૦૦x અને ૨૦૦૦x, ન ૫ પછી) આર્તવસમયે થતી શિરોવેદના, **હથોડા મારતા** હોય તેવી શિરોવેદના, લુ લાગવી, ખોડો, તાલ પડવી (૧x ઉપર લગાડવુ) આખે ઝાખ વળવી આખમા છારી બાઝવી અથવા ફુલુ પડવુ (ગીપા પાડવામા તથા ખાવામા) આર્ઝરીસનો વરમ, વાચતા ઝાખ વળવી એટલે અક્ષરો એક બીજામા પેશી જતા દેખાવા, કૃષ્ણ મડળપરના ચાદા (સ્કોફ્યુલસ), ક્ષયશીલ દરદીના આખના વ્યાધિઓ આખ ગળવી ખીલ (ન ૫ ખાસ ઉપાય છે) આખના સ્નાયુની નબળાઈ (ખાસ ઉપાય છે), આખનુ જલ વહી જવાની નળી છે તેનો સકોચ થઈ તે બધ થઈ જવી (Stricture of Lachrymal duct) **ચાવતા કાનમા ચીરાતો હોય તેવો અવાજ થવો**, કર્ણકફ કર્ણશલ જીર્ણ શ્લેષ્મ તથા તત્કાલના શ્લેષ્મમા પાણી વહે તે સ્થિતિમા, કાનમા પોપડી બધાઈ જવી, નીચે વળતા અથવા ઉધરસ ખાતા નસકોરી ફુટવાનો હેવા, એક તરફનુ નાક બધ થઈ જવુ **બરો** મૂતરી જવી, શુનીયુ (શુક બહુ આવતું હોય ત્યારે, નહિ તો ન ૫), જઠરમા વાળ હોય તેવુ ભાન થયા કરવુ દાતની શિથિલતા ગળાના ભાગમા ભીસ અને શલ, દમ ચઢવો (૪૦૦x અને ૨૦૦૦x એક વાર અઠવાડીયામા આપવાથી ઘણીવાર મટી જાય છે), ખાધા પછી હૃદય આગળ બળતરા થવી, પેટમા બળતરા થવી, દસ્ત અને મૂત્ર પછી બળતરા થવી, બધકોશ (૪૦૦x), પાણી જેવો અતિસાર, મળની શુષ્કતા, અતિશય પીશાબ થવો, પીશાબમા લોહી નીકળવુ, નપુસકપણુ પીશાબ રોકી નહિ શકાવો, વહેલો દેખાતો આર્તવ, આર્તવની પીડા તથા અવ્યવસ્થા રજોદર્શન

પૂર્વે થતી ઉદાસી (૩૦x), વૃષણકોશની કંડુ, અંતર્ગળ, યોનિ કંડુ; યોનિની શુષ્કતા, પ્રદર, ગર્ભસ્થાનના અવયવોના વ્યાધિઓ; નાડી ઝડપથી ચાલવી તથા વચ્ચે વચ્ચે અટકી જવી તથા ડાબી બાજુએ સુવાથી વિશેષ અવ્યવસ્થિત થવી, પક્ષાઘાત, અવયવોનું રહી જવું, હીસ્ટીરીયાની નબળાઈ, વારંવાર શ્લેષ્મ થઈ આવવો, અતિશય નિદ્રા આવ્યા કરવી અથવા તંદ્રા જણાવી, રાત્રિએ અતિશય પ્રસ્વેદ થવો, ક્વીનાઇનના અતિશય સેવન પછી આવનો એકાંતરીયો તાવ, ચોથીયો તાવ, ત્વચાના જીર્ણ રોગો, ત્વચાના રોગમાત્ર જેમાં પાણી નીકળતું હોય, અથવા બળતરા થતી હોય અથવા સુકાપણ લાગતું હોય, શિલસ્થ, ખરજવું; દગ, જલોદર આદિ જળસચય દર્શાવતા વ્યાધિઓ, પાંડુરોગ સારી રીતે ખાતાં છતાં સુકાતા જવુ, રસવાહિની શિરાવ્યુહની ગ્રંથિના વ્યાધિઓ-વિગેરે વિગેરે.

સર્વ વ્યાધિ જેમાં ઉપર બતાવેલાં સૂચક ચિન્હોમાંથી કોઇ મળે ત્યાં આ ક્ષાર આપી જોવો. આ ક્ષાર શરીરમાં રહેલા નકામા થયેલા પદાર્થો જળદ્વારા બહાર કાઢી નાંખવામાં ઉપયોગી છે.

આ ક્ષાર અને નં. ૧૧નો વિવેક બરાબર કરવાની જરૂર છે કારણ કે બનેમાં ઘણા ચિન્હો સમાન હોય છે. મુખમાં કડવું, વાસ મારતું અને મ્યુકસવાળું પાણી આવ્યા કરવું એ નં. ૯ નું ચિન્હ છે, અને નં. ૧૦ ના ચિન્હમાં પણ મુખમાં પાણી આવવાનું છે પણ તે ખારું અને દાહ કરતું હોય છે.

ડૉ. સુસ્લર ૬x પાવરનો આ ક્ષાર વાપરતા. હોમીયોપથી સસ્થાના ડાકટરોના અભિપ્રાય ૩૦x થી ઉંચી પાવરનો જ સર્વદા વાપરવાનો છે. ડૉ. વોન્ડર ગોલ્ટ્ઝ ૧x થી ૩૦x અને ૪૦૦x તથા ૨૦૦૦xનો વાપરવાની ભલામણ કરે છે. બને ત્યાં એ બહાર તથા અદર બંને સ્થાને વાપરવો-એટલે ચોપડવામાં, પોતાં મૂકવામાં, ટીપા પાડવામાં, કોગળા કરવામાં ઇત્યાદિ રીતે પણ જ્યાં વાપરી શકાય ત્યાં વાપરવો અને ખાવાનો તો મુખ્ય છે જ.

રજસ્વલાને થતો માથાનો દુઃખાવો જો અધિક રજસ્ નીકળતું હોય તો **નં. ૭**ને સૂચવે છે અને પ્રમાણથી ન્યૂન રજસ્ નીકળતું હોય તો **નં. ૯**ને સૂચવે છે. જન્તુથી થતાં દંશમાં **નં. ૪** તથા **નં.** ૬નો ઉપયોગ પણ **નં. ૯**ની સાથે થાય છે. **નં. ૯**ને મળતું હોમીયોપથીમાં **લાયકોપોડિઅમ** છે અને **નં. ૯**ની અસરને પૂર્ણ કરવા ઘણીવાર એની જરૂર પડે છે. લાલ રક્તવાહિનીમાંના જલના સમીકરણ માટે **નં. ૯** જોઇએ છે અને ભૂરી રક્તવાહિનીમાં જલની વ્યવસ્થા માટે **નં. ૧૧**ની જરૂ પડે છે. ખોરાકમાં અધિક મીઠું ખાવાથી થતી અસરને હોમીયોપથીમાં ફોસફરસ દૂર કરે છે અને ખારા પાણીથી સ્નાન

કરવાથી થતી અસરને દૂર કરવા આર્સેનિક વપરાય છે. શ્લેષ્મપડનો સિલ્વર નાઇટ્રેટથી દાહ થયો હોય તો તેની અસરને નં. ૯ દૂર કરે છે.

પ્રકરણ ૧૦

નં. ૧૦ નેટ્રમ ફોસ. NAT. PHOS.

નામો વગેરે. નેટ્રમ ફોસફોરિકમ, સોડિઅમ ફોસ્ફેઈટ, નેટ્રિ ફોસ્ફસ, ફોસ્ફેઈટ ઓફ સોડા ઈત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે અને Na_2 Hpo, $12H_2O$ એની રસાયનિક સંજ્ઞા છે; સોડિઅમ કારબોનેટ-પાપડીઓ ખારો અને ઓર્થો ફોસ્ફોરિક એસિડ ભેગાં કરવાથી આ ક્ષાર બનેછે. એમાં સ્વભાવથી જલના ૧૨ અણુપુંજ રહે છે. પોતાથી ૭ ગણા ટાઢા પાણીમાં અને બેવડા ઉના ખખળતા પાણીમાં એ ઓગળી જાય છે, દારૂમાં ઓગળતો નથી. આ દ્રવ્યને ઔષધરૂપે વાપરવા માટે એના પર હોમીયોપથીના નિયમથી ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ઔષધને સખત બુચ દીધેલી શીશીમાં રાખી મુકવું સારૂં છે.

ગુણસ્વભાવ. આ ક્ષાર રુધિર, સ્નાયુ, મજ્જાતન્તુ અને મસ્તિષ્કના પોટામાં (સેલમાં) તથા સેલોના મધ્યમાં રહેલ પ્રવાહીમાં રહેલો છે. આ ક્ષારની મુખ્ય અસર લેકટિક એસિડ અને યુરિક એસિડપર છે. એ બે ખાટા પદાર્થનું એ પૃથક્કરણ કરી નાંખે છે અને તેથી રુધિરમાં વધેલી ખટાશ તથા તજ્જન્ય ઉપદ્રવ તરત જ શમે છે, આથી ખાટા પદાર્થો ખાવાથી ખાંડ, સાકર ખાવાથી તથા દુધથી જે વ્યાધિઓ થાય છે તે સર્વને આ ક્ષાર શમાવે છે. બાલકો કે જેનો આહાર મુખ્યપણે દુધ અને ખાંડ સાકરનો હોય છે તેને માટે આજ ઔષધ છે અર્થાત તેમના ઘણાખરા વ્યાધિમાં માત્ર આ ઔષધ બસ થાય છે. આ ક્ષારને લીધે જ રુધિરમાં યુરિક એસિડ વ્યવસ્થામાં રહે છે. આ ક્ષારની ન્યૂનતા થવાથી એ યુરિક એસિડ સોડાસાથે મળી જઈ યુરેટ ઓફ સોડા થાય છે અને પગનો નજળો અથવા સંધિવા વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી સંધિવા તથા નજળોમાં અને એને લીધે આવતા જ્વર વગેરેમાં આ ક્ષાર ઉપાયરૂપ છે. નહિ તો ને જાડું થતું આ ક્ષાર અટકાવે છે અને તેથી કરીને કમળો વગેરે ગળાના ભાગમાં ર અટકાવનાર છે. કૃમિ ખાસ કરીને લેકટિક એસિડપરજ વાર આંતરડીયામાં આપનાર આ ક્ષાર નાશ કરે છે એટલે કૃમિ ભૂખે મરી આગળ બળતરા થવી, પેટમા ગોદ લેકટિક એસિડ નહિ થવા દેવાથી આ ક્ષાર થવી, બંધકોશ (૪૦૦x), પાણી જેવીનું પૃથક્કરણ પણ આ ક્ષાર કરે છે. પીશાબ થવો, પીશાબમાં લોહી નીકળવું, અજીર્ણાદિ વ્યાધિમાત્રમાં એ અપાય શકાવો, વહેલો દેખાતો આર્તવ, આર્તવની પીડા ક સ્નેહ છે તેથી એ એલબ્યુ-

પૂર્વે થતી ઉદાસી (૩૦x), વૃષણકોશની કંડુ, અતર્ગળ, યોનિ કંડુ; યોનિની શુષ્કતા, પ્રદર, ગર્ભસ્થાનના અવયવોના વ્યાધિઓ; નાડી ઝડપથી ચાલવી તથા વચ્ચે વચ્ચે અટકી જવી તથા ડાબી બાજુએ સુવાથી વિશેષ અવ્યવસ્થિત થવી, પક્ષાઘાત, અવયવોનુ રહી જવુ, હીસ્ટીરીયાની નબળાઈ, વારંવાર શ્લેષ્મ થઈ આવવો, અતિશય નિદ્રા આવ્યા કરવી અથવા તદ્રા જણાવી, રાત્રિએ અતિશય પ્રસ્વેદ થવો, ક્વીનાઈનના અતિશય સેવન પછી આવતો એકાંતરીયો તાવ, ચોથીયો તાવ, ત્વચાના ઉપર્યુ રોગો, ત્વચાના રોગમાત્ર જેમાં પાણી નીકળતું હોય, અથવા બળતરા થતી હોય અથવા સુકાપણુ લાગતુ હોય, શિલસ્થ, ખરજવું; દશ, જલોદર આદિ જળસચય દર્શાવતા વ્યાધિઓ, પાંડુરોગ સારી રીતે ખાતાં છતાં સુકાતા જવુ, રસવાહિની શિરાવ્યુહની ગ્રંથિના વ્યાધિઓ–વિગેરે વિગેરે.

સર્વ વ્યાધિ જેમાં ઉપર બતાવેલાં સૂચક ચિન્હોમાંથી કોઈ મળે ત્યાં આ ક્ષાર આપી જોવો. આ ક્ષાર શરીરમાં રહેલા નકામા થયેલા પદાર્થો જળદ્વાર બહાર કાઢી નાંખવામાં ઉપયોગી છે.

આ ક્ષાર અને ન. ૧૧નો વિવેક બરાબર કરવાની જરૂર છે કારણ કે બનેમાં ઘણા ચિન્હો સમાન હોય છે. મુખમાં કડવું, વાસ મારતુ અને મ્યુકસવાળુ પાણી આવ્યા કરવું એ ન. ૯ નુ ચિન્હ છે, અને ન. ૧૦ ના ચિન્હમાં પણ મુખમાં પાણી આવવાનું છે પણ તે ખાટું અને દાહ કરતુ હોય છે.

ડૉ. સુસ્લર ૬x પાવરનો આ ક્ષાર વાપરતા હોમીયોપથી સસ્થાના ડાકટરોના અભિપ્રાય ૩૦x થી ઉંચી પાવરનો જ સર્વદા વાપરવાનો છે ડૉ. વોન્ડર ગોલ્ટઝ ૧x થી ૩૦x અને ૪૦૦x તથા ૨૦૦૦xનો વાપરવાની ભલામણ કરે છે. બને ત્યાં એ બહાર તથા અદર બને સ્થાને વાપરવો–એટલે ચોપડવામાં, પોતાં મૂકવામાં, ટીપા પાડવામા, કોગળા કરવામા ઈત્યાદિ રીતે પણ જ્યાં વાપરી શકાય ત્યાં વાપરવો અને ખાવાનો તો મુખ્ય છે જ.

કડુ સાથે ત્વચાની લાલાશ અથવા પીળી પાતળી પોપડી ઉખડવી (૬) સર્વ પ્રકારનાં સધિવા, ગડમાળ, ક્ષય અને કૃમિના ઉપદ્રવો. (૭) ધાવણાં બાલકોની આંખ દુઃખવી આદિ વ્યાધિઓ. (૮) ગાઠ (અતિશય સખત નહી થયેલી). ચાદા. (૯) પરૂ થવુ. (૧૦) ડાબે પડખે સુવાથી વધતી વેદના

આ ક્ષારના ગુણસ્વભાવ ઉપર જણાવ્યા છે તે ઉપરથી એ કયાં કયા વાપરવો તે વધારે સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. છતા સાધારણ રીતે **આ વ્યાધિઓમાં એ વપરાય છે :—**

નજીવી વાતમા ચીડીઓ સ્વભાવ, બીકણુ પ્રકૃતિ; **તાળવાપર** થતી શિરોવેદના, એસિડ વધવાથી આવતી ચકરી : આખમાથી પીળા ચીકણા ચીપડા નીકળવા, નાનાં બાલકોના વ્યાધિઓ (દુધ અને ખાડની અધિકતાથી થતા લેકટિક એસિડને માટે તથા તજ્જન્ય વ્યાધિ માત્રમા). બાલકોની આંખદુઃખવા આવવી (૧૨x), આખ ગળવી અને બળતગ થવી, કૃમિને લીધે માલકુ જેવું. આખ આગળ તનખા દેખાવા, ખીલ (જ્યારે તે નાના બ્લિસ્ટર જેવા દેખાય છે ત્યારે), ક્ષયના સભવવાળાની આખના વ્યાધિઓ (૪૦૦x), આંખ આગળ પડદો નાખ્યો હોય તેવી ઝાંખ વળવી; કાન બહારથી આળો થવો, બળવો અને ચૂંટ આવવી, નાક આગળ ચૂંટ (કૃમિને લીધે હોય તો), નાક આગળ દુર્ગંધ મારવી; ચહેરા આગળનું કળતર, ફીક્કો અને ભુગશ માગતો ચહેરો, મુખમા તામ્રના જેવો અથવા ખારો સ્વાદ, જીભના ટેરવાપર વાળ લાગેલો હોય તેવુ ભાન થયા કરવું, બોલતા અચકાઈ જવુ; રાત્રે દાંત કકડાવવા; શ્લેષ્મ અથવા ઉધરસમા પાછળના નસકોરામાથી ઘટ્ટ પીળો રસ નીકળવો. પિત્તપાષાણ થતો અટકાવવા, જઠરમા ખટાશની વૃદ્ધિ તથા તેને લીધે થતુ ઉપર દર્શાવેલુ વમન, જઠરમાં ખાધા પછી બે કલાકે થતી વેદના, પિત્તની ન્યૂનતાથી ભારે ખોરાક ન પચવો; અતિશય ખટાશથી થતો બધકોશ તથા અતિસાર, પેડુમાં ગડબડાટ—જે ડાબે પડખે સુવાથી વધે, દસ્ત ખારો ગધાતો અથવા લીલો, કૃમિ, ધોળા રગના અથવા લીલા રગના ઝાડા વધારે થવા અને સાથે કોઈક વાર કમળો થવો, હરીલો બધકોશ, પ્રમેહની પ્રથમ ભૂમિકા, મધુપ્રમેહ, વારવાર પીશાબની હાજત થવી અને પીશાબ રહી રહીને મહેનતવડે ઉતરવો, સધિવા સાથે પીશાબ શ્યામલાલ થવો, મૂત્રાશય હીનબલ થઈ જવું (Atony), મૂત્રાશયનો વરમ (આ ખાસ ઉપાય છે), ધાતુ પાતળી પાણી જેવી થઈ રહેવી, ઉપસ્થપર ચૂંટ આવવી, વૃષણુમાં અને તેની રજ્જુમાં તાણુ જેવું ભાન થવું, ગર્ભસ્થાનમાં નબળાઈ તથા દુઃખાવો, યોનિમાંથી ખટાશવાળો રસ નીકળવો અને તે સાથે વધ્યાપણું, પ્રદર—જ્યારે તેમાં મધ કે ક્રીમ જેવો રસ નીકળે ત્યારે સગર્ભાદશામાં સવારે દહીં જેવું વમન થવુ ક્ષય (આરભની ભૂમિકા) દાબ-

વાથી અથવા ઉંડા શ્વાસ લેવાથી વધતી છાતીની વેદના, ગર્ભાશયની ફડક અને સાથે શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમા નાડીનો અવાજ સંભળાવો ગળાની ગ્રથિનો સોજો, કંઠમાળ, પહોચી વગેરે સાધાના ભાગમા દુ ખાવો, સ્ત્રીસર્સગના સ્વપ્ના, દિવસના ભાગમા પગ ટાઢા લાગે અને રાત્રે તળીઆ બળે, ત્વચા ઉખડી જવી, આખે શરીરે ચેળ, ત્વચાના વ્યાધિમાત્ર–જ્યારે ઉપર દર્શાવેલો રસ નીકળે અથવા પોપડી ઉખડે ત્યારે, બાળકોનુ સુકાઈ જવુ, દરીઓ લાગે તેમા, દારૂથી થતો ગાઉટ વગેરે વ્યાધિઓ, પુરૂષને સ્વપ્નમા **વીર્યસ્ખલન** થાય તે માટે આ ક્ષાર ૩૦x નો અકસીર ઉપાય મનાય છે

ડૉ શુસ્લર ૬ x નો આ ક્ષાર વાપરતા ડૉ મોરગન ૩૦ x નો વાપરે છે ડૉ ચેન્ડર ગે ટસ ૧૨x, ૬૦x અને ૪૦૦x એ ત્રણુની ભલામણ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૧

નં. ૧૧. નેટ્રમ સલ્ફ NAT SULPH.

નામો વગેરે. નેટ્રમ સલ્ફેઈટ, સોડિઅમ સલ્ફેઈટ, સોડી સલ્ફેસ ગ્લોબર્સ સોલ્ટ્ સલ્ફેઈટ ઓફ સોડા ઇત્યાદિ આ ક્ષારના નામ છે અને $Na_2SO_4+10H_2O$ એ એની રસાયનિક સંજ્ઞા છે દરિયાના પાણીમા, ખારા ઝરામા, રશિઆના ખારા સરોવરમા વગેરે વિવિધ સ્થળે આ ક્ષાર તૈયાર રૂપમા જ મળી આવે છે સાધારણ મીઠાને ગંધકના તેજાબ સાથે મેળવવાથી આ ક્ષાર તૈયાર થાય છે

ગુણસ્વભાવ આ ક્ષારની એક મુખ્ય અસર પૂર્વે ન ૮ ના પ્રસગમા જણાવ્યા પ્રમાણે શરીરમા રહેલા જલપર છે શરીરમા ૭૦ ટકા જેટલુ પાણી છે અને તેને વ્યવસ્થામા રાખનાર ન ૯ છે જ્યારે રૂધિરમા, વિવિધ અવયવોમા તથા અન્ય પ્રવાહી પદાર્થોમા જે પ્રમાણમા પાણી હોવુ જોઈએ તે કરતા વધારે થાય છે ત્યારે તે વધેલુ પાણી વિવિધ ઉપદ્રવો કરે છે ઉનાળામા તથા શરદ્ ઋતુમા સખત તાપને લીધે પાણી વરાળરૂપ થઈ ઉંચે ચઢે છે અને તે શ્વાસદ્વારા રૂધિરમા પ્રવેશિ જલની વૃદ્ધિ કરે છે આ વધેલા જલને લીધે અતિસાર થાય છે, વિસૂચિકા (કોલેરા) થાય છે, પિત્તજ્વર આવે છે વગેરે વ્યાધિઓ પ્રતીત થાય છે તેમ જ ન ૧૦ લેક્ટિક એસિડને પૃથક્કરણ કરી જલ ઉત્પન કરે છે જ્યાસુધી શરીરમા જોઈતા પ્રમાણમા આ ન ૧૧નો ક્ષાર હોય છે ત્યા સુધી એ નિરૂપયોગી પાણીને બહાર કાઢી નાખે છે અને તેથી પાણીની વૃદ્ધિ થવા પામતી નથી અને તે વ્યાધિઓ થતી નથી પણ એની ન્યૂનતા થવાથી એ

જલ શરીરમા રહી વિવિધ ઉપદ્રવો કરે છે આ સર્વ ઉપદ્રવ થતા અટકાવનાર તથા થયેલાને શમાવનાર આ ન. ૧૧ નો ક્ષાર છે. ઉનાળામા તથા શરદમા, તેમ જ પિત્તજ્વર, કોલેરા આદિનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે રોજ ન ૧૧ એક વાર લેવામા આવે તો તે માણસને એ ઉપદ્રવ થવાનો સભવ ઓછો આવે છે એકાતરીઓ તાવ, રીમિટટ જ્વર, પિત્તજ્વર, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, પિત્તનો અતિસાર, રતવા, પ્લેગ, જલોદર ઈત્યાદિ વિવિધ વ્યાધિમા આ ક્ષાર આ હેતુથી **ખાસ** ઔષધરૂપ છે

આ અશમા આ ક્ષાર ન ૮થી વિરોધી અસરવાળો છે બન્ને ક્ષાર જલને આકર્ષે છે પણ તે જૂદા આશયથી, ન ૮ ઉપયોગી જલને આકર્ષી તેને બહાર જવા દેતો નથી અને ન ૧૧ નિરૂપયોગી જલને આકર્ષી તેને બહાર કાઢી નાખે છે, વળી ન ૮ જલના આકર્ષણદ્વારા સેલની સખ્યામા વધારો કરે છે અને ન ૧૧ લ્યુકોસાઈટમાથી જલ ખેંચી લઈ તેનુ પૃથક્કરણ કરી નાખે છે, આથી ન. ૧૧ લ્યૂકીમીઆને (એ વ્યાધિમા લોહીના રાતા અણુઓ કરતા શ્વેત અણુઓ વધી જાય છે અને એમા પ્લીહનો સોજો અથવા રસનાડિની ગિરાવ્યૂહની ગ્રથિનો સોજો થાય છે,) મટાડે છે

મૂત્રવાહક નળીના એપિથેલિઅમના સેલનો વ્યાપાર આ ક્ષાર વધારે છે તેથી તેમા અધિક મૂત્ર રૂધિરમાથી ખેંચાઈ આવે છે આથી આ **ઔષધ મૂત્રલ** છે (Diuretic) ન ૧૦ મૂત્રપિંડના વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરે છે અને તેથી એ પણ કઈક અશે મૂત્રલ ઔષધ છે

આ જ પ્રકારે પિત્તવાહક, પેનક્રીઅસ અને આતરડુ એના એપિથેલિઅમ (ત્વચા) ના સેલ ઉપર પણ આ ક્ષારની અસર છે એ વ્યાપાર વધવાથી પિત્ત બરાબર નીકળે છે, નીકળેલુ પિત્ત એક સ્થળે સચિત થઈ ગડબડાટ ન કરતા આતરડામા થઈ દસ્તમા વહ્યું જાય છે આથી પિત્તજન્ય વ્યાધિઓ આ ક્ષાર મટાડે છે ન ૫ યકૃતને ઉત્તેજિત કરે છે અને પિત્ત વધારે કઢાવે છે ન ૧૧ વધેલા પિત્તને **શમાવે** છે, પિત્તને જાડુ થઈ જવા દેતો નથી અને પિત્તવાહકનળીમાથી નીકળતા પિત્તને બહાર કાઢી પોતાને માર્ગે વહેતુ કરે છે, ન ૧૧ની આ સર્વના મજ્જાતતુપર અસર છે

મૂત્રાશયના જ્ઞાનતન્તુને જાગ્રત કરનાર પણ આ જ ઔષધ છે તેથી એ તન્તુઓ જાગ્રત થવાથી મૂત્રત્યાગનુ ભાન દરદીને થાય છે અર્થાત્ પીશાબ ઉંઘમા થઈ જતો નથી મૂત્ર નીકળતુ જ-રચાતુ જ બધ થઈજાય (Suppression of urine) તો ત્યા પણ આ જ ક્ષાર પ્રધાનપણે ઔષધરૂપે વપરાય છે. મધુમેહ પ્રેનક્રીઅસનો રસ ઓછો નીકળવાથી થાય છે તેથી એમા આ ખાસ ઔષધ છે

મોટા આંતરડાના ગતિતન્તુ આ ક્ષારની ન્યૂનતાથી શિથિલ થઈ રહે છે ત્યારે એ આંતરડું મળને બહાર કાઢવાની ક્રિયા કરી શકતું નથી. એ સમયે આ ક્ષાર આપવાથી અધોભ્રંશ તથા ચુક થયેલી હોય તે મટે છે.

આ ક્ષાર (૧) ઉપરની ત્વચાના સેલનો ઉત્તેજક છે તથા (૨) જ્ઞાનતન્તુ અને ગતિતન્તુનો ઉત્તેજક છે તથા તેને બલ આપનાર છે તેથી નર્વ-ટોનિક અને સ્ટિમ્યુલંટ છે.

સૂક્ષ્મતમ જે શરીરસ્થ શિરાઓ (Capillary) છે તેમાંથી લોહી પોતાની મેળે અથવા શસ્ત્રક્રિયામાં અથવા કંઈ વાગવાથી નીકળે છે અને તે બીજા ઉપાયે બંધ થતું નહિ હોય ત્યાં દોઢ ગ્રેઈન સોડિઅમ સલ્ફેઈટ વાપરવાથી બંધ થાય છે. આ જ હેતુથી અતિઆર્તવમાં આ ક્ષાર ઉપાય રૂપ છે. **આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે:—**

(૧) શરીરના કોઈપણ ભાગમાં જલનો અધિક સચય (જેમકે જલોદર, ચામડીની કોથળી પર પાણીવાળો સોજો વગેરે) (૨) શરીરના કોઈપણ ભાગમાંથી પીળો પાણી જેવો પદાર્થ નીકળવો અથવા પીળી પોપડી ઉખડવી. (૩) જીભના મૂળ આગળ મેલો લીલાશ પડતો અથવા લીલો અને બદામી મિશ્રિત થર જણાવો અથવા મોઢામાં કડવો સ્વાદ લાગવો. (૪) લીલાશ પડતો અને પાતળો બળખો નીકળવો. (ન. ૭ પછી). (૫) લીલો દસ્ત અર્થાત્ પિત્તની અધિકતાવાળો ઝાડો, ઉલટીમાં પિત્ત નીકળવું (કડવી પીળી ઉલટી થવી) (૬) આ મૂત્રલ ઔષધ છે. (૭) વારવાર વાસ મારતો ચીકણો બળખો કાઢવાની જરૂર પડવી (૮) સવારે પાતળો દસ્ત થવો. (૯) મગજપર લોહી ચડવાનો હુમલો.

ખાસીઅત:—કોઈપણ રૂપમાં પાણી ગ્રહણ કરવાથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થવી પાણીવાળા શાકભાજી અથવા મત્સ્ય ખાવાથી વૃદ્ધિ દેખાવી, શરદી અને ભેજવાળા સ્થાનમાં તથા એવી હવામાં વૃદ્ધિ થવી અને સુકી ખુલ્લી હવામા આરામ જણાવો; તાપને લીધે થતાં ચિન્હો, ડાબે પડખે સુવાથી ચિન્હો વધવાં.* સવારમાં વૃદ્ધિ પામતાં અને સાંજના ૩ પછી આરામ પામતા ચિન્હો.

આ ક્ષાર રોજ આવતો જ્વર, તરીયો અથવા એકાંતરો તાવ, સાદો જલોદર (નં. ૯), પગનો નજળો, રીમિટંટ તાવ, મધુમેહ, ઇડીમા (ત્વચા અથવા શ્લેષ્મપડની નીચે પાણી ભરાઈ થયેલો સોજો), પિત્તને લીધે નિદ્રાનો અભાવ, પિત્તની અવ્યવસ્થા, પીશાબમાં રેતી જવી, પથરી, પિશાબ ઓછો

* આ પ્રમાણે સર્વ હોમીયોપથીક ગ્રંથમાં આ ક્ષારની આ ખાસીઅત પ્રચલિત પ્રમાણે આપેલી છે. ડૉ. શુસ્લર એ પ્રચલિતને સ્વીકારતા નથી પણ પ્રસંગે જમણી તરફની શિરોવેદના, જમણે પડખે સુવાથી આવતી ચક્કી જમણે પડખે સુવાથી જઠરની પેટની અવ્યવસ્થા એ સર્વ આ ક્ષારને સૂચવનાર છે.

થવો અથવા બંધ થઈ જવો, ઉપદંશ, મેલેરીઆજન્ય મનાતા વ્યાધિઓ, પાંડુરોગ, ક્ષયરોગ, જમણી બાજુનો માથાનો દુઃખાવો, ઈત્યાદિ વ્યાધિને મટાડે છે.

આ ચિન્હો તથા વ્યાધિમાં વપરાય છેઃ—આત્મઘાત કરવાની વૃત્તિ, ક્રોધી પ્રકૃતિ, (પિત્તને લીધે), સંગીતથી અને ખાસ કરીને કરુણરસપ્રધાન ગાયનથી વધતાં ચિન્હો (જે સવારમાં વધારે દેખાય છે તે), આશાભંગપણું, પડવાથી અથવા માથાને વાગવાથી થતાં માનસ અવ્યવસ્થાનાં ચિન્હો, જઠરની અવ્યવસ્થાથી થતી પિત્તપ્રયુક્ત ચકરી અથવા ફેર, ઓળનાં વાળ આગળ થતો દુઃખાવો; મોટા બ્લિસ્ટર જેવા ખીલ–જ્યારે દાહક પાણી આંખમાંથી વહે ત્યારે, આંખનાં પોપચાંની ધાર આગળ દાહ, સવારમાં આંખ ચોટી જવી; કાનમાં થતો ઘંટાનાદ, વિદ્યુતના જેવી કર્ણશૂલ, આર્તવસમયે ફુટતી નસકોરી, ઔપદંશિક નાસિકાવ્રણ, નાક સીડાઈ જવું, નાક સુંઢુ લાગવું તથા તેમાં બળતરા થવી, ચહેરા ઉપર પાણી ભરાયેલી ફોલ્લીઓ; મુખ ચીકણું અથવા કડવું લાગવું, લાલ જીભ અને બળતરા થાય તેના ટેરવાપર ફોલ્લા થવા; તમાકુ પીવાથી અને ઠંડી હવાથી સારો થનાર દાંતનો દુઃખાવો, અવાળુમાં બળતરા, શ્લેષ્મવિકારો–જ્યારે ઘણો, જાડો અને ચીકણો ઘોળો બળખો પડે અથવા લીલાશ પડતો બળખો પડે ત્યારે, દરેક સાંજરે તૃષા લાગે, પેટ મોટું અને ભારે લાગે અને વારંવાર ઉલટી અથવા ઉબકા થાય, પિત્તનું વમન, પવનની ચુક (પેડુમાં) જે સિગમોઈડ ફ્લેક્ષરના ભાગમાં વધારે જણાય અને આહાર ગ્રહણ કરતા પૂર્વે પેટ ખાલી હોય ત્યારે વધારે જણાય, જલોદર, યકૃતના વ્યાધિઓ, કમળો, પેટનો ચડાવો, જમણે પડખે શરૂ થઈ પેડુના ભાગમાં પ્રસરતી વાયુની ગુંચનો દુઃખાવો, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને પ્રાતઃકાળમાં જણાતો જીર્ણ અતિસાર, ગુદા તથા ઉરૂની વચ્ચેના ભાગમાં મસા જેવા ફોલ્લા; પીશાબમાં પિત્તનું અધિક્ય, ગુરદાનો જીર્ણ વરમ, પીશાબમાં ઈંટના ભૂકાના રંગ જેવો પદાર્થ જવો, પીશાબ કરતાં બળવું, અતિશય પીશાબ થવો–ખાસ કરીને મધુમેહમાં, પીશાબ સાથે પરૂ અને શ્લેષ્મ જેવો પદાર્થ પડવો, ઔપદંશિક કોન્ડિલોમા, જીર્ણ પ્રમેહ, પ્રમેહ દબાઈ જવો, યોનિના ભાગમાં સોજો તથા ફોલ્લીઓ થવી, ખટાશવાળો પ્રદરનો રોગ, સગર્ભાનું પ્રાતઃકાલનું વમન જો કડવા સ્વાદ સાથે હોય તો; સાદ બેસી જવો, શરદીમાં વધતો દમનો વ્યાધિ, છાતીમાં બળખો બોલ્યા કરવો. છાતીપર હાથ દબાવી રાખવાથી ન્યૂનબલ જણાતી ઉપ્રરસ, શરદીમાં શ્વાસ લેતાં મુંઝવણ; મેરુદંડનો મેનિનજાઈટિસ (ખાસ ઉપાય). ડાબે પડખે શૂલ, નખના મૂલ આગળ વરમ થવો તથા પાકવું, પગની આંગળીઓની કંકુ, સાયેટિકા (બેઠા પછી અથવા સુતા પછી ઉભા થતાં લાગતો હોય અથવા કોઈ પણ સ્થિતિમાં આરામ ન જણાતો હોય તો), સંધિવા;

ઘુંટણ આગળ ખાસ કરીને શ્રમ જણાવે, આખા શરીરની મૂઝારી, ઉંઘમાં હાથ પગનો સંકોચ વિકાસ થયા કરવો, લખતાં હાથ ધ્રૂજવા; ઉંઘની શરૂઆતમાં ઘણાં સ્વપ્નાં આવવાં અને ભય પામી જાગ્રત્ થવું; આંખ, ખોપરી, છાતી ઈત્યાદિ ભાગમાં મસા થયા કરવા, ખરજવું ફોલ્લીમાત્ર જેમાં પાણી જેવો પીળો રસ ભરાયેલો હોય તેમાં, હાડના બહારના ભાગમાનાં ચાંદા, રતવા, ઘણા લાંબા વખતનું ભગંદર, પહેરેલાં વસ્ત્રો કાઢવાથી આવતી ચેળ, વગેરે. આ ક્ષાર ક્ષયવાળા રોગીને આપવાથી તે ક્ષય આગળ વધતો અટકે છે–ખાસ કરીને આંતરડાનો ક્ષય હોય તો.

અધકોશ, અમુક અંતરે આવતા જ્વર આદિ ચિન્હો, મધુમેહ, મૂત્રપિણ્ડના વ્યાધિઓ, યકૃતના વ્યાધિઓ, પિત્તની કોથળીના વ્યાધિઓ, પેન્ક્રીઆસના વ્યાધિઓ, ગુલ્મ, અતિસાર, કોલેરા, પીશાબ બંધ થવો, એપેન્ડીસાઇટિસ રતવા, જીર્ણ પ્રમેહ–એ વ્યાધિઓમાં આ પ્રધાન ઔષધ છે. આ ક્ષાર મેલેરીઆને હણનાર છે અર્થાત્ એન્ટીમેલેરીઅસ છે તેથી મેલેરીઅસ જ્વર, શિરોવેદના આદિમાં ખાસ વપરાય છે. આ સાથે દરાજના ઉપર અકસીર ઉપાય છે પણ તે માટે ૬૦૦x અથવા તેથી વધારે પાવરનો લાંબે અંતરે એક એક વાર આપવાનો હોય છે.

આ ક્ષાર નહિ જોઈતો હોય અને ત્યાં આપવામાં આવ્યો હોય છે તો કોઈ કોઈ વાર નસકોરી ફોડે છે.

સાધારણ રીતે ૬x પાવરમાં વાપરવા ડૉ. સુસ્લર ભલામણ કરે છે. બીજા ડૉકટરો ૨x થી ૧૨x સુધીનો તથા પ્રસગપરત્વે ૩૦x, ૬૦x, અને ૪૦૦xનો વાપરે છે.

પ્રકરણ ૧૨

નં. ૧૨. સિલિકા, સિલિશીઆ. SILICA, SILICEA.

નામો વગેરે. સિલિકા, સિલેક્સ, સિલિસિક ઓકસાઈડ, શુદ્ધ ચકમકપાષાણ અથવા ક્વાર્ટઝ, સિલિસિઅસ માટી ઈત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે અને SiO_2 એ એની રાસાયનિક સંજ્ઞા છે. સિલિકા તથા સોડિયમ કારબોનેટ એ બેને સાથે ઓગાળવાથી એ ક્ષાર તૈયાર થાય છે.

ગુણસ્વભાવ. આ ક્ષાર અંશતઃ રુધિર, પિત્ત, મૂત્રમાં રહેલ છે, સાત ટકા જેટલો ઇંડાની સફેદીમાં રહેલો છે અને ત્વચા, વાળ તથા નખમાં વધારે પ્રમાણમાં છે. આ સાથે શરીરસ્થ સંયોજકજાલમાં રહેલ છે અને તેને લીધે મજ્જારજ્જુ, મસ્તિષ્ક અને મજ્જાતન્તુપર એની અસર થાય છે. અસ્થિ, સાંધા ગ્રંથિઓ, ત્વચા શ્લેષ્મપડ આદિ શારીર સકરણ અવયવો પર ક્ષારની અસર

છે એની અસર ઉંડી અને દીર્ઘ સમય રહેનારી છે જે નાડીઓ બરાબર પોષાયેલો નથી ત્યા આ ક્ષાર અપાય છે

આ ક્ષારની મુખ્ય અસર પરૂ ઉપર થાય છે ગડ, ગુમડ, ફાડું, ફોલ્લા આદિ ગમે તે ભાગમા થયા હોય ત્યા પાકવા પર આવે છે તો તેમાંથી પાણી જાય અને પરૂ બહાર નીકળી જાય તે—માટે આ ક્ષાર અપાય છે પોટિસની સાથે આ ક્ષારનો લેપ થાય છે, પોટિસમા આ ક્ષાર નાખી એ મિશ્રિત પોટિસ બંધાય છે તો જલદી પાણી જાય છે આ સર્વમા નં ૫ની ભૂમિકા પછી અને નં ૨ની પૂર્વે આ ક્ષારનો ઉપયોગ થાય છે પાણી ગયા પછી અને પરૂ નીકળી ગયા પછી રૂઝ આણનાર નં ૭ છે અને સત્વર પકવવા માટે નં ૧૨ છે જે ગુમડામા લોહી ભરાયુ હોય તેને આ ક્ષાર વિખેરી નાખે છે અને આ દરદમા નં ૧ પછી એ અપાય છે પગનો જીર્ણ નજલો તથા જીર્ણ સંધિવામા આ ક્ષાર વપરાય છે પગનો પરસેવો શમી જાય છે તો આ ક્ષાર આપવાથી તે પાછો થાય છે અને તેથી આડકતરી રીતે આમ પરસેવો શમી જવાથી જે જે વ્યાધિ થાય છે તે સર્વમા (જેવા કે મોતીયો, પક્ષઘાત વગેરે) એ ઉપાયરૂપ છે કોઈ પણ વ્યાધિમા તથા ક્ષયમા અતિશય પ્રસ્વેદ રાત્રિના ભાગમા થાય તો તેને આ ક્ષાર મટાડે છે

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) પરૂ નીકળવુ અથવા પાકવા પર ચઢવુ (૨) જે વેદનામા ટાઢી અથવા ગરમીથી આરામ નહિ થાય અથવા જે પગે શરદી લાગવાથી થયેલી હોય (૩) પગે વાસ મારતો પ્રસ્વેદ થવો (૪) રાત્રિએ તથા પૂર્ણિમાની સંધિમા અને પૂર્ણિમાપર અને ખુલ્લી હવામા વધારે થતા તથા ઉષ્ણતા અને પવન વિનાના ઓરડામા આરામ પામતા ચિન્હો. (૫) લોહી ગઠાઈ જવુ (૬) સયોજકજાલ, બાહ્યત્વચા તથા નખના જીર્ણ વ્યાધિઓ (૭) પાનાખુ જેવા ગડ–ગુમડ (૮) લાબા વખતનો પક્ષાઘાત (૯) અવયવોનુ સુકાઈ જવુ (૧૦) આ ક્ષારને લીધે, હાનિકારક પદાર્થોને બહાર કાઢી નાખવાનુ બળ શરીરમા આવે છે

આ ક્ષાર આ શાસ્ત્રમા વપરાય છે અને તેના ચિન્હો ડૉ સુસ્લરના મત પ્રમાણે ઉપર સક્ષેપમા કહ્યા છે તે સાથે હોમીઓપથી સસ્થામા પણ આનો ઉપયોગ કરાય છે અને તે સસ્થાના અભિપ્રાય પ્રમાણે બીજી બધી વાત બરાબર લઈએ તો જાડા શરીરવાળાનો આ ક્ષાર છે આ ક્ષાર શરીરમા ક્ષીણતા થતી અટકાવે છે અને તેથી ગડમાળ તથા મુકતાનમા વપરાય છે–ખાસ કરીને અસ્થિના ભાગના વ્યાધિમા, પગ અતિશય ટાઢા રહે તો ત્યા, કપાળના ભાગમા અતિશય પ્રસ્વેદ થતો હોય ત્યા આ ક્ષાર ઉપાયરૂપ છે

સિલિશીઆનો દરદી નિરૂત્સાહ રહે છે. કલાકના કલાક સુધી રડતો રહે છે, સહેજ ભૂલ થતાં તેને મોટું રૂપ મનમાં આપી પોતાના દોષ જોઈ મનમાં બળ્યા કરે છે, અતિ હઠિલા સ્વભાવનો કજીઆખોર અને મહેનત કરવાને આળસુ હોય છે; ચકરી આવતાં તે આગળ અથવા ડાબે પાસે પડી જાય છે, તેને વારંવાર અને મોટા ફેર આવે છે, રાત્રિના ભાગમાં વિશેષ થતી બોચીથી તે તાળવા સુધીની શિરોવેદના તેને થાય છે; આંખ ઝાંખ મારે છે, ખોપરીનો ભાગ આળો રહે છે: કપાળપર અને સાંજના ભાગમાં પ્રસ્વેદ અધિક થાય છે, જથાબંધ વાળ ખરી પડે છે. માથાના ઉપરના ભાગમાં અતિશય ચૂંટ આવે છે, આંખનાં પોપચાં બળે છે; અક્ષર બરાબર દેખાતા નથી, સખત પ્રકાશ આંખ ખમી શકતી નથી, શ્રવણની તીક્ષ્ણતા થાય છે, કર્ણમાં ઘટાનાદ સભળાય છે, ગ્રંથિશોફ તથા નાકની ચૂંટ થાય છે, અને નાકની દાંડી રાતી થાય છે, અને ગળે છે, અદવાડીયાના અદવાડીયા સુધી શ્લેષ્મની પીડા પહોંચે છે, ચહેરાપર ખીલ થાય છે, ત્વચામાં ચાદા તથા વણુ થાય છે, ઉષ્ણ અહાર ખાતાં સખત દાંતની વેદના થાય છે, ટાઢુ પાણી પીવાથી દાંતનો દુઃખાવો વધતો જણાય છે, અવાળુ પાકે છે, મોં થુકથી ભરેલું રહે છે, સ્વાદ કડવો વાસ મારતો ચીકણો અને ખાટો પણ લાગે છે, રૂચિ બિલકુલ થતી નથી, માત્ર વાસી અથવા ટાઢા પદાર્થોજ ખાવા માગે છે, ભૂખ મરી ગયેલી હોય છે અને તૃષા અતિશય લાગે છે, પેટમાં રીસું ભર્યું હોય તેવો ભાર લાગે છે, બંધકોશ સાથે ચુંક નાખે છે, અતિસાર વિના પેડુમાં વાઢકાપ થાય, પેટ ઉનું લાગે છે અને ફુલેલું જણાય છે, પેડુમાં સખત ગડબડાટ થાય છે, જમણે પડખે વેદના થાય છે, દસ્ત કટકે કટકે અને સખત થાય છે. પાયુ મળને બહાર કાઢી શકતી નથી, પાયુના ભાગમાં શળ જણાય છે. મૂત્ર બેભાનમાં થઈ જાય છે, મૂત્રમાં પીળી રેતી જણાય છે, ઉનવા બળે છે, રાત્રિએ ચુંટ થાય છે, કામવૃત્તિ વૃદ્ધિ પામે છે અથવા જતી રહે છે, આર્તવ થોડો અને વહેલો દેખાય છે, આર્તવના સમયમાં પગનાં તળીઆં વિશેષ ટાઢાં થાય છે વગેરે. આ સર્વ ચિન્હોમાં આ ક્ષાર વાપરવામાં આવે છે. નાની વયમાં તાલ પડી જવા માંડે છે તો તેને ત્યાંથી જ અટકાવે છે.

જે વેદના પ્રકાશ, અવાજ તથા હાલવા ચાલવાથી વધે છે તે આ ક્ષારને સૂચવે છે. અંતરમાં શીતનું ભાન થવું, ઠંડી હવાની અસર થઇ જવી, જેમાં અતિશય ગરમીથીજ આરામ થાય છે તે પણ આ ક્ષારને સૂચવે છે. દીર્ઘ અસ્થિનો સડો, સ્ક્રોફ્યુલસ શરીરોનું મોં આવવું, નાક ગળવું, મૂત્રકોથળીનો જીર્ણ વરમ, દાઝવું (જો સેપ્ટિક થઈ જાય છે તો), ગ્રંથિનો સોજો–એટલામાં આ ક્ષાર નં. ૧૦ પછી અપાય છે (આમાં નં. ૨ પણ જોવો). પથરનું

કામ કરનારનો દમ, નિદ્રા જતી રહેવી (નં. ૬ પછી), અર્ધાંગવાયુ, અસ્થિનું ભગંદર, કાન પાકવા, એપોપ્લેક્ઝી (૩૦x વાપરવું ઉત્તમ છે), અંતર્ગળ (નં. ૧૧ પછી), રસોળી (૪૦૦x તથા ૨૦૦૦x), ફેફરું (રાત્રિએ જણાતું), કેન્સર (નં. ૭ અને નં. ૯ પછી) — આ વ્યાધિમાં આ ક્ષાર વપરાય છે.

આ ક્ષાર કેવા ક્રમથી અસર કરે છે તે હજી નિર્ણય થયો નથી છતાં એનાં ચિન્હો વિસ્તારથી હોમીયોપથી સસ્થાનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે. અત્ર ચિકિત્સાપ્રકરણમાં પ્રસગપરત્વે એનો ઉપયોગ સૂચવાયો છે.

ડૉ. સુસ્લર આ ક્ષારને ૧૨x નો વાપરવા ભલામણ કરે છે છતાં કોઈ કોઈ ૬x નો પણ વાપરે છે. હોમીયોપથી સસ્થા ૧૨x અને તેથી ઉંચી પાવરનો જ વાપરે છે. ડૉ. વેન્ડર ગોલ્ટઝ ૧૨x થી ૩૦x સુધીનો સાધારણ તથા ૪૦૦x અને ૨૦૦૦x નો પ્રસગપરત્વે વાપરવાનું જણાવે છે. આ ક્ષાર બહાર લગાડવામાં તથા ખાવામાં એમ બંને રીતે વપરાય છે.

વધારો ૧

ક્ષારોનો પરસ્પર વિરોધ

નં. ૩ તથા નં ૪ નો નં. ૮ વિરોધી છે અને તે સંકોચ વિકાસના વિષયમાં. નં. ૮ સ્નાયુનો તથા રક્તવાહિની શિરાઓનો વિકાસ કરે છે તથા નં. ૩ અને નં. ૪ સંકોચે છે. નં. ૫ પણ ભૂરી રક્તવાહિનીને સંકોચે છે અને તેથી નં. ૮ તેનો વિરોધી છે. તેથી એવે સ્થળે આમાંથી એક નબર આપવાથી વિરોધી અસર જણાય તો ત્યાં તેનો વિરોધી આપી જોવો.

આમ છતાં કેટલીક વાર એ વિરોધી ગણાતા ક્ષારો સાથે પણ અપાય છે; જેમકે હાથપર રક્તવાહિની નાડી જાડી થઈ હોય તો ત્યાં એ ચિન્હ આ રીતે થઈ શકે છે; કાં તો લાલ રકતવાહિની વિકાસવાળી ઢીલી થઈ ગઈ હોય તો લોહીનો તેમાં જમાવ થઈ રહે છે; અથવા તો ભૂરી રક્તવાહિની સંકુચિત થઇ ગઇ હોય તો તેમાં જોઇએ તેટલી ત્વરાથી રક્તનું અભિસરણ થતું નથી તેથી તેને લીધે લાલ રક્તવાહિનીમાંથી જે રક્ત ત્વરાથી વહેતું જોઇએ તે ત્વરાથી વહેતું નથી અને તેથી એ રક્તવાહિનીમાં દોષ નહિ છતાં ત્યાં રુધિરનો જમાવ થઇ રહે છે; અથવા તો આ બંને હેતુઓ સાથે વિદ્યમાન થવાથી એજ ચિન્હ થાય છે. તેથી આ ચિન્હમાં જો પ્રથમ હેતુ હોય છે તો નં. ૪ અથવા નં. ૩ એકલો બસ થાય છે, દ્વિતીય હેતુ હોય તો નં. ૮ એકલો બસ થાય છે; પણ ઉભય હેતુ હોય તો નં. ૪ અને નં. ૮ બને ત્યાં ચોપડવા પડે છે. તેથી આવી રીતે વિરોધી ગણાતા ક્ષારોનો સાથે પણ ક્વચિત્ ઉપયોગ કરવો પડે છે. સાધારણ મનુષ્યો ઔષધ આપી જોવાથી જ હેતુઓનું નિદાન કરી શકે છે.

ન ૮ અને ન ૬ મજ્જાતન્તુના વિષયમા વિરોધી છે ન ૮ ઉત્તેજિતને શાન્ત કરે છે ત્યારે ન ૬ જીવનશક્તિ વિનાના થએલા એ તન્તુને ઉત્તેજિત કરે છે ખરૂ જોતા તો ન ૧ ૪, ૫, ૧૧, ૮, ૬ એ કોઇ કોઇ પ્રકારના ઉત્તજક ક્ષારો છે અને ન ૮ એ મુખ્ય શાન્ત કરનાર ક્ષાર છે તેથી એ અશમા એ બધાનો ન ૮ સાથે વિરોધ ગણાય તેમ છે

ન ૫ અને ન ૧૧ યકૃતના સબધમા વિરોધી જેવા છે ન ૫ યકૃતને ઉત્તેજિત કરી અધિક પિત્તને કાઢે છે ત્યારે ન ૧૧ આતરડાને ઉત્તેજિત કરી તે પિત્તને આગળ કાઢી નાખે છે આથી ન ૫થી વધતા વિકારો ઘણી વાર ન ૧૧થી શમે છે ૧૦૦ ની અદર જ્વર હોય તો ત્યા પણ આ વિરોધનો લક્ષ રાખવો પડે છે

ન ૧૧ અને ન ૮ એ બને જલના સબધમા વિરોધી જેવા છે સાધારણ રીતે કલોરાઇડ અને સલ્ફેઇટ વિરોધી છે તેથી ન ૫ અને ન ૮ એના, ન ૭ અને ન ૧૧ વિરોધી છે ફોસ્ફેઇટમા ન ૮ બીજા ફોસ ફેઇટનો વિરોધી છે

ન ૧૦ અને ન ૮ એસિડના પ્રસગમા વિરોધી જેવા છે ન ૧૦ એસિડને દૂર કરે છે ત્યારે ન ૮ જઠરમા જઇ હાઇડ્રોકલોરિક એસિડને ઉપજાવે છે આમ છતા જઠરમા એસિડિટી વધી હોય ત્યારે આ બનેનો પ્રયોગ કરાય છે કારણ કે ન ૧૦ એ વધેલી એસિડિટીને દૂર કરે છે પણ પણ કેટલીક વાર એનાથી એસિડિટી દૂર થતી નથી ત્યારે ન ૮ વડે ઉપજતુ હાઇડ્રોકલોરિક એસિડ મિનરલ એસિડ હોવાથી જઠરના વનસ્પતિ એસિડને દૂર કરે છે નાડીની અવ્યવસ્થા ઘણીવાર જઠરના એસિડને લીધે થાય છે, ત્યારે આ નિયમથી આ બનેનો વારાફરતી અજમાયશ કરવો પડે છે આ બને સાથે પણ અપાય છે, જેમકે અતિસારમા ખરૂ જોતા ઉપર જણાવ્યુ તેમ વિરોધી ગણાતા ઔષધો તે તે પ્રકારનો હેતુ પ્રાપ્ત થતા સાથે પણ આપવાની જરૂર પડે છે છતા અત્ર દર્શાવેલો વિરોધ ઘણીવાર ઔષધની પસદગી કરવામા ઉપયોગી છે તેથી જ તેને અત્ર પૃથક્ સ્થાન આપ્યુ છે

જેમ આ ક્ષારોમા પરસ્પર આવી રીતે વિરોધ છે તેમ એક ક્ષારની ભિન્નભિન્ન પાવરથી પણ વિરોધી અસર થાય છે ૬xથી વધતા ચિન્હો તે જ ક્ષારની ૧૨x અથવા ૩૦x વાળી પાવર મટાડે છે અને ૧૨x કે ૩૦xથી વધતી વિકૃતિ ૬x અને ૧૨xથી પણ (અનુક્રમે) મટે છે

આજ રીતે પ્રથમ ડાઇલ્યુશનથી વધતી વિકૃતિ દ્વિતિય કે તૃતીય ડાઇલ્યુશનથી મટી જાય છે અને દ્વિતિય તૃતીય ડાઇલ્યુશનથી વધતી વિકૃતિ પ્રથમ ડાઇલ્યુશનથી અથવા ભૂકાના રૂપમા જિહ્વાપર તેજ ક્ષાર લેવાથી મટે છે

વધારો. ૨.

ચહેરાપરથી ચિકિત્સા. આ ક્ષારોનો ઉપયોગ સરલતાથી કરી શકાય તે અર્થે દ્વિતિય વધારો અત્ર આપવામાં આવ્યો છે. ચહેરાના દેખાવપરથી આ ક્ષારોમાંથી કયા કયા સૂચવાય છે તે સબંધમાં ડૉ. વોન્ડર ગોલ્ટ્ઝે પરિશ્રમ કર્યો છે અને એમનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છેઃ—

ચીડીઓ સ્વભાવ, ન્યૂન વાઇટલિટી, ચિન્તાતુર અને ઉદાસ ચહેરો, પ્રસંગપરત્વે ઉશ્કેરાઈ જવું એ સામાન્ય રીતે ફોસ્ફેઈટ દરદીનાં ચિન્હો છે. મૃદુ સુંવાળી ત્વચા, કોમળ વાળ, માટી જેવો ચેહરો, અતિ ત્વરાથી શરીરનું સુકાઈ જવું, આતુરતાવાળી સુસ્તી મુખમુદ્રા, ઉંડી પેઠા ગએલી આંખની આસપાસ ભૂરા ચકરડા એ ફોસ્ફેઇટ દરદીને સૂચવે છે અર્થાત્ એ દેખાવ તથા સ્થિતિમા એ દરદીને કોઈ ફોસ્ફેઈટ ક્ષાર આપવાનો છે એ દર્શાવાય છે.

ફોસ્ફેઈટ ક્ષારો તે ન. ૧, ન. ૪, ન. ૬ ન ૮, નં. ૧૦. એ પાંચ ક્ષારો છે. ત્યાં ન. ૧ઃ—ચહેરો સુકાયેલો તથા વૃદ્ધ થઇ ગયેલો; ચહેરાની ત્વચા લબડી ગયેલી; નાક, કાન, અને બહાર પડતા બીજા ભાગોનો સ્પર્શ કરતાં ટાઢા લાગે તેવા હોવા (સ્ત્રી વર્ગમાં), કાતરા તથા નાની ફોલ્લી ચહેરા પર હોવી; મુખના ખૂણાઓ આળા હોવા; ઉપરનો ઓષ્ઠ મોટો થયેલો હોવો—આ ન. ૧ નાં સૂચક છે માથું મોટું હોવું અને તે સાથે ગળું દુર્બળ અને અતિશય પાતળું હોવું, પેટ અને પેઢું બટાકા જેવું હોવું અને તે સાથે દુર્બળ સૂકાં પગ હોવા, સાંધાઓ વિરૂપ

હોય છે; આખા શરીરથી જાણે વાત કરતો હોય તેમ ચેષ્ટા કરી બોલે છે, એનું હૃદયબલ ન્યૂન હોય છે. દુઃખ સહન કરી શકવા એ અસમર્થ હોય છે અને બીજાને વશ સહેલથી થઈ રહે છે.

નં. ૧૦:-આખુ અસ્થિપિંજર સારૂં રચાયેલું જણાય છે, જાણે સ્નાયુને હાનિ કરીને રચાયેલું હોય તેવું દેખાય છે. એને બીકણપણું ભય ચિન્તા આદિ મુખમુદ્રાપર ચિત્રિત થયેલાં જણાય છે. એને નાક અને કાનપર ચળ આવ્યા કરે છે અને એને એ વારવાર ખંજવાળતો દેખાય છે.

સલફેઈટના દરદીના શરીરનો બાંધો ફોસ્ફેઈટ કે કલોરાઈડના દરદીના જેવો કોમળ હોતો નથી, એના શરીરનો સ્વેદાદિ વાસ મારતો હોય છે, એનો ચહેરો ફીક્કો હોય છે અને ઓષ્ટ, કાન જેવા બહાર પડતા અવયવો જ માત્ર લાલ જણાય છે, ડોક મસ્તકને ઉંચકી શકવા અસમર્થ હોય તેમ મસ્તક પાછળ વળેલુ રહે છે અને એ દરદી ઘણુંકરીને નીચે ઓસીકેજ નિદ્રા લે છે, અર્થાત્ ઉંચા ઓશીકાપર સુઈ શકતો નથી.

સલ્ફેઇટ ક્ષારોમાં ન. ૨, ન. ૭ અને ન. ૧૧ છે, ત્યાં—

ન. ૨:-સામાન્ય રીતે નાનાં મોટાં ફોલી ફોટકાં વાળી ત્વચા હોય છે; આંખના પોપચાં સુઝેલાં તથા આળાં હોય છે અને ચહેરા પર અને ત્વચાપર સુકુ ખરજવું હોય તેવો દેખાવ હોય છે.

નં. ૭:—આ દરદી નિરાશ અને દુઃખમાં દબાઈ ગયેલો હોય છે અને તે પ્રમાણે જ તેનો ચહેરો હોય છે, મુખમુદ્રા સુઝેલી તથા ડાબી બાજુ આંખ તરફ વિશેષ સુઝેલી હોય છે; આખું શરીર અને મુખમુદ્રા પીતરંગનાં હોય છે, હોઠ સુકાયેલા તથા જીભ લાલ હોય છે અને ગરદન સહેલથી ફેરવી ફેરવી શકાતી નથી.

નં. ૧૧-પિત્તપ્રકૃતિ, ક્રોધી સ્વભાવ, સવારે મુખમુદ્રા જમણી બાજુ સુઝેલી હોવી, ફીક્કો તથા પીળો ઉદાસી ચહેરો (જાણે રાત્રે નિરાંતે નિદ્રા ન આવી હોય તેવો), આંખ ઝાંખી અને ઓષ્ટપરથી ચામડી ઉખડયા કરવી એ આ ક્ષારનાં સૂચક ચિન્હ છે.

કલોરાઇડનો દરદી ફોસ્ફેઈટના દરદીના કરતાં ઓછો નર્વસ હોય છે અને એનાં સ્વેદાદિ સલ્ફેટના દરદીના સ્વેદાદિના કરતાં ઓછાં વાસ મારતાં હોય છે; એનો ચહેરો મોટો દેખાય છે તથા ઈડીમાવાળો ફોટકીવાળો તથા અવ્યવસ્થિત મુખમુદ્રાવાળો હોય છે. એનો સામાન્ય સ્વભાવ પ્રમાદી, એદીલ હોય છે અને શરીરનો બાંધો સારો હોય છે.

ન. ૫:-ગ્રંથિનો સોજો સાધારણ કઠિનતાવાળો હોય છે, એનાં વ્રણ(ચાંદાં) નં. ૯ ના કરતાં વિશેષ ઉંડાં હોય છે. અને ન. ૧ ના કરતાં ઓછાં ઉંડાં

હોય છે. એનું શરીર પુષ્ટ હોય છે તથા વાળ ઝુલા ગના હોય છે. ચહેરો ચિન્તાવાળો હોય છે. હાલવા ચાલવાથી દરદીને સારૂ લાગતું નથી પણ નકામો એ બેસી શકતો નથી તેથી આંગળીની સાથે રમતો હોય તેમ આગળી હલાવ્યા કરે છે. એના શરીરમાંથી નીકળતો રસ તાંતણાવાળો હોય છે અને સાફ પાણી જેવો હોતો નથી તથા એના ગાલ સુજેલા જણાય છે અને પ્રકૃતિ આલસ્ય અને પ્રમાદવાળી હોય છે.

ન. ૯.–એનો ચહેરો ઇંડીમાવાળો, ત્વચા ચકચકિત અને સ્નિગ્ધ અને ઘણીવાર પીળી હોય છે, ખીલ તથા લાલ સપાટ ચાઠાં અને તેમા શ્વેત ડાઘા હોય છે ચહેરાની ત્વચા વહેલી અસર ધરે છે તથા આખ પાણીવાળી હોય છે; ઓષ્ટ અને મુખ આગળ બરાના જેવુ હોય છે તથા શરીરમાંથી નીકળતો રસ પાણી જેવો સ્વચ્છ અને દાહ કરતો હોય છે. એકાન્ત સેવનમાં પ્રીતવાળી પ્રકૃતિ, શરીર પાતળુ અને શુષ્ક નિર્વેદવાળો, ઉદાસી અને મૂક સ્વભાવ હોય છે.

ન. ૩:–મુખત્વચા શ્વેત વર્ણની અને મુખમુદ્રાપર તથા આખા શરીરપર ભૂરી નસો બહાર પડતી દેખાતી, ત્વચા કર્કશ અને શુષ્ક ઇત્યાદિ ન. ૩ના દરદીનાં ચિન્હો છે.

ન. ૧૨– ફીક્કો પીળો ચહેરો, ફાટવાળી ત્વચા, હડપચીપર ફોલ્લી, સ્ક્રોફ્યુલસ ચહેરો (ન ૫ નાં કરતાં વિશેષ પડતો), સાધારણ રીતે પ્રમાદી પણ ઉત્તેજિત થતાં હઠીલો સ્વભાવ એ આ ક્ષારનાં ચિન્હો છે. શ્રમિત દેખાતાં છતાં મજ્જાતન્તુની તીક્ષ્ણ લાગણી તથા જ્ઞાનેન્દ્રિય અતિશય તીવ્ર એ આ દરદીના ખાસ સૂચક છે.

વધારો. ૩.

નવા ક્ષારો. આ શાસ્ત્રમાં આ ભાગમાં જણાવેલા ૧૨ ક્ષારો ડો. સુસ્લરથી આરભી વાપરવામાં આવતા અને તે અદ્યાપિ પર્યન્ત પ્રધાન પણે ચાલે છે. પણ જેમ આ બાર ક્ષારોનું અસ્તિત્વ રૂધિરમાં જણાયું છે તેમ પાછળથી અન્ય કેટલાક ક્ષારોનુ સ્થાયિ અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થયું છે એ બીજા ક્ષારો વિશેષ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે અને તેથી આરભમાં જણાયા નહોતા. તેથી જે નિયમથી આ બાર ક્ષારોની ન્યૂનતા થયે તે તે ક્ષાર આપવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે આ બીજા ક્ષારોની ન્યૂનતા થયેતે ક્ષાર પણ આપવા એ પણ આ શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરતીજ પદ્ધતિ છે. એ નવા ક્ષારો નહિ આપવાથી કેટલાક વ્યાધિઓ આ ૧૨ ક્ષારનો પ્રયોગ કર્યો છતા અસાધ્ય જણાયા છે અને એ નવા ક્ષારોમાથી તે તે ક્ષાર આપવાથી તે તે વ્યાધિ મટી ગયા છે.

આ નવા ક્ષારો અતિન્યૂન પ્રમાણમા રૂધિરમાં હોય છે તેથી એની ન્યૂનતા મોડી થાય છે અને તેની અસર પણ ઓછી જણાય છે તથા એ ન્યૂનતા થતા પૂર્વે આ બાર ક્ષારમાંથી કોઇ કોઇની ન્યૂનતા અવશ્ય થયેલી હોય છે, તેથી આ નવા ક્ષારો આ બાર ક્ષાર બરાબર વાપર્યા પછી જે વ્યાધિ સાધ્ય નહિ થઈ રહે તોજ વાપરવાની એના શોધકો ભલામણ કરે છે. તાત્પર્ય કે પ્રથમ ચિકિત્સા આ ૧૨ ક્ષારોવડે જ કરવી અને તેથી વ્યાધિ નથી જ હઠતો એમ ખાતરી થાય તો પછી જ આ નવા ક્ષારો પ્રતિ દૃષ્ટિ કરવી.

આ નવા પદાર્થોમાં અર્થાત્ ઔષધોમાં લગભગ ૧૦ જણાયા છે. અને તે આ છે. (૧) આરસેનિક, (૨) આયોડમ, (૩) મેન્ગેનીઝ, (૪) એલ્યુમિના, (૫) બ્રોમિઅમ, (૬) બેરિઅમ, (૭) કુપ્રમ, (૮) લિથિઅમ, (૯) ઝિન્ક અને (૧૦) પ્લમબમ, આ દશના ફોસ્ફરસ, કલોરિન આદિ સાથેના તથા નેટ્રમ અને પોટાશિઅમ આદિ સાથેના કોમ્પાઉન્ડરૂપ ક્ષારો તે આ નવા ક્ષારો છે. તેમાં આ દશમાંથી આરસેનિક અને આયોડાઈડના ક્ષારો એ બે મુખ્ય ક્ષારો છે અને બાકીના ૮ અતિ ન્યૂન હોવાથી ગૌણ ક્ષારો છે—અગર જો કોઈ કોઈ વાર એમાંથી જ વાપરવાની જરૂર પડે છે. જેઓ ડાકટરનો ધંધો જ કરતા હોય તેમને માટે એ સર્વ ક્ષારોનો અભ્યાસ કરવાની અને એને સંગ્રહ કરી રાખવાની તથા વાપરવાની આવશ્યકતા છે પણ સાધારણ જનસમાજને એ બધા ક્ષારોનો અભ્યાસ આદિ તેટલા ઉપયોગના નથી. તેથી સાધારણ મનુષ્યોએ તો બે મુખ્ય ક્ષારો જ બારની સાથે વધારામાં રાખી મુકવા તથા તેના ગુણસ્વભાવાદિનો અભ્યાસ કરવો વિશેષ ઉપયોગનો છે. આ હેતુથી અત્ર એ બે ક્ષારોનું જ વિવેચન કરવામાં આવે છે.

આરસેનિક.

આ વર્ગમાં (૧) આરસેનિક એલ્બ, (૨) કાલિ આરસેનિક એ બે મુખ્ય વપરાય છે અને કેલકેરીઆ આરસેનિક, કુપ્રમ આરસેનિક તથા નેટ્રમ આરસેનિક કવચિત્ જ કામમાં આવે છે. સાં

નં. ૧૩. આરસેનિક એલ્બ.

આરસેનિક એલ્બ એને અહિ ૧૩ મો નબર આપ્યો છે. એ મૂત્રપિંડના, રૂધિરના, મજ્જાતન્તુ તથા માસ્તિષ્ક અને મેરૂદંડના તથા ત્વચાના વ્યાધિમાં વપરાય છે. એને વાપરવાનાં ચિન્હો આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) દરદી છેક જ લેવાઈ ગયો હોય, (૨) પક્ષાઘાત અને ખાસ કરીને નીચેના અવયવોનો પક્ષાઘાત, (૩) રકતાશયના વ્યાપારની મંદતા અને તેના પરિણામમાં થતા ઇડીમા આદિ વ્યાધિઓ, (૪) પાંડુરોગ, હીસ્ટીરીઆ આદિ

જેના પરિણામમાં વેદના અતિતીવ્ર ભાસે છે, (૫) રૂધિરની વિષમયતા અથવા અવ્યવસ્થિતપણું (૬) અમુક અંતરેજ થતાં ચિન્હો, અને (૭) જે વેદના અને ચિન્હોમાં ગરમીથી આરામ થાય છે.

નં. ૧૪. કાલિ આરસેનિક.

આ ઔષધને નં. ૧૪ થી સૂચવ્યું છે. આ ઔષધને સૂચવનાર ચિન્હો નં. ૧૩ નાં ચિન્હોના સમાન જ હોય છે. નં. ૫ અને નં. ૧૩ નાં મિશ્ર ચિન્હો આ નં. ૧૪ ને સૂચવે છે. બધા આરસેનિકના કોમ્પાઉન્ડનું કામ આ ઔષધ કરી શકશે, એવા કેટલાકનો મત છે.

કેલકેરીઆ આરસેનિકની અસર નં. ૧ તથા નં. ૧૩ એ બન્નેને મળતી છે. એ દવાનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે કરાય છેઃ—

(૧) ગ્રીષ્મના વ્યાધિઓ જેવા કે કોલેરા નોસ્ટ્રસ વગેરે, (૨) નં. ૧ સૂચવાયા છતાં સારો નહિ થતો પાંડુરોગ, (૩) વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો ક્ષય તથા સ્ક્રોફયુલોસિસ, (૪) ફેફરૂં, (૫) દૃષ્ટકારણ વિના શરીરની દુર્બળતા થતી ચાલવી, પાચનશક્તિની મંદતા, તથા હીસ્ટીરીઆ, (૬) નં. ૧ ની સત્તાના ત્વચાના વ્યાધિઓ જે નં ૧ થી મટતા નથી તે આ મિશ્રિત દવાથી સત્વર મટે છે.

કુપ્રમ આરસેનિક. એ કુપ્રમ અને નં. ૧૩ ને મળતું છે પણ નં. ૧૩ ની સાથે વિશેષ મળતું છે. પેટ, પેઢુ અને મજ્જાતન્તુના વ્યાધિઓ કે જેમાં નં. ૧૩ આપ્યા છતાં થતો કોલેપ્સ (દરદીના વિનાશનો સંધિ) અટકાવી શકાતો નથી તથા રક્તાશયનો પક્ષાઘાત એમાં આ વપરાય છે. ખાસ કરીને દરદીને શાંત આવે છે અને મૃત્યુની ઝરી છૂટે છે તેવામાં આ વપરાય છે.

નેટ્રમ આરસેનિક. એ નં. ૯ અને નં. ૧૩ ને મળતાં ચિન્હોમાં અપાય છે. એ બન્નેની ભેગી અસર આનાથી થાય છે. ટ્રેકોમામાં (આંખનો વ્યાધી જેમાં આંખની અંદરના પોપચાં પર સખ્ત ફોલ્લીઓ થાય છે) આ દવા બહુ જ અસરકારક છે ડંખ તથા બ્હાર નીકળતા પ્રવાહી રસો જ્યાં નં. ૯ અને નં. ૧૧ અસર ન કરે ત્યાં પણ આ ક્ષાર સારી અસર કરે છે.

નં. ૧૫ કાલિ આયોડાઈડ.

આનું નામ પોટાશ આયોડાઈડ છે તથા કાલિ જોડ એ નામથી મળી શકે છે. અત્ર આનો નં. ૧૫ મો રાખવામાં આવ્યો છે આયોડાઈડના સર્વ કોમ્પાઉન્ડમાં આ મુખ્ય છે અને એને વાપરનાર એવો અભિપ્રાય જણાવે છે કે આયોડાઈડના સર્વ કોમ્પાઉન્ડનું કામ આ કાલિજોડ કરી શકશે. એનો

ઉપયોગ સ્ત્રીઅંડની શુષ્કતા, મરડો, જેમાં (મુરબ્બા જેવુ ચીકણું જાડું મ્યુકસ નીકળતુ હોય), હર્પીસ ગળામાં સુકી ઉધરસ, અંડની અને સ્ત્રીની સ્તનગ્રથિની શુષ્કતા, વિવિધ ટ્યુમર (૩૦૦નો એક ડોઝ કવચિત્ કવચિત્), ગ્રથિની વૃદ્ધિ, અસ્થિવ્રણો, ચેળ, એલીફન્ટાઈસીસ (હાથીપગ) આદિમાં એ વપરાય છે. જે ચિન્હો રાત્રિએ વધતાં હોય તે આને સૂચવે છે.

આ ઉપરાંત કેલકેરીઆ આયોડાઈડ, નેટ્રમ આયોડાઈડ પ્લમ્બસ આયોડાઈડ, ઝિંક આયોડાઈડ, બેરીઅમ આયોડાઈડ વગેરે પ્રસગવશાત્ વપરાય છે પણ તે અનુભવી ડાકટરો માટે વપરાશ છે

આ રીતે આ આવૃત્તિમા ત્રણ નવાં ઔષધો ખાસ કરીને દાખલ કર્યાં છે અને તે આ પ્રમાણે:—

ન. ૧૩=આર્સેનિક એલ્બ. (Arsenic alb).

ન. ૧૪=કાલિ-આર્સેનિક (Kali Arsenic)

ન. ૧૫=કાલિ આયોડાઈડ (Kail jod).

આ સિવાય અન્ય (હોમીઓપથી) ઔષધ તે તે નામથીજ તૃતીય ભાગમાં સૂચવેલાં છે.

ભાગ ૩ જો.

ચિકિત્સા.

ઉપોદ્‌ઘાત.

આ ભાગમા બધા રોગોની ચિકિત્સા બતાવવામા આવી નથી કેમકે કેટલાક વ્યાધિઓનુ નિદાન કરવુ સામાન્ય પુરૂષોને કઠિન છે, અને જે મહાવ્યાધિઓ છે તેમા જાતે ઔષધ લેવુ તે કરતા એ વિદ્યામા પ્રવીણ ડાકટરની સલાહપ્રમાણે ઔષધ લેવુ વધારે યોગ્ય છે આ સાથે એ પણ સ્મરણમા રાખવુ ઘટે છે કે જે સામાન્ય તથા મોટા વ્યાધિ માટે અત્ર ચિકિત્સા બતાવી છે તે પણ સહજ કંઈ થાય કે ઔષધ લેવા માડવુ એ માટે નથી સહજ પેટમા દુખ્યુ કે માથામા વેદના થઈ કે તરત ઔષધ લેવા આરંભવુ એ પદ્ધતિ વિદ્વાનોએ પ્રશસ્ત માની નથી ઘણે અંશે તો શરીર પોતેજ વ્યાધિને નિર્મૂલ કરે છે, અપેક્ષિત તત્ત્વોને આહાર, જલ અને હવામા ખેંચી લે છે તેથી સહેજ સહેજ થતા જે મનુષ્યો ઔષધો લે છે તેનુ શરીર પછી ગળીઆ બળદ જેવુ થઈ રહે છે, તેના શરીરમા અપેક્ષિત તત્ત્વો આકર્ષવાનુ સામર્થ્ય જતુ રહે છે, તેથી ઔષધની ખાસ જરૂર જણાય તો જ ઔષધ લેવુ એ પ્રથમ સૂચના ઉપયોગની છે બીજુ એ કે ઔષધ લેવાથી એક વ્યાધિ મટયો હોય તો તેટલા ઉપરથી જ્યારે જ્યારે તેના ચિન્હો થાય ત્યારે તે જ ઔષધથી તે વ્યાધિ મટવો જોઇએ એવો નિયમ ખાસ નથી એ ધ્યાનમા રાખવુ ઘટે છે કેમકે જુદા જુદા ક્ષારોની ન્યૂનતા થવાથી પ્રસગે સરખા દેખાતા ચિન્હો થાય છે દૃષ્ટાન્તરૂપે કપાલના ડાબા ભાગમા શિરોવેદના ઘણુ કરીને યકૃત્ બરાબર કામ નહિ કરે તેને લીધે થાય છે તેથી તે ઘણુ કરીને ન ૫ લેવાથી મટે છે છતા કેટલેક પ્રસગે યકૃત્ વધારે કામ કરે અથવા યકૃતનું પિત્ત આતરડામા રહી રૂધિરમા ભળવાથી તથા પિત્ત ઘનીભાવને પામવાથી પણ એજ સ્થળે શિરોવેદના થાય છે તો તેવે પ્રસગે ન ૫ નુ ઔષધ લેવાથી એ શિરોવેદના વધે છે માટે તેવે પ્રસગે ન ૧૧ નું ઔષધ લેવુ ઘટે છે અત્ર તે તે વ્યાધિ માટે જે જે ઔષધો બતાવવામા આવ્યા છે તે પ્રાયોન્યાયથી-ઘણું કરીને તે લેવાના છે એમ સમજવાનું છે એ સિવાય ઈતર ઔષધના ચિન્હો સ્પષ્ટ હોય તો તે ઔષધ લેવાની જરૂર રહે છે અને તેનુ સામાન્ય જ્ઞાન દ્વિતિય ભાગમા કરેલા પ્રતિપાદનથી કરી લેવુ ઘટે છે વળી એક ઔષધ લેવાથી ક્રમ રહે છે તેબને તો જોવાની જરૂર રહે છે જો ઔષધ અનુકૂળ પડે છે તો કલાક બે કલાકમા અને

કેટલેક પ્રસંગે વેદના આદિમાં તો અર્ધ કલાકમાં જ તેની અસર જણાય છે. તેથી જો એક ઔષધ લીધા પછી તે અનુકૂલ જણાય તો તેને યોગ્ય અંતરે ફરી લેવું પણ જો તે પ્રતિકૂલ જણાય તો તેથી ગભરાવું નહિ. એ ઔષધની પ્રતિકૂલતા ઘણે પ્રસંગે સાચા ઔષધને સૂચવે છે. જેમકે નં. ૫ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે નં. ૧૧ને સૂચવે છે. નં. ૧૧ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે નં. ૯ અથવા નં. ૫ ને સૂચવે છે; નં. ૮ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે ન. ૪ અથવા નં. ૩ અથવા નં. ૧ અથવા નં. ૬ ને સૂચવે છે તેથી ચિકિત્સા જાણ્યા પછી વિવેકની જરૂર મૂકી દેવી ઘટતી નથી. વૈદ્યવિદ્યા એ અનુમાનવિદ્યા જ ઘણે અંશે છે અને જ્યાંસુધી અંતર જાણવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યને નથી ત્યાંસુધી તે આ સ્થિતિમાંથી નીકળે તેમ નથી. અહિં કોઈને લાગશે કે આ બાર ક્ષારો નિર્દોષ માનવામાં આવે છે તો એ પ્રતિકૂલ કેવી રીતે પડે? એનું ઉત્તર એ કે એ ક્ષારો નિર્દોષ છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે એમાં કોઇ વિષ નથી, એ ક્ષારની આખી શીશી કોઈ ખાઈ જાય તો તેથી તેના પ્રાણ જતા રહે એમ થતું નથી. પણ તેટલા ઉપરથી એવું સમજવાનું નથી કે એ ક્ષારો પ્રતિકૂલ અસર કરતા નથી. જો વિરોધી ક્ષાર લેવામાં આવે છે તો તેથી, જેમ અનુકૂલ ક્ષારો લેવાથી અર્ધ કલાક કે એવાં ટુંકા સમયમાં અનુકૂલ અસર પ્રતીત થાય છે તેજ પ્રમાણે પ્રતિકૂલ અસર પણ તેટલા જ સમયમાં જણાય છે. એ પ્રતિકૂલ અસર એ ક્ષાર લેવાનો બંધ કરી દેવાથી પોતાની મેળે પણ સમય જતાં જતી રહે છે અને અનુકૂલ ક્ષાર લેવાથી સત્વર શમે છે. તેથી ગમે તે ઔષધ આંખ મીચીને લેવાનું આ શાસ્ત્રમાં નથી.

આ વિદ્યામાં ખાસ પ્રવીણતા મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે ચહેરા ઉપરથી નિદાન કરતાં શીખવું ઘટે છે. સામાન્ય મનુષ્યોને આ જરૂર નથી. પણ જે ડાકટરનું કામ કરે છે તેના હાથમાં ઘણા દરદીઓ આવે છે અને તેને ઘણાને દવા આપવાનો યોગ આવે છે; આવાં પુરૂષોએ મનુષ્યોના ચહેરા ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું. જેને નં. ૯ ખુટે છે તેવા જીર્ણ વ્યાધિવાળાને બારીકીથી જોવો તેથી ન. ૯ નો ચહેરો તેના લક્ષમાં આવશે. પુનઃ બીજા નં. ૯થી જેને સારૂં થાય છે તેવા દરદીને એમ જ બારીકીથી જોવો. આ પ્રમાણે કેટલાક કેસ જોવાથી નં ૯નો ચહેરો બુદ્ધિમાં આરૂઢ થાય છે. આ જ પ્રમાણે બીજા ક્ષારો માટે ચહેરા તપાસવા. આમ થવાથી ચહેરા ઉપરથી જ કયો ક્ષાર ખુટે છે તે સમજવા આ પુરૂષ સમર્થ થાય છે આને Facial Dignosis કહે છે. એ જેને સિદ્ધ થાય તેને દરદીને શું થાય છે તે પૂછવાની પણ જરૂર રહેતી નથી, માત્ર ચહેરા જોઇ એ સાચા ક્ષારને જ આપી શકે છે. પણ એ સ્થિતિએ પહોંચના પૂર્વે તે તે ક્ષારની શું શું અસર છે વગેરે નિદાન કરવા

(૯) મોટી ઉધરસ.

નં. ૮ ૩૦x–૨ ગ્રેઈન }
પાણી –૨ ઔંસ } ચાર ભાગ, ત્રણુ ત્રણુ કલાકના અંતરે

અથવા ક્રુપ્રમ એસેટિક ૬x એક એક ગ્રેઈન, ત્રણુ ત્રણુ કલાકે.

(૧૦) કૃમિ.

નં. ૧૦ ૬x–૨ ગ્રેઈન
પાણી–½ ઔંસ અથવા
વધારે બાળકની ઉમર પ્રમાણે } ચાર ભાગ, ત્રણુ ત્રણુ કલાકના અંતરે.

(૧૧) દાંત આવવા.

દાંત આવતાં થતા ઉપદ્રવો—જેવા કે દસ્ત, ઉધરસ, જ્વર વગેરે તે સર્વમાં નં. ૧–૬x–૨ ગ્રેઈન અર્ધ ઔંસ પાણીમાં નાખી ચાર ભાગ કરી દિવસમા આપવું અથવા હોમીઓપથીની કૅમોમિલા ૬x નામની દવા આવે છે તેની બે બે ગોળી દિવસમાં ત્રણુ ચાર વાર આપવી; કૅમોમિલાથી ઘણો સારો લાભ સત્વર થાય છે.

(૧૨) વધારો થતાં સૂચવાતાં ક્ષારો.

પ્રત્યેક સવારે વધતાં ચિન્હો	નં. ૯ અથવા નં. ૧૧	ને સૂચવે છે.
„ પાછલે પહોરે „ „	નં. ૯	„ „ „
„ સાયંકાલે „ „	નં. ૭	„ „ „
હવા બદલવાથી વધતાં „	નં. ૧	„ „ „
ઠંડી હવાથી „ „	નં. ૫ નં. ૧૨	„ „ „
ભેજવાળી હવાથી „ „	નં. ૧૧	„ „ „
અમુક અંતરે થતાં ચિન્હો	નં. ૧૧, નં. ૯	ને સૂચવે છે.
ગતિથી વધતાં „	નં. ૪, ૫, ૯	„ „ „
સતત ગતિથી વધતાં „	નં. ૬,	„ „ „
જરા અડકતાં વધારે લાગવું પણ વધારે દાબતાં સારૂં લાગવું તે	નં. ૮	„ „ „
દરીયામાં સ્નાન કરવાથી વધતાં ચિન્હો	નં. ૫	„ „ „
દારૂથી વધતાં „	ગ્રીક ફ્રેશ.	„ „ „
પાણીમાં હાથ મૂકી રાખતાં વધતાં „	ફ્રેશ.	„ „ „

પ્રકરણ ૧ લું.

જીભ અને સ્વાદ.

ઘણા ખરા સામાન્ય રોગો આહારની ગડબડને લીધે થયેલી જઠરની અને આંતરડાની અવ્યવસ્થાથી થાય છે અને જીભ એ વ્યાધિને તથા અનુકૂલ ઔષધને પ્રાયશઃ સૂચવનાર છે તેથી ક્રમ છોડી એનું વર્ણન પ્રથમ કરવું યોગ્ય

ધાર્યું છે. જહરના, આંતરડાના વ્યાધિમાં તથા બીજે સ્થળે જ્યાં જણાવ્યું હોય ત્યાં જીભને તપાસી ઔષધના નિર્ણયપર આવવું સારૂં છે.

(૧) જીભ ઉપર ધોળો થર (Fur) સુકો કે ચીકણો દેખાય તો તે તથા ખાટો, કડવો સ્વાદ. ...	નં. ૫ને સૂચવે છે.
(૨) જીભ ઉપરનો વરમ, લાલાશ, વચ્ચે લાલ લીટી–	નં. ૪ ”
(૩) જીભ ઉપર, અંદરના ભાગમાં અથવા વચ્ચે દેખાતો તપખીરીઆ રંગનો. ચાટેલી ગર્ભના રંગનો થર તથા સવારમાં સુકી લાગતી જીભ	નં. ૬ ”
તેમ જ ખરાબ દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ પણ	નં. ૬ ”
(૪) જીભ ઉપર પાણીના ઝીણા પરપોટા દેખાવા, સ્વાદ જતો રહેવો, સ્વચ્છ ભીની જીભ હોવી, જીભ પર વાળ હોય તેવું ભાન થવું તે	નં. ૯ ”
સવારે ઉઠતાં ખરાબ કડવો સ્વાદ તેમજ સાફ સુકી જીભ પણ	નં. ૯ ”
(૫) જીભ ઉપર ચીકણો થર અને પ્રસંગે ધોળી ધારી તે	નં. ૭ ”
(૬) ક્રીમના જેવો હેમપીત રંગનો જીભના મૂળપરનો થર: ફફોલા સાથે વાળ પડયો હોય તેવું ભાન થવું તે અથવા ખાટો સ્વાદ	નં. ૧૦ ”
(૭) મલિન, લીલાશ મારતો જીભના મૂળપરનો થર, કડવાસનું ભાન થવું, મોઢું કડવું લાગવું તે તથા સવારે ઉઠતાં ખરાબ સ્વાદ...	નં. ૧૧ ”
(૮) બહેર મારી ગયેલી જાડી દેખાતી જીભ અથવા કીડી ચાલવાથી થતુ ભાન તે	નં. ૧ ”
(૯) જીભ પર કાતરા પડી જવા તે	નં. ૩ ”
(૧૦) પીળો ચીકણો થર તથા તે સાથે પેડુમાં દુઃખાવો અને પેટમાં ભાર લાગ્યા કરવો તે	નં. ૮ ”
(૧૧) જીભના મૂળ આગળ પીળો થર તથા ખારો સાબુ જેવો સ્વાદ તે અથવા સુગ આવે તેવો અવર્ણનીય સ્વાદ	નં. ૨ ”
(૧૨) સ્વાદ બીલકુલ જતો રહેવો તે	નં. ૧૨ ”
(૧૩) સ્વાદ જતો રહેવો અને અતિશુષ્ક જીભ લાગવી	નં. ૩ ”
(૧૪) ગળ્યો સ્વાદ	નં ૧ ”

રહે છે. કોઈ કોઈ જ્વરમાં પરસેવો વધે છે અને કોઈમાં ઓછો થાય છે. સ્નાયુની શક્તિ ઓછી થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર આંચકી આવે છે. નાડીનો વેગ વધે છે. શ્લેષ્મગ્રંથિનો રસ વગેરે ચીકણો થાય છે. આદિ ચિન્હો ન્યૂનાધિક અંશ સર્વ જ્વરોમાં હોય છે.

જ્વરનાં કારણો વિવિધ અપાય છે. જેવાં કે બધકોશ, અજીર્ણ, વરમ, તરમ, ઋતુ આદિ, પણ એનું ચોકસ કારણ નિર્ણય થઈ શક્યું નથી.

જીવનરસાયનશાસ્ત્ર સર્વ પ્રકારના જ્વરનું એક સામાન્ય કારણ એ સ્વીકારે છે કે શરીરમાં જ્યાંસુધી જોઇતા પ્રમાણમાં ફેરમ ફોસ્ફેટના અણુઓ હોય ત્યાંસુધી જ્વર આવતો નથી તેથી એ અણુઓની ન્યૂનતા સર્વ જ્વરોમાં થાય છે. માટે જ્યાંસુધી જ્વર આવેલો રહે ત્યાંસુધી નં. ૪ નું ઔષધ દરદીને સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં આપવાનું રહે છે. એ **ઉપરાંત** જે બીજાં કારણો હોય તેનો વિચાર કરી જે ઔષધ આપવું હોય તે આપવું પણ આ **નં, ૪ તો જ્વર ઉતરે ત્યાંસુધી આપ્યા જ કરવો.**

(अ) વરમજન્ય જ્વર. (Inflammatory fever).

શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં વરમ થયેલો હોય તો તેને લીધે જ્વર આવે છે અને તેને વરમજ્વર કહે છે, શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં રતાશ થવી (રુધિરનો ધસારો થવો), સોજો થવો, તે ભાગની ઉષ્ણતા વધવી અને ત્યાં દાહ થવો એનું નામ વરમ છે. એ વરમ ગમે ત્યાં થાય છે તો તેથી જ્વર આવવાનો સંભવ રહે છે. સ્થાનપરત્વે આ જ્વર સાધારણ વા વિષમ થાય છે. આંતરડામાં, ફેફસામાં, યકૃત્ તથા પ્લીહમાં, મસ્તિષ્કના પડદામાં, આ વગેરે વિવિધ સ્થલે વરમ થાય છે, તો તેમાં જ્વર આવે છે. આ સર્વ જ્વર માટે જ્વરચૂર્ણ (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) આપવું અથવા આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી; પ્રાથમિક ભૂમિકામાં નં. ૪ એકજ આપવામાં આવે છે તો તેથી વરમ શમે છે અને તે શમતાં જ્વર પણ શમે છે. પણ જો નં.૪ આપતાં વાર થાય છે અથવા નં. ૪ આપ્યા છતાં તેની અસર થતાં પૂર્વે વરમસ્થાનમાં સોજો આવી તેમાં ફાઇબ્રિન પદાર્થ ભરાય છે તો નં.૪ ની સાથે નં. ૫ આપવો પડે છે. સાધારણ રીતે વરમજ્વરમાં આ બેનો સાથે જ ઉપયોગ શરૂ કરાય છે. પછી એ ફાઇબ્રિનવાળો પદાર્થ પોતાનું કામ કરતો થઇ જાય છે તો તેમ, નહિ તો તેને સ્થાને પીળો પદાર્થ થાય છે. એ દશામાં નં.૪ અને નં.૭ આપવામાં આવે છે અને જો તે પાકે છે તો નં.૪ ની સાથે નં.૧૨ તથા છેવટે નં.૨ આપવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે આ જ્વર માટેનો ખાસ ઉપાય નં.૪ છે. અને વરમની ચિકિત્સા ગરગુમડાંની જે ચિકિત્સા થાય છે તે પ્રમાણે બધારેમાં કરવાની હોય છે.

આ જ્વરમાં જો લવારો બકારો વગેરે મસ્તિષ્કની ભારે વિક્રિયા દેખાય તો નં. ૬ આપવાની જરૂર રહે છે. જ્વર મટી ગયા પછી પણ નં.૪ થોડો વખત લેવાની જરૂર રહે છે કેમકે એથી તે વરમસ્થલના અવયવો દઢતાને પકડે છે.

આ ઉપરાંત શેક વગેરે જે એલોપથી પદ્ધતિ પ્રમાણે કરાય છે તે,આમાં પણ કરવામાં આવે છે અને વરમસ્થળે જે ઔષધ અંદર ખાવામાં લેવાય છે તે જ પાણીમાં અથવા વેસેલાઈન કે લેનોલાઈન વગેરેમાં કાલવી ચોપડવામાં આવે છે.

આહારવિહારના નિયમો વ્યાધિપરત્વે હોવાથી સર્વ પદ્ધતિમાં સમાન જ છે, આ ક્ષારોના સંબંધમાં ખાસ કરી નથી પણ વ્યાધિને અંગે જે કરી હોય છે તે સર્વએ પાળવાની હોય છે.

(આ) ટાઢીઆ અથવા આંતરીઆ તાવ.

(Agu3 intermittent fevers.)

આ તાવમાં પ્રથમ ટાઢ આવે છે અને સાર પછી ધીમે ધીમે શરીર ઉનું થતું જાય અને ટાઢ શમતી જાય છે; શરીર જેટલું ઉનું થવાનું હોય તેટલું થઈ રહે છે એટલે ટાઢ સાવ શમી જાય છે. થોડા કલાક ઉનો તાવ રહે છે અને પછી પરસેવો થઈ ઉનો તાવ ઉતરી જાય છે. આ જ્વર ૨૪, ૩૬ કલાકમાં અવશ્ય ઉતરી જાય છે અને સાધારણ રીતે ૧૨ કલાકમાં ઉતરે છે. ઉતરી ગયા પછી કાં તો તાવ શમી ગયેલો રહે છે, અથવા બીજે દિવસે પુનઃ ટાઢ વાઈ જ્વર ભરાય છે અને પૂર્વવત્ ઉતરે છે. આમ થાય તો તેને **નિત્યજ્વર**, રોજનો તાવ આદિ નામો અપાય છે. જો એક દિવસ જ્વર વિનાનો રહે છે અને બીજે દિવસે પુનઃ જ્વર આવે છે તો તેનો **એકાંતરીઓ** અથવા **તરીઓ** તાવ કહે છે. એ પ્રમાણે બે દિવસ વચ્ચે તાવ વિનાના જાય છે અને પછી જ્વર આવે છે તો તેને **ચોથીઓ** તાવ કહે છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે નિયમસર અંતર–વચ્ચે જતો નથી પણ ઉતરીને ગમે ત્યારે તાવ પાછો ભરાય છે તો તે **અનિયમિત તાવ** કહેવાય છે. કોઈ કોઈને અઠવાડીયું, પખવાડીયું, ૨૧ દિવસ વચ્ચે સારા જાય છે અને પછી ટાઢ વાઈ તાવ નિયમસર ભરાય છે; આ પણ આ જાતના તાવમાં જ ગણાય છે.

આ પ્રકારના જ્વરનું ઉત્તેજક કારણ એલોપથી સંસ્થાના ડાક્ટરો એક જાતના સૂક્ષ્મ જંતુઓ છે એમ જણાવે છે. પણ હોમીયોપથી તથા જીવન-રસાયનશાસ્ત્રના વિદ્વાનો તે સ્વીકારતા નથી. એ સૂક્ષ્મ જંતુઓ થાય તેમાં ના નથી પણ એથી જ્વર આવે છે એમ એમનું માનવું નથી. એ પુરૂષો તો સખત ગરમી અને તેથી ઉચું ચઢી શ્વાસપ્રશ્વાસમાં પ્રવેશતું જલ જ કારણ માને છે. જ્યારે આ પ્રકારે શ્વાસપ્રશ્વાસદ્વારા જલનો શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે ત્યારે રુધિરના અણુઓમાં તથા રુધિરના પ્રવાહી ભાગમાં જલનો સંચય વધે

છે અને તેથી જોઇએ તેટલું ઑક્સીજન શરીરમાં દાખલ થઈ શકતું નથી, અને તેથી પછી આ જંતુઓ દાખલ થતાં આ જ્વરનાં ચિન્હો થાય છે. આમ હોવાથી જ ઊંચા પ્રદેશમાં જઈને રહેવામાં આવે છે તો આ જ્વર પોતાની મેળે નિવૃત્ત થાય છે તથા જેના શરીરમાં અધિક પ્રમાણમાં થતા જલને બહાર કાઢી નાંખનાર નં. ૧૧ નો ક્ષાર હોય છે તે મેલેરીઆવાળી જગામાં રહે છે છતાં તેને જ્વર આવતો નથી આ પ્રકારનું કારણ આ જ્વર માટે માનવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ આખી Germ-theory—જન્તુપ્રક્રિયા—આ શાસ્ત્ર આ રૂપે જ માને છે. કોલેરા, પ્લેગ વગેરે સર્વ રોગોમાં શરીરમાં જન્તુઓ થાય છે પણ તે, તે રોગના આરંભક કારણ નથી. રોગનાં કારણ બીજાં હોય છે અને તે કારણોનો વ્યાપાર થતા શરીરના વિવિધ ધાતુઓમાં સડો થાય છે જેથી તે તે જન્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર થયેલા જન્તુઓ અંદર પ્રવેશી જીવે છે તથા વૃદ્ધિને પામે છે. એ સબંધી અત્ર ચર્ચા કરવાનું કારણ નથી, માત્ર એ પ્રક્રિયા જણાવવી જ બસ છે. ડૉ. કેરી તો એમ માને છે કે જીવનરસાયનશાસ્ત્ર જે પ્રકાશ પાડે છે તેનો પ્રસાર થતા અંધકારની નિવૃત્તિ થયે જે સેગ્રિગેશન વગેરેનું તોફાન વિશ્વમાં ચાલે છે તેવા ગાંડપણનું ચિન્હ એક પણ રહેશે નહિ.

આ જ્વરના ચિન્હો ઉપર દર્શાવ્યાં છે તે ઉપરાંત દરદીને પડખાપર ભારનું ભાન થાય છે, પેટના ભાગમાં ચુંક નાખે છે, દસ્ત અધિક થાય છે અથવા બંધકોશ થઇ જાય છે, માથું દુ:ખે છે, તૃષા લાગે છે, મૂત્ર ઓછું થાય છે, શ્વાસ ટુંકો લેવાય છે, જીભપર થર દેખાય છે, ત્વચા રૂક્ષ લાગે છે. વગેરે વિવિધ સહચારી ચિન્હોમાંથી એક વા અધિક થાય છે.

આ સર્વ જ્વરોમાં (ચોથીઆ તાવ સિવાય) આ નિયમથી ચિકિત્સા કરવી:—**નં.૪** અને **નં.૧૧** (૩x કે ૬x) આપવાં; તેમાં **નં.૪** જ્વર હોય છે ત્યારે, અને **નં.૧૧** એ ટાઢીયા તાવનું ખાસ ઔષધ છે તેથી જ્વર ઉતરી ગયા પછી પણ એ ચાલુ રાખવાનો રહે છે. આથી નહિ મટે અને રોજ જ્વર આવ્યા કરે તો salol (સેલોલ)ના બે બે ગ્રેઇનનું પડીકું સવાર સાંજ આપવું અને આ નં.૧૧ નું ઔષધ ચાલુ જ રાખવું.

આ સાથે બધકોશ દેખાય તથા જીભપર ધોળી છારી દેખાય તો **નં.૫** ખાટી ઉલટી થાય તો **નં.૧૦**, અને પેટમાં ચુંક નાંખે તો **નં.૮** વધારામાં અપાય છે. **નં.૬** મસ્તિષ્કની અવ્યવસ્થા માટે. બહુ સુસ્તી લાગવી, અતિશય તૃષા, બરો મૂતરી જવો, સવારે ૧૦, ૧૧ વાગે જ આવતી ટાઢ, પરસેવો થવાથી મટી જતી શિરોવેદના એ **નં. ૯** ને સૂચવે છે, પ્રચ્છન્ન ટાઢીઓ તાવ

પણ નં. ૯ને સૂચવે છે; જ્વર ઉતરી ગયા પછી અશક્તિ માટે નં. ૧. કવીનાઈન વધારે લેવાયું હોય છે અને તેને લીધે પેટમાં બળતરા, બહેરાશ વગેરે લાગે છે તેનો ઉપાય નં. ૯ છે. રાત્રે સાત વાગે તથા સવારે નવ વાગે આવતી ટાઢ નં. ૮ને સૂચવે છે. દરદીની લોથપોથ સ્થિતિ નં. ૮ની સૂચક છે.

ચોથીઆ તાવ માટે નં. ૪ અને નં. ૯ આપવામાં આવે છે. જ્વરવિનાના દિવસોમાં માત્ર નં. ૯ આપવો. એનું એ ખાસ ઔષધ છે. સર્વ જ્વરોમાં પરસેવો નહિ થાય તો તે લાવવા માટે નં. ૭ ઉપાય છે. જે તાવ ઉતરી જઈ આડવાડીયું પખવાડીયું વચ્ચે સારૂ જાય છે તેવા જ્વરો ઘણીવાર નં. ૧૧ થી જો અટકતા નથી તો તે માટે નં. ૧૩ Arsenic (આરસૅનિક) અને China (ચાઈના) આપવા પડે છે અથવા જન્તુઘ્ન તરીકે નં. ૫ આપવાની જરૂર રહે છે.

આ ઐગ્યુજ્વરોમાં દુધ, છાશ વગેરે પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર પદાર્થો ખાવામાં નહિ લેવા, પાણી પીવાની તૃષા લાગે તો તે પીવામાં લેશ પણ અડચણ નથી. ઘણા ડાકટરો પાણી તો પીવાની જ ભલામણ કરે છે.

મેલેરીઅસ તાવ તથા મેલેરીઆ માત્ર માટે ન. ૧૧ ઔષધ છે. જીર્ણ મેલેરીયા માટે નં. ૬, નં. ૨ ઉપાય છે. મેલેરીઆથી થતી બહેરાશ માટે આર. જોડ, તથા મેલેરીઆના પ્રીવેન્ટિવ તરીકે આર. જોડ ૨૪, ખાસ વપરાય છે.

(ઇ) સાદો જ્વર. Simple Fever

આ તાવમાં પરિશિષ્ટ પ્રથમમાં જણાવેલુ જ્વરચૂર્ણ આપવુ. જો જ્વર માત્ર ૧૦૦ ડીગ્રી જેટલો હોય તો તે ઘણીવાર યકૃતના વ્યાપારની મદતાથી આવે છે માટે તેમ લાગે તો નં. ૫ અથવા નં. ૧૧ આપી જોવા. ઝીણા તાવમાં જો મોં સુકાતુ હોય, દાંત પર છારી બાઝેલી જણાય અને વાનો ચાળો જણાય તો નં. ૬ સૂચવે છે.

(ઉ) પિત્તજ્વર, સતતજ્વર, રીમિટંટ ફીવર. Remittent Fever.

આ જ્વર ઘણું કરીને ટાઢ વિના જ આવે છે અને એનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એક તાવ રહે છે અને તે ઉપર બીજો આવે છે. જેમ ટાઢીઆ તાવ વચ્ચે સાવ ઉતરી જાય છે તેમ આમા તાવ સાવ ઉતરી જતો નથી; પણ માત્ર દિવસમાં એક વાર અને વખતે બે ત્રણ વાર પણ ચડઉતર થાય છે. આ અવધિઓ તાવ ગણાય છે અને ૭ દિવસ, ૧૪ દિવસ, ૨૧ દિવસ, ૨૮ દિવસ સુધી ચાલે છે. ઘણું કરીને ઉતરી ગયા પછી પાછો આવતો નથી છતાં કોઈ કોઈ વાર એનું રૂપાન્તર થઈ આંતરીઓ તાવ થાય છે, તેમ આંતરીઆ તાવમાંથી આ રૂપ પણ થઈ જાય છે. આ તાવમાં દરદીના આહારવિહારની સભાળ રાખવાની જરૂર હોય છે. ઘણે પ્રસંગે આ જ્વરમાં યકૃતમાં લોહીનો સંચય

થાય છે અને પ્લીહનો વરમ થવાનો ઘણો સભવ રહે છે તેમ જ સતત જ્વર ભરેલો હોવાથી રક્તાશય, ફેફસાં, શ્વાસનલિકા આદિમાં પણ વિકાર થવાનો પણ પ્રસગ આવે છે. આ જ્વરમાં ઉતાવળ કરી તાવ ઉતારવાની ઉપાધિપરી દવા આપવામાં આવતાં લાભ કરતાં નુકસાન વિશેષ થાય છે. તેથી એલોપથીસસ્થાના ડાકટરો જો કુશલ હોય છે તો બીજી વિક્રિયા ન થવા દેવા માટે સભાળ રાખતા રહે છે. અને એ જ્વરને હાકી કાઢવા ધમપછાડ કરતા નથી.

આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ જ્વરમા જ્વરચૂર્ણ આપવું (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧), અથવા નં. ૪ અને નં. ૧૧ ના પાચેક ડોઝ દિવસમાં આપવા. આ તાવમાં ડાઈલ્યુશનની પદ્ધતિથી ઔષધ લેવાથી સારો લાભ થાય છે. ઘણી વાર એક દિવસ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ઔષધ આપવાથી જ્વર વધારે વધતો અટકી જાય છે. કૃમિની શકા થતા નં. ૧૦ અપાય છે ખાસ જરૂર વિના આ જ્વરમાં જુલાબ આપવામાં આવતો નથી. નં. ૧૧ જ જરૂર હોય છે તો જુલાબ આણે છે. જીભ ઉપર **થર કાયમ** રહેતો જણાય છે તો નં. ૫ પ્રસગ પરત્વે અપાય છે, પણ મુખ્ય ચિકિત્સા માત્ર નં. ૪ અને નં. ૧૧ આપવાની જ છે.

પાંચ સાત દિવસ આ જ્વર રહે છે તો વખતે આંતરડામાં પછી બગાડ થવાની શકા રહે છે તેથી એલોપથીસંસ્થા સેલોલ (Salol) નામનું ઔષધ આપે છે. તે આ ચિકિત્સા સાથે આપતાં વાંધો નથી. સેલોલના બે બે ગ્રેઈનનાં ત્રણ પડીકાં આ દવાના ડોઝના અતરના ગાળામાં દિવસમાં આપવા એ સારૂ છે.

થતાં આપવામાં આવે છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં નં. ૪, નં ૬ અને નં. ૫ આપવા. એ ત્વચા રૂક્ષ જણાય તો નં. ૫ ને બદલે નં. ૭ આપવો તથા ઉષ્ણજલનું કુશ આપવું. લગભગ બે અઠવાડીયામાં આમ દવા આપવાથી આરામ થઈ જાય છે. જ્યારે વ્યાધિ એનો ક્રમ જ લે તો પછી નં. ૫ એ મુખ્ય ઔષધ છે. લીલો દસ્ત થાય તો ન. ૧૧ ના થોડા ડોઝ આપવા. આહારવિહારની કાળજી આ જ્વરમાં વિશેષ કરીને રાખવી પડે છે, તથા અશક્તિ અટકાવવા વચ્ચે વચ્ચે રોજ એક બે ડોઝ નં. ૧ના આપવામાં આવે છે. આ જ્વરમાં નં ૪,૫,૬,૭,૯,૧ એટલાનું ચિંતન કરવાનું હોય છે. આમાં ઉષ્ણજલનું કુશ ખાસ વાપરવાની ડાકટરો ભલામણ કરે છે. પથારીમાં પૂર્ણ વિશ્રાન્તિ ખાસ આવશ્યક છે.

(પે) ટાઇફસ નામનો જ્વર. (Typhus Fever)

આ વ્યાધિ ઘણે ભાગે આપણા દેશમાં નથી પણ શીતકટિબંધનો એ વ્યાધિ છે, જ્યતાં કોઈ કોઈ વહેમવાળા કેસ અહિં પણ થયેલા વૈદ્યક વર્તમાનપત્રો વર્ણવે છે. આ જ્વર અને ટાઇફોઈડમાં જે ભેદ છે તે બારીક છે અને કુશળ ડાકટરની સહાય વિના આ જ્વરની ચિકિત્સા કરવી જોખમભરેલું કામ છે. આ જ્વરમાં નં.૪ જ્વર માટે અપાય છે તથા એના ખાસ ઔષધરૂપે નં. ૬ છે. બીજાં ઔષધો જેવાં કે ન. ૫, ૯ તેનાં તેનાં ચિન્હો ઉપરથી પ્રસગપરત્વે આપવામાં આવે છે.

(ઑ) શીળી, શીતળા, સૈયડ, માતા. (Small-Pox)

આ ફુટી નીકળતા તાવ (Eruptive fever)ની એક જાતિ છે. સર્વ માણસોને પ્રાયશઃ એકવાર સૈયડ નીકળી જાય છે તેથી એનાથી સર્વ સજ્ઞાન છે. એમાં જ્વરથી આરંભ થાય છે અને ટાઢ તથા ધ્રુજારી સહિત તાવ આવે છે. તાવ ઘણું કરીને સંખત હોય છે અને દરદી લવારો કરે છે, ચમકે છે, અને તેના શરીર પર ઓળા પડતા દેખાય છે; માથું દુઃખે છે, બરડાની કરોડના ભાગમાં દુઃખાવો થાય છે, ભાન પણ વખતે જતું રહે છે, હાંફ જણાય છે અર્થાત્ શ્વાસ લેતાં મહેનત પડે છે, ઉધરસ આવે છે, છીંક પણ આવે છે અને ઘણાને ઉલટી પણ વારવાર થયા કરે છે. આમ તાવ આવી પછી દાણા નીકળે છે. તે પ્રથમ મુખઉપર તથા ગળા ઉપર દેખાય છે અને ક્રમે ક્રમે આખે શરીરે નીકળે છે. આરંભમાં એ દાણા નાના રાતા, ખીલજેવા દેખાય છે અને ત્રણ દિવસમાં તો તે માપજેવા દેખાવના થઈ રહે છે; તેની આસપાસ લાલ પાળ બંધાય છે અને મધ્યમાં ખાડો પડે છે. આ મધ્યમાં ખાડો હાવો એ સૈયડ અને અછબડાના દાણામાં ભેદ પાડનાર ચિન્હ છે. ૭ આઠ દિવસમાં એ દાણાના પાણીને સ્થાને પરૂ ભરાય છે જેને આપણા લોકો દાણા ભરાયા, ખીલ્યા વગેરે કહે છે. એ દાણા જુદા જુદા હોય છે તો સૈયડનું જોર સાધારણ

કહેવાય છે. અને બીજી જાતના સૈયડમાં એ દાણા પાસે પાસે–એકબીજામાં મળી ગયેલા હોય છે, સૈયડના થાપા થઈ રહે છે. આને Confluent–કોનફ્લ્યુઅન્ટ ટાઈપના સૈયડ કહે છે, અને એમાં ઉપર દર્શાવેલાં ચિહ્નો બહુ જોરમાં હોય છે, અને તે ઉપરાંત તાણ વગેરે ચિહ્નો પણ થાય છે. સાદા સૈયડમાં ૯મે દિવસે અને કોનફ્લ્યુઅન્ટ ટાઈપના સૈયડમાં ૧૪ દિવસ પછી એ દાણા કરમાઈ જાય છે–સૈયડ નમી જાય છે અને તેના દાળછોડા થઈ જાય છે. આ રોગ ચેપી રોગ છે અને એની ચેપી દશા ખાસ કરીને દાળછોડા થાય છે ત્યારે છે. આમાં આરંભમાં એક જ્વર આવે છે તે સૈયડના દાણા દેખાતાં શમે છે, પણ પાછો એ દાણામાં પરૂ થાય છે ત્યારે બીજો જ્વર આવે છે. સૈયડમાં જે જોખમકારક પરિણામ આવે છે તે આ દ્વિતીય તાવના સમયમાંજ આવે છે.

આ વ્યાધિમાં આપણા લોક સાધારણ રીતે ઔષધ આપતા નથી અને પાછળથી રાખ ચોળે છે. એ નીતિ ઘણે અંશે પ્રશસ્ત છે, છતાં વ્યાધિનું બલ વધારે હોય છે તો ઔષધ લેવાથી નુકશાન થતું નથી. શીતકટિમાં રહેનાર લોકોમાં આ વ્યાધિ ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે તેથી ત્યાં એનો ભય આપણા કરતાં વધારે છે. આ વ્યાધિમાં મુખ્ય ભયનું એક કારણ તો એના ડાઘા જે રહી જાય છે તે છે અને બીજું એમાં વખતે આંખ વગેરેને નુકશાન થાય છે તે છે. આપણી પ્રજા સઘળામાં હાલ પાછળ છે તેથી જ્યારે બીજે સ્થળે એને માટે વિવિધ ઉપાયો યોજાયા છે ત્યારે અહિં માત્ર સંદિગ્ધ ફલવાળી ગોશીતલાનો જ પ્રયોગ ચાલે છે. આ વ્યાધિ થયેલા દરદીને અંધારી ઓરડીમાં રાખવો અને બને તો લાલ પ્રકાશમાં રાખવો એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. જો દાણા નીકળતાંજ લાલ પ્રકાશ માત્ર જેમાં આવે અને સૂર્યના ભૂરા કિરણ બિલકુલ નહિ આવી શકે તેવા ઓરડામાં દરદીને રાખવામાં આવે છે તો જ્વર એની મેળે શમે છે, શીતળા પણ નમી જાય છે અને એનો એક પણ ડાઘો રહેતો નથી. આ પ્રયોગસિદ્ધ વાર્તા છે. આ પ્રમાણે ન બને તો તેલ અથવા કોલોડીઅનનુ શરીરે મર્દન કરવાનું કુશળ વૈદ્યો સૂચવે છે અને તેમ કરવાથી પણ ડાઘા

આપવામાં આવે છે. અને નં. ૨ પરૂ થયા પછી અને નં ૧ વચ્ચે વચ્ચે દિવસમાં એકવાર અપાય છે, નં. ૪ જ્વર માટે છે. આ વ્યાધિ માટે ખાસ ઔષધ નં. ૫ અને નં. ૯ છે, અને સાધારણ વપરાશમાં નં. ૪, ૫, ૭. અથવા નં. ૪, ૯, ૭. આવે છે.

(ઔ) અછબડા. (Chicken-Pox)

આ વ્યાધિ શીતળાના જેવો જ છે, માત્ર એનો સમય ટુંકો હોય છે તથા એનો ત્રાસ ઓછો હોય છે. એમાં જે દાણા દેખાય છે તે દેખાય છે અને કરમાઈ જાય છે. દાણાના મધ્યમાં ખાડો હોતો નથી. એમાં ઔષધની સાધારણ રીતે જરૂર રહેતી નથી. એના દાણા કરમાઈ જાય છે ત્યારે શીતળાના જેવા ખાડા પડી રહેતા નથી. શીતલા તથા ઓરીથી આને પૃથક્ કરનાર એક ચિન્હ આ પણ છે કે એમાં જે દાણા ફુટી નીકળે છે તે જ્વરની પૂર્વે અથવા જ્વરની સાથે નીકળે છે.

આ શાસ્ત્રના નિયમથી શીતલાના જેવી જ આની ચિકિત્સા છે એમાં નં. ૪, ૫, ૯, ૭ અને ૨ ની જરૂર રહે છે. સામાન્ય રીતે નં. ૪ અને ૫ બસ થાય છે.

(અં) ઓરી, ગોબરૂ. (Measles)

શરૂઆતમાં ટાઢ સાથે તાવ આવે છે, લુખી ઉધરસ થાય છે, આંખ લાલ થઈ જાય છે. આંખમાંથી પાણી નીકળે છે વગેરે. ત્રણ કે પાંચ દિવસ પછી ઝીણા, લાલ, જીવડાના ડખ જેવડાં ચકામાં જેવું શરીર પર દેખાય છે. અથવા ઝીણી દાણીઓ દેખાય છે. એ આરંભમાં મુખ અને ગળા પર દેખાય છે અને ક્રમે ક્રમે આખા શરીરે ફેલાય છે. ૭ સાત દિવસ (શરૂઆતથી) થતાં એ ફોડલી ઝાંખી થઈ જાય છે અને નવં દિવસમાં ઉડી જાય છે અને પછી થુલા જેવું પાતળું પડ તે સ્થળેથી ઉખડે છે. આ વ્યાધિની ગરમી ઘણી હોય

(अ:) રતવા, વિસર્પ (Erysipeles-એરીસિપેલસ)

આ એક જાતનો જ્વર છે અને એને અંગ્રેજીમા "ગાતી ચામડી કહે" છે. એમાં પ્રથમ જ્વર દેખાય છે, ચળકતી રતાશ નજરે પડે છે, સોજો ચડે છે અને તરમ થાય છે પછી દાહનુ ભાન થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર ભાલા ભોંકાતા હોય તેની વેદના થાય છે, જે હાલવા ચાલવાથી વધતી જણાય છે બીજા ચિન્હો જે સાધારણ રીતે સહસ્થાયી હોય છે તે આ પ્રમાણે-કપારી ટાઢ અને પછી જ્વર, નિદ્રાનો અભાવ, ભટકતી વેદના, સૂકી જીભ, ઉલટી, ઉબકા, શિરોવેદના, ફફોલા નીકળી આવવા થોડા દિવસમા રગ લાલ બદલાઈ પીળાશ પડતો થાય છે આ વ્યાધિ જ્યારે મુખ ઉપર અથવા માથાના ભાગમા થાય છે ત્યારે જોખમ ભરેલો થાય છે અને તે સમયે એને માટે ખાસ સભાળ લેવાની હોય છે કોઈ કોઈ પિત્તવિકારો દેખાય છે

જઠરની અવ્યવસ્થા, ઠડા પવનના સપાટા, કોઈ કોઈ જાતની માન્સીનો આહાર માનસિક આવેશ આદિ વિવિધ હેતુઓ એ વ્યાધિને આણવામા કારણ રૂપ થઈ રહે છે આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આવા હેતુઓ જ્યારે અપેક્ષિત દ્વારો અને મુખ્યત્વે કરીને નં. ૫ અને નં. ૧૧નો ક્ષાર ન્યૂન થઈ જાય ત્યારે જ આ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે એની ચિકિત્સા કુશલ ડાકટરની સહાયથી કરવી વધારે સારી છે

આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામા આવે છે એમા **નં. ૪, ૧૧, ૫, ૭,** અને **નં. ૧૦**ની પ્રાયશ જરૂર પડે છે તેમા **નં. ૪** જ્વરાદિ માટે અપાય છે, **નં. ૧૧** સોજા માટે, **નં. ૫** ફફોલા માટે, અને ચામડી ઉખડી જવામા મદદ કરે તે માટે **નં. ૭** અપાય છે આમા **નં. ૫** અને **નં. ૧૧** મુખ્ય ઔષધો છે, ડો મુસ્લર **નં. ૧૧**ને પ્રધાનતા આપે છે, બહાર **નં. ૪** લગાડવામા આવે છે અને તેથી સારો લાભ થાય છે આ વ્યાધિમા ચેળ ઘણી વાર આવે છે અને તે માટે તેના ઉપર વટનો સ્ટાર્ચ લગાડવાની ભલામણ કરવામા આવે છે

(क) ઇનફ્લુએન્ઝા. (Influenza)

આરભમા સાધારણ શ્લેષ્મ થાય છે, તે સાથે જ્વર આવે છે, નાકમાથી પાણી નીકળ્યુ જાય છે, છીક આવે છે, ટાઢ વાય છે, અને દર્દી ઢગલો થઈ પડે છે તથા પીઠ અને પેડુમા વાનો દુખાવો થાય છે કપાળ આગળ માથાનો દુખાવો જણાય છે, ચક્કર આવે છે, કાનમા વેદના થાય છે, આખમાથી પાણી નીકળે છે, તથા આખમા લાલાશ થાય છે, દુર્ગંધ મારતો ઘણો પરસેવો થાય છે, ગળુ સુકાય છે, સુકી ઉધરસ આવે છે-વગેરે ચિન્હો થાય છે કોઈ

કોઈ સ્થળે પિત્તવિકૃતિ જણાય છે અને તેમાં ત્વચા પીળી દેખાય છે, પિત્તના ઝાડા થાય છે, યકૃત્‌માં દુઃખાવો લાગે છે, પિત્તની ઉલટી થાય છે, જીભપર ઘારો પીળો થર દેખાય છે વગેરે.

આ વ્યાધિ નવો જ છે અને તેથી એનુ આપણા વૈદકમાં વર્ણન દેખાતુ નથી. એ એકાએક પ્રસરી જતો (એપિડેમિક) વ્યાધિ છે. જે ગામમાં થાય છે ત્યાં ઘણાં એના પંજામાં સપડાઈ જાય છે. યુરોપમાં શરૂઆત થઇ છે અને ઘણું કરીને શિયાળામાં એ થાય છે. હાલ એનું કારણ જર્મ–જન્તુ વિશેષ આપવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્ર ક્ષારોની ન્યૂનતા જ માને છે અને જન્તુને એના કાર્યરૂપ સ્વીકારે છે.

આ વ્યાધિમાં કાંદાનું સરબત આપવાથી અને તે નહિ મળે તો કાંદા ખાવાથી તથા પાણીથી પગ ઝારવાથી તથા ઉનુ પાણી પીવાથી સારો લાભ થાય છે. આ ઉપરાંત મીઠાવાળાં પાણીથી ગળામાં અડકે તેમ કોગળા કરવા અને નાકની અંદર નૌઝલકુશ વડે એ પાણીથી જ નાક સાફ કરવુ એ એનો ચેપ અટકાવવા ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. ન. ૧૧–૬x એક ગ્રેઈન દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર પાણીમાં પીવું એ વ્યાધિને અટકાવવામાં મદદગાર છે.

આ શાસ્ત્ર નિયમ પ્રમાણે એનુ ખાસ ઔષધ નં. ૧૧ છે.

વ્યાધિ થતાં જ નં. ૪અને ન. ૧૧ ભેગાં કરી આપવા શરૂ કરવા, ન. ૪ ૬x ૬ ગ્રેઈન અને ન. ૧૧ ૬x ૯ ગ્રેઈન લઈ તેને ચાર ઔંસ પાણીમાં નાંખવા તથા તેના ૭ ડોઝ કરી બે બે કલાકને અતરે પીવા; જ્વર સાવ ઉતરી જાય ત્યાં સુધી આ રીતે દવાની જરૂર હોય છે, જ્વર ઉતરેલો ૨૪ કલાક રહે તો પછી ન.૧૧ ૬x–ચાર ગ્રેઈન લઈ તેને ચાર ઔંસ પાણીમા નાંખવો તથા તેમાંથી દિવસમાં ચારેક વાર ઔંસ ઔંસ લેવુ. ક્રમે ક્રમે બે ડોઝ અને પછી એક ડોઝ કરવો અને પછી દવા બધ કરવી.

આ વ્યાધિમાં આ રીતની દવા તો પ્રત્યેકને માટે છે. તે ઉપરાંત વિશેષ દવા લેવાની આ પ્રમાણે છેઃ—

નં ૪—છાતી પર અથવા ગળાની આસપાસ બહારથી લગાડવો. ન્યુમોનીઆની જરા પણ અસર જણાય તો ન. ૪ છાતીપર તે ભાગપર ચોપડવો.

ન. ૫ઃ—ઘણા ખરા કેસમાં ન. ૧૧ ની સાથે ન. ૫ પણ આપવાનું રહે છે અને તે પ્રતિકૂળ નહિ જણાય તો ન. ૫ ૬x–પાંચ ગ્રેઈન ઉપરના મિકસ્ચરમાં જ નાંખી દેવો. પણ કેટલીક વાર એટલે કે કોઈ દરદીને નં. ૫ થી જ્વર વધે છે તેથી તેમાં ન.૫ નહિ જ આપવો. આને માટે જ્યારે જ્વર સ્થાયી થયો છે એમ જણાય ત્યારે નં.૫ એક ગ્રેઇન જીભપર આપી જોવું અને પછી અર્ધા કલાકે ટેમ્પરેચર લેવી. જો જ્વર વધેલો જણાય તો નં. ૫

નહિ આપવો અને વધેવો નહિ જણાય અથવા ઘટેવો જણાય તો તેને નં ૧૧ ની સાથે જ આપવો આ સિવાય છાતીમાં દુ:ખાવો થતો હોય તો ત્યાં નં ૪ ને બદલે અથવા નં.૪ની સાથે નં. ૫ ત્યાં ચોપડવો. કોઈકોઇને જ્વર વિના છાતીપર દુ:ખાવો થાય છે અને તેને નં.૫ ચોપડવા માત્રથી મટી જાય છે

વળી પેટુમા દુ:ખાવો જેને જણાતો હોય અથવા જેની જીભપર બૂરો થર જણાતો હોય તેને નં. ૫ ઉપરના મિકસ્ચરમા નાખી આપવાની જરૂર છે

નં.૧૦ —જે દરદીને નાકમાથી પાણી ગળતુ નહિ હોય અથવા જેને ખટાશના ચિન્હો જણાતા હોય અથવા આ વ્યાધિ વિશેષ જોરમાં થયો હોય તેને આ દવા, ખાધા પછી અને ખાતા પૂર્વે ખાસ આપવાની જરૂર રહે છે. ખાવામા માત્ર દુધ ભાત અથવા કેવળ દુધ જ અપાય છે તેથી તે પૂર્વે અને પછી આ નં. ૧૦ ૬x એક ગ્રેઈન આપવો

નં.૬:—જે દરદીને રક્તાશયપર અસર થાય, નાડીની અવ્યવસ્થા થાય અથવા ઢગલો થઈ જવા જેવુ જણાય તેને આ ઔષધની વધારેમાં વધારે જરૂર છે નં. ૬ ૬x-ના બે ગ્રેઈન ત્રણ ચાર વાર અથવા વધારે આપવાનું રહે છે

આ વ્યાધિ મટી ગયા પછી અતિશય નબળાઇ લાગે છે તે માટે નં.૬ ૬x ઉપાયરૂપ છે. હોમીયોપથીનુ **નકસવોમિકા** ૬x પણ અપાય છે.

આ વ્યાધિ મટી ગયા પછી પણ દરદીને વિવિધ ચિન્હો જણાય છે. કોઇને ચકરી આવ્યા કરે છે, કોઇને કાન બહેરા થઈ જાય, તો અન્યને શિરોવેદના થાય છે એ સર્વમાં નં.૮ સારૂ કામ કરે છે.

(ख) ગ્રંથિજ્વર—બ્યુબોનિક જ્વર—પ્લેગ (Plague).

આ વ્યાધિ હાલ કેટલાક વર્ષ થયાં અહિં ચાલે છે તેથી સર્વ પ્રજા એનાથી જાણીતી થઇ છે એટલે એના વર્ણનની અપેક્ષા રહેતી નથી. એમાં જ્વર ઉપરાંત ગાંઠ દેખાય છે એ એનુ ખાસ ચિન્હ છે. એ વ્યાધિવાળાની જીભ ધોળી દેખાય છે તથા દરદીને એક જાતનો ગભરાટ થાય છે જે તેના મુખ ઉપરથી સમજાઇ આવે છે. પ્લેગ કેસ જોયેલા ડાકટરો દરદીને જોતાંવેંતજ એ વ્યાધિને પારખી શકે છે કે જે એના વર્ણનથી થઇ શકે તેમ નથી.

આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે એની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે કરાય છે:—

જ્વર શરૂ થતા જ નં. ૪ અને નં. ૫ વારાફરતી અથવા ભેગા કરી દિવસમાં પાંચ છ વાર આપવામાં આવે છે તથા રાત્રિના ભાગમા નં ૬ ના બે ડોઝ આપવામાં આવે છે. નં ૬ આપવાથી મગજની વિકૃતિ હોય છે તો તે શમે છે અને નથી થયેલી હોતી તો તે થતી અટકે છે. આ સિવાય ભાગ્યેજ બીજા ઔષધોની જરૂર પડે છે. ગાઠ દેખાતી હોય તો ત્યા અથવા કોઈ ભાગમાં દુ ખાવો થતો હોય તો ત્યાં નં. ૫ અને નં. ૧૦ નાં પોતાં મુકવામાં આવે છે

અને પછી વેસેલાઇનમાં કે લેનોલાઇનમાં કાલવીને એ ઔષધોની પટ્ટી મારવામાં આવે છે. શરૂઆતથી આ ઉપચાર કરવામાં આવે છે તો ઘણે ભાગે દરદી બચી જાય છે. નં.૧ દિવસમાં એકવાર આપવામાં આવે છે. આ વ્યાધિમા ડબલ સલફાઇડ નામનુ એક પેટંટ એલોપથી ઔષધ સારી અસર કરનાર જણાય છે અને તે દિવસમાં ચારેક વાર આપવામાં આવે છે. એ બે દિવસ આપી બંધ કરાય છે. અધિક લેવાથી નુકશાન થાય છે.

આ રોગનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે નં.૫ રક્ષક ઉપાયરૂપે દિવસમાં એક બે વાર લેવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રમાં જે વ્યાધિ મટાડનાર ઔષધો છે તેજ વ્યાધિ થતો અટકાવનાર પણ છે. કેમકે તે ક્ષાર જોઇતા પ્રમાણમાં નથી હોતો ત્યારે જ તે વ્યાધિ થાય છે.

(ग) લૂ લાગવી (Sun-stroke. સનસ્ટ્રોક.)

શરદ્ઋતુમાં અથવા ગ્રીષ્મઋતુમાં સખત તાપ પડતો હોય ત્યારે ખુલ્લા ફરનારને વખતે સૂર્યના પ્રચંડ કિરણો ખોપરીના ભાગમાં લાંબો વખત પડવાથી એકદમ શરીરમાંનું જલ સુકાઇ જાય છે અને તે તે અવયવો શુષ્ક થઇ જાય છે. આથી સખત તાવ ભરાઈ આવે છે અને પ્રસગે એ જોખમકારક પણ નીવડે છે.

આ વ્યાધિ અટકાવવા માટે જ્યારે શરીર ગરમ થયું હોય ત્યારે ઠંડું જલ ન પીવું અને સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોમાં લાંબો વખત ઉઘાડા ન ફરવુ એ સાચવવાનું હોય છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સામા નં. ૯ ખાસ ઔષધ છે. વ્યાધિ જણાતાં જ નં.૪ અને નં. ૯ વારવાર આપવાની જરૂર રહે છે. મસ્તિષ્કની વિક્રિયા દેખાતાં નં. ૬ ઉમેરવો, પણ નં. ૪ અને ન. ૯ ખાસ કરીને આપ્યાં કરવાનાં હોય છે. નં. ૯ શરીરસ્થ જલનું સમીકરણ કરે છે. અને વ્યાધિ માટે સ્પેસિફિક ઔષધ (રામબાણ દવા) મનાયું છે. દરદીની માવજત જેમ બીજા ભારે તાવમાં રાખવામાં આવે છે તેમ આમાં પણ રાખવાની હોય છે.

પ્રકરણ ૫.

ઉપદંશ, ચાંદી, ટાંકી, ગરમી, દ્વિતીયોપદંશ, સીફિલિસ. (Syphilis)

આ વ્યાધિના સબધમાં સર્વ હકીકત જણાવનાર ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરવામાં આવ્યા છે તેથી અત્ર તેનું ગમે તેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તોપણ ન્યૂન જ રહે તેમ છે. છતાં એટલું જણાવવું યોગ્ય દેખાય છે કે ઘણા ખરા લોકો અમુક સ્થાને જ એ વ્યાધિ થાય છે, એ સ્થાનિક વ્યાધિ છે એમ માને છે. તેમાં તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે. સર્વ દુષ્ટ વ્યાધિઓનુ લિસ્ટ કરવામાં આવે તો તેમાં પ્રથમ પંક્તિ આ વ્યાધિને આપવામાં આવે છે. એ વ્યાધિ આખા શરીરમાં પ્રસરી રહેલો હોય છે, શરીરના અણુ અણુમાં વ્યાપી રહેલો હોય છે.

અને એવો દુષ્ટ ચેપી હોય છે કે કોઇ કોઇ કેસમાં તો એ વ્યાધિગ્રસ્તના સ્પર્શ કરેલા વાસણમાં જલપાન કરનારને, તથા એ વ્યાધિગ્રસ્તના ચુંબનથી પણ ઈતરને લાગુ પડેલો સિદ્ધ થયો છે અને જેના શરીરમાં એ પ્રવેશે છે તેને જ દુઃખી કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તેની ચાર પાંચ પેઢી સુધી એ વારસામાં ઉતરે છે તેથી મનુષ્ય કેવલ પોતાને માટે નહિ પણ પોતાની પ્રજાના હિતનો પણ વિચાર કરશે તો તે ઉપસ્થના દુરૂપયોગથી આંચકો ખાશે. આ વ્યાધિ થતા શરીરના જુદા જુદા ભાગો પર ચાંદીઓ પડે છે અને તેના કારણ રૂધિર તથા શુક્રમા સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ વારસામાં ઉતરેલો હોય છે તો નાની ઉમરમાં પણ થાય છે, છતા ઘણે અંશે વ્યાધિગ્રસ્ત સ્ત્રીના સંસર્ગથી થાય છે; એની ત્રણ અવસ્થા વૈદ્યકશાસ્ત્ર વર્ણે છે, છતાં અત્ર વિસ્તાર નહિ કરતાં ચિકિત્સા માત્ર જ આપીએ છીએ, તે નીચે પ્રમાણે; આ વ્યાધિમાં મુખ્ય ઔષધો નં. ૩, ૫, ૨, ૭, ૯, તથા ૧૧ છે.

આ વ્યાધિનું ખાસ ઔષધ નં. ૫ છે. એ ઔષધ ખાવામાં તથા ચોપડવામાં અપાય છે. જેને સૉફ્ટ શેનકર (Soft chancre)–નરમ ચાંદી કહે છે તે માટે નં ૫ અપાય છે. પ્રસરતી ટાંકી (Phagedenic chancre) માટે નં. ૬ અને સખત ચાંદી માટે (Hard chancre) નં. ૩ અપાય છે. જીર્ણ ઉપદંશ માટે નં. ૫ તથા નં. ૭, નં. ૯, નં. ૧૧, ૨, ૧૨ અને ૩, બીજા ચિન્હો પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. ઔપદંશિક ચાંદાં અને વિસ્ફોટક માટે આરસેનિક; આર, બ્રોઇ; આર. ઓમ; તથા કાલિબ્રોઇ છે, અને આઈરિસના વરમ માટે આયોડાo છે. પાયુનો કોનડિલોમેટા જો ઔપદંશિક હોય છે તો તે માટે નં. ૧૧ અપાય છે. આમાં નં. ૫ અને નં. ૬ શિવાય બીજા ઔષધો સાધારણ વ્રણ, ક્ષતના નિયમ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. એલોપથી સંસ્થા આ વ્યાધિ અસાધ્યજ વર્ણે છે.

આ વ્યાધિવાળા સ્ત્રી પુરુષો સમાજને મોટી હાનિ કરનાર થઈ રહે છે કેમકે એમના સંસર્ગથી એ રોગ અન્યમાં સંક્રાન્તિને પામે છે. તેથી એ સ્ત્રી પુરુષોને માટે ઉત્તમ માર્ગ તો એ જ છે કે એમને વ્યાધિ થયા પછી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરવું. પણ સર્વને અંતરનિગ્રહ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એટલો બળવાન હોતો નથી તેથી ઘણાંખરાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા અસમર્થ થઈ રહે છે. તેથી એવા અસમર્થ પુરૂષો માટે અન્ય ઉપાય એ છે કે એમણે *French letters (ફ્રેંચ લેટર્સ)* અથવા *Sheaths (શીધ)* મળે છે તેનો ઉપયોગ કરવો. મોટા કેમિસ્ટ અને ડ્રગિસ્ટને ત્યાં એ સુલભપણે મળે છે. એનો ઉપયોગ કરવાથી પુરૂષને આ વ્યાધિ હોય છે તો તેની સંક્રાન્તિ તેની સ્ત્રીને થતી નથી અને સ્ત્રીને આ વ્યાધિ હોય તો તેની સંક્રાન્તિ તેના પતિને થતી

નથી. તેથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યથી ગૌણુ ઉપાય હાલની શોધ પ્રમાણે આ શોધ વાપરવાનો છે. જનસમાજના હિતને માટે જ આ ગૌણુ ઉપાયનો પ્રયોગ કરવાનો છે અને સ્વચ્છંદી થવા માટે નથી એ એને વાપરનારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પ્રકરણુ ૬.

સંધિવા, વા. (Rheumatism, રહ્યુમેટિઝમ)

આ વા સાંધામાં આવે છે તથા સ્નાયુ (Muscles)—માંસપિણ્ડીમાં પણુ આવે છે. તેમ જ એક્યૂટ અને ક્રોનિક–ભયંકર રૂપવાળો અને સાદો એવા ભેદભાવવાળો છે અને તે પ્રમાણે તેમાં જુદાં જુદાં ચિન્હો થાય છે. વાનો દુઃખાવો એક સર્વત્ર સમાન ચિન્હ છે તીક્ષ્ણરૂપમાં એ હોય છે તો બહુ જ વેદના થાય છે. સોજો પણુ તે સ્થાને ઓછો વધતો ચઢે છે અને તે ભાગમાં લાલાશ થાય છે. જ્વર પણુ સાથે આવે છે, ચેન પડતુ નથી, ટાઢ અને તાવ વારાફરતી આવે છે, તે ભાગમાં જરા કઈ અડકે છે તો અથવા તે ભાગ વાળવામાં આવે છે, તો દુઃખાવો થાય છે—વગેરે ચિન્હો જણુાય છે. દીર્ઘ સમયનો વા થતાં ઉપરનાં ચિન્હો અને બીજા ઘણાં થાય છે પણુ જ્વર ઘણે ભાગે જતો રહે છે. સાદા રૂપમાં જ્વર હોતો નથી અને આપણા લોકો જેને સાદો વા કહે છે તેનો માત્ર એક સ્થાને દુઃખાવો દેખાય છે. આ દુઃખાવામા અને ન્યૂરેલજીઆના દુઃખાવામાં ભેદ બહુ ઓછો છે અને કુશલ વૈદ્યો પણુ એ બેમાં ભેદ પાડવા ઘણે અંશે પ્રસગે અસમર્થ થાય છે. તેથી એવા સાદા રૂપમા વા હોય ત્યારે ન્યુરેલજીઆ જેને આપણા લોકો તો વા જ કહે છે પણુ જે માત્ર તન્તુનો દુ ખાવો છે તેની પણુ શકા રહે છે અને તેનો નિર્ણુય ઔષધથી થતી અસરથી થાય છે.

સધિવાનું કારણુ હવે ચોક્કસ થયું છે કે રૂધિરમા એસિડની વૃદ્ધિ થવાથી જ એ થાય છે. ઉત્તેજક કારણુમાં પરસેવાને એકદમ બધ કરવામા આવવો, ટાઢો પવન લાગવો, શરદી થવી, ખટાશ ખાવી વગેરે મનાય છે.

આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં વાત ચૂર્ણ લેવું (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) અથવા આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. હમેશાં એક કે બે ડોઝ નં ૧૦. અને નં ૧. લેવા કેમકે કારણુને નિર્મૂળ કરનાર એ બે દવાઓ છે.

નં. ૪:—સ્નાયુના સધિવામાં આ પ્રથમની દવા છે. જ્વર, ગ્તારા વગેરે માટે આ ખાસ કરીને આપવામા આવે છે. આરભમાંથી જ આ દવા આપી હોય છે તો એ વા થોડા સમયમાં મટી જાય છે અને બીજી દવાની જરૂર ભાગ્યે જ રહે છે.

નં. ૫:—સોજો દેખાય છે ત્યારે ન ૪ ની સાથે આ આપવામાં આવે છે. સોજારૂપ દ્વિતીય ભૂમિકા માટેની આ ખાસ દવા છે. આ સાથે ન ૧૦ વારાફરતી આપવો.

નં. ૯—**નં. ૫** પછી નં. ૯ અપાય છે, જો જીભ વગેરેથી જોતા એની જરૂર જણાય તો.

નં. ૭:—એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ફરતા વા માટે.

નં. ૬:— તે ભાગ બહેર મારી ગયો હોય છે તો આ અપાય છે.

નં. ૩:—સાંધાનો વા હોય અને તે સાંધા સુઝી મોટા થયા હોય તો તે માટે અપાય છે.

નં. ૮:—વેદના માટે તથા ન્યૂરેલઝીઆની શકા હોય તે માટે.

નં. ૧૧:—આસનપરથી ઉઠતા અથવા પથારીમાં પાસુ ફરતાં જે વાનો દુઃખાવો વધે છે તે માટે.

સાધારણ રીતે આ વ્યાધિ માટે **નં. ૪, ૫, ૧૦, ૧**—આ ચાર ઔષધનું કામ પડે છે. બીજી દવા જે સૂચવી છે તેની ખાસીએત તપાસવી અને તે પ્રમાણે જે સૂચવાય તે આપવી.

પ્રકરણ ૭.

વા, કળતર, ન્યુરેલજીક દુઃખાવો. (Neuralgia).

આ વ્યાધિ એક સ્થાનનો છે અને તે મુખ્યત્વે કરી મજ્જાતન્તુનો વ્યાધિ છે તેથી અત્ર એનું વર્ણન અસ્થાને છે છતાં સંધિવાની સાથે ભળી જનાર છે તેથી આ પ્રસંગમાં સાથે સાથે એનું પ્રતિપાદન કરવું યોગ્ય ગણ્યું છે. આ માત્ર કોઈ મજ્જાતન્તુનો દુઃખાવો છે અને તે ઘણું કરીને એ તન્તુ પોષણરહિત થવાથી થાય છે અથવા તો આસપાસના પદાર્થોનું એ તન્તુઓપર દબાણ થાય છે તેને લીધે થાય છે. એનાં ચિન્હોમાં તીક્ષ્ણ, ભાલા ભોંકાતા હોય તેવી વેદના થાય છે અને શેક કરવાથી કંઈક નરમ પડે છે. એની ચિકિત્સામાં મુખ્યત્વે કરી **નં. ૮** અને **નં. ૬** વપરાય છે, અને **નં. ૧** પુષ્ટિકર ઔષધરૂપે વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર લેવાય છે.

પથારીની ગરમીથી વધતા દુઃખાવામાં **નં. ૫** અપાય છે. માથામાં લમણામાં અથવા આંખ ઉપર એક બાજુના દુઃખાવામાં **નં. ૪** આપી જોવાય છે અને તેથી નહિ મટે તો **નં. ૨** વપરાય છે. **નં. ૬** તથા **નં. ૮** એ બેની વેદનાની વચ્ચે **નં. ૨** છે. જે વેદના નિયમિત વખતે થનાર છે તથા જેમાં આંખમાંથી પાણી નીકળે છે અથવા થુંક વધારે આવે છે તેમાં **નં. ૯** અપાય છે. **નં. ૧૦** તથા **નં. ૧૧** અને **૧૨** પણ પ્રસગવશાત્ વપરાય છે, તે માટે શિરોવેદનાનું પ્રકરણ જોવું, તથા સર્વ ક્ષારોની ખાસીએત તપાસવી.

આ વ્યાધિમાં વિશેષ ચિકિત્સા કરતા પૂર્વે તન્તુવેદનાચૂર્ણ આપવું. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧).

પ્રકરણ ૮

પગનો નજળો, ગંઠીયો વા, ગાઉટ, (Gout)

આ વ્યાધિ અને સંધિવા એ બેનાં ચિન્હો ઘણે અંશે મળતાં હોય છે. આ વ્યાધિમાં સાંધાઓમાં દુઃખાવો થાય છે અને ન્યૂનાધિક સોજો હોય છે તથા પચનક્રિયાની અવ્યવસ્થા હોય છે. ઘણું કરીને પગ ઉપર આ વ્યાધિ હોય છે, અગર જો હાથ અને બીજા અવયવો એનાથી મુક્ત નિયમે કરીને હોતા નથી. એ વ્યાધિની શરૂઆત ઘણે અંશે સાંજરે અથવા રાત્રિના ભાગમાં થાય છે અને શરૂઆતમાં પગના સાંધાઓ ઉતરી ગયા હોય તેવી વેદના થાય છે અને તે ભાગમાં દાહનું ભાન થાય છે. થોડા સમયમાં આ ચિન્હો શમે છે અને તે ભાગ પર રતાશ તથા સોજો રહે છે, પણ એ ચિન્હો નિયમિત અંતરે પાછા જણાય છે, અગર જો વેદના ઓછી રહે છે. આ વ્યાધિ વારસામાં ઉતરે છે.

આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે **નં.૧૧** એના ઉપાયરૂપ છે. એની ચિકિત્સામાં **નં. ૪, ૧૧, ૧૦** એ ત્રણ દવા પ્રાયશઃ જોઈએ છે. જ્વર હોય તો તે માટે તથા રતાશને માટે **નં૪, નં. ૧૧** તો નિયમસર લીધા જ કરવાનો હોય છે. જો શરીરમાં એસીડની વૃદ્ધિ જણાય તો **નં. ૧૦** આપવામાં આવે છે.

આ વ્યાધિવાળા માણસે પચે તેવું સાદું ખાવાનું રાખવાની ખાસ જરૂર છે. મિષ્ટાન્નનો ત્યાગ કરવો અને વનસ્પતિઆહાર ઉપર રહેવાનો અભ્યાસ પાડવો.

પ્રકરણ ૯.

પાંડુરોગ એનીમિયા. (Anaemia)

પાંડુરોગમાં શરીર ધોળુ પુણી જેવું થઈ રહે છે જે લોહીની ન્યૂનતા સૂચવે છે. રુધિરને લાલાશ આપનાર જે અણુપુંજ હોય છે તે ઓછા થઈ જાય છે અને તેમ થવાનું કારણ **નં.૧** તથા **નં૯.** ક્ષારોની ન્યૂનતા છે. આ વ્યાધિમાં ચહેરો ફીક્કો લાગે છે, આંખનાં પોપચાં ધોળાં લોહીવિનાનાં દેખાય છે. જીભ પણ ધોળી લોહીવિનાની થઈ રહે છે, આ વ્યાધિવાળાને થયેલા જખમ રૂઝાતા વાર લાગે છે અને રુધિર પાતળું પાણી જેવું થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓને આ વ્યાધિ થતાં ઋતુસ્રાવ અનિયમિત થાય છે અને કાં તો ઘણો ઓછો અથવા અધિક પ્રમાણમાં સ્રાવ થાય છે. દુઝતા અર્શ, અતિસ્રાવ, ક્ષય, બરોળની વૃદ્ધિ આદિ વિવિધ હેતુથી આ વ્યાધિ થાય છે.

મીણીઓ ચહેરો **નં.૧** ની નિશાની છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં ખાસ ઓષધ **નં.૧** અને **નં.૯** છે એ, એ બે ઓષધના સ્વભાવ જોતાં તરત સમજાશે. આ સાથે પ્રસંગ પરત્વે **નં. ૧૨** વચ્ચે વચ્ચે આપવામાં આવે છે. અટકાવને બદલે પ્રદર દેખાય અથવા આંખે અંધારાં આવી જાય તો તે **નં.૧૨**ને સૂચવે છે.

જ્યારે નં.૧ અને નં.૯ આપવાથી રુધિરના અણુઓ વધે છે છતાં રુધિરની ન્યૂનતા દેખાય તો તો સાથે નં.૪ આપવાનો પ્રચાર છે. આ વ્યાધિમાં મજ્જાતન્તુઓની અશક્તિ લાગે છે તો તે સમય નં. ૬ આપવામાં આવે છે પણ નં.૧ તથા નં.૯ તો ચાલુ જ રાખવામાં આવે છે. આ વ્યાધિમાં મુખ્ય ઔષધો કેટલાક મહિના સુધી પણ નાના ડોઝમાં આપ્યા કરવાં પડે છે, અને જેમ જેમ આરામ થતો જાય છે તેમ તેમ ડોઝની સખ્યા ઓછી કરવામાં આવે છે, પણ લાંબો વખત દવા લેવાની જરૂર છે. અને સામાન્ય થાક ન લાગે તેઓ વ્યાયામ ખુલ્લી હવામાં કરવો અને પછી તેવો પોષક આહાર લેવો એ પણ ખાસ જરૂરની સૂચના છે. જુઓ પરિશિષ્ટ ૧, અશક્તિચૂર્ણ.

પ્રકરણ ૧૦.

ગંડમાળ, સ્ક્રોફ્યુલા—રાજાનો રોગ. (Scrofula)

આ વ્યાધિમાં ત્વચા ઉપર અને ખાસ કરીને ખોચી, માથું અને ચહેરાના ભાગમાં સ્ફોટક નીકળે છે; રસવાહિની ગ્રંથિમાં અને ખાસ કરીને ગળા ઉપરની ગ્રંથિમાં સોજો થાય છે, નાક ગળે છે, ઉપરનો હોઠ જાડો થાય છે, કાન વહે છે, ચોરીઆનો વરમ થાય છે, આંખનાં પોપચાં સુઝે છે, અવ્યવસ્થા થાય છે, સાંધા તથા અસ્થિના ભાગમાં દુઃખાવો રહે છે.

આ રુધિરનો વ્યાધિ છે અને એની ખાસ અસર રસવાહિની શિરાની

અપેક્ષિત હોય તો ઔષધ ઘણા માસ સુધી, પ્રસંગે એક બે વર્ષ સુધી પણ આપવુ પડે છે. આ વ્યાધિવાળાને થતા બીજા વ્યાધિઓમા તે વ્યાધિની ચિકિત્સા સાથે નં. ૧૦ આપવો જરૂરનો છે. એ આપવાથી તે તે વ્યાધિઓ હઠીલા થતા નથી પણ તે તે અપાતા ઔષધને તાબે થાય છે.

પ્રકરણ ૧૧.

જલોદર, જલંદર, ડ્રોપ્સી (Drops)), જલીયસોજા.

ખરૂં જોતા આ જાતેવ્યાધિ નથી પણ બીજા વ્યાધિના ચિન્હરૂપ છે. એમાં પેટ ઉપરના ભાગમા અથવા શરીરના બીજા ભાગમાં પાણી ભરાઈ સોજા આવે છે અને એ ચિન્હ રક્તાશયના યકૃતના, વધેલી બરોળ તથા મૂત્રપિંડ (ગુરદા)ના વ્યાધિથી થાય છે આ વ્યાધિમા વિવિધ ચિન્હો થાય છે પણ એનાથી થયેલો સોજો ખાસ પ્રકારનો હોય છે, તે એ કે જે તે સોજાના ભાગમાં આંગળીથી દબાણ થોડીવાર રાખવામા આવે છે અને પછી આગળી ઉપાડી લેવામા આવે છે તો તે ભાગમા જરા ખાડો પડી રહે છે કે જે બીજા સોજામા થતું નથી એવો સોજો હાથ, પગ, ઉદર, છાતી અથવા આખા શરીરપર થાય છે, આ વ્યાધિની ચિકિત્સા કુશળ પુરૂષોદ્વારા કરાવવી ઘટે છે આ વ્યાધિનુ ખાસ ઔષધ નં. ૧૧ છે. તેથી બીજા ઓષધો સાથે વારાફરતી અથવા વચ્ચે વચ્ચે આ તો આપ્યા જ કરવાનું હોય છે. સાધારણ કેસમા આ એક જ ઓષધ ચાલે છે. આ ઉપરાત નં. ૫, ૯, ૧, ૭ અને ૩ ની જરૂર પડે છે. આખા શરીરપર સોજો તથા નબળુ રક્તાશય આરસેનિકને સૂચવે છે. આપણામાં એને રસ, રસવિકાર એવા નામો આપે છે અગ્રેજીમા ઈડીમા કહે છે. સાદો ઈડીમા, રતવાનો ઇડીમા, આખા શરીરનો ઇડીમા—એમા ન. ૧૧ અપાય છે. ઉપસ્થની ચામડીનો, ઉપસ્થનો, વૃષણનો ઈડીમા—એમા ન ૧૧ અને ન. ૯ આપવામાં આવે છે ફેફસાના ઇડીમામાં ન. ૯ અને ન. ૬ છે આ ઉપરાંત પ્રસગે બેરી૦ ફોસ અને ઝીંક ફોસનો ખપ પડે છે

નં. ૫—સર્વ શરીરનો સોજો, જો તેમાંથી નીકળતુ પાણી ધોળા રંગનું હોય છે તો અર્થાત્ તેનો બહારનો દેખાવ અદર બરફ જેવુ ધોળુ પાણી સૂચવે છે તો; તેમ જ પિત્તવાહી નળમાં અડચણ થવાથી આવા સોજા થાય છે તેમાં પણ આ ઔષધ અપાય છે. જીભપરનો થર જોવો.

નં. ૯—ન. ૧૧ ની સાથે વારાફરતી અપાય છે. એ આપવાથી શરીરમાં જલનું સમીકરણ થાય છે.

નં. ૧—અશક્તિ માટે તથા પાંડુરોગમાં થતા અપચાને લીધે થતા જલોદર માટે અપાય છે.

નં. ૩–રક્તાશયના વ્યાધિઓથી રક્તાશયના પડદા શિથિલ થઈ જવાથી થતા સોજા માટે અપાય છે.

આ ઉપરાંત આ વ્યાધિની સાથે રક્તાશય ફડકે છે તે માટે નં. ૬, અતિશય રહી રહી થતી વેદના માટે નં. ૮, સખત અજીર્ણ માટે નં. ૧ તથા નં. ૧૦ વગેરે ઔષધો તે તે ખાસ ચિન્હો પરથી પ્રસગ પરત્વે આપવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૨.

વરમ, લોહીનો સંચય. (Inflammation, congestion).

આ ખાસ વ્યાધિનું નામ નથી પણ એક ચિન્હ માત્ર છે. આ શાસ્ત્રમાં નામ સાથે ઔષધનો સંબધ નથી પણ વ્યાધિની તે તે દશા સાથે સંબંધ છે. વરમની અંદર ચાર ચિન્હોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે; (૧) તે ભાગની રતાશ, (૨) ત્યાં સોજો. (૩) તે ભાગમાં દાબવાથી અથવા દબાવાથી દુઃખ, અને (૪) તે ભાગની ઉષ્ણતા, આમાં જો વરમ બહારના ભાગમાં હોય છે તો ૧, ૨, ૩ ચિન્હો સર્વને પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, પણ રક્તાશય, આંતરડું વગેરે અંદરના ભાગમાં હોય છે તો તે ભાગમાં દબાણ થવાથી થતી વેદના અને તે સાથે થતાં બીજા ચિન્હો ઉપરથી અનુમાન કરવાનું રહે છે. જેમકે જઠરનો વરમ થાય છે તો ખાવામાં આવે છે એટલે તે આહારનું દબાણ ત્યાં થવાથી તરત વેદના થાય છે, વળી તે સાથે ઘણું કરીને જ્વર આવે છે, ઉલટી થાય છે, ખાટા પદાર્થ વગેરે અડકવાથી બળતરા થાય છે. વગેરે. આ સર્વ ઉપરથી જઠરનો વરમ છે એમ અનુમાન થાય છે. આંતરડાનો વરમ થાય છે તો તે ભાગમાં થઈ દસ્ત જતાં ત્યાં વેદના (સુંક) થાય છે, તે ભાગને ઉપરથી દબાવવાથી વેદના થાય છે, વળી સોજો ત્યાં થઈ તે ચામડી ફાટે છે તો તેમાંથી લોહી અથવા જળસ પડે છે વગેરે. આ વગેરે ચિન્હો ઉપરથી આંતરડાના વરમનું અનુમાન થાય છે. ગળાના કાકડાનો વરમ થાય છે તો તે ભાગ આળો લાગે છે, લાલ દેખાય છે, પાણી પીતાં અને ખાતાં દુઃખે છે વગેરે. આ પ્રમાણે અભ્યાસથી કુશલતા પ્રાપ્ત થયે ડાકટરો તે તે અંદરના સ્થાનના વરમનું નિદાન કરી શકે છે. અત્ર ચિકિત્સાનું પ્રકરણ મુખ્ય હોવાથી તે બતાવવા જ પ્રયત્ન છે. અને તે સર્વ વરમ માટે એક જ છે, ગમે ત્યાં વરમ થયો હોય તેટલા પરથી ચિકિત્સામાં ભેદ પડતો નથી. વરમ માત્ર તથા કોઈ પણ સ્થાને લોહીનો સંચય નં.૪નો ક્ષાર ખૂટવાથી થાય છે. તેથી એ ઔષધ વેદના સાવ મટે ત્યાં સુધી આપ્યા કરવાનું હોય છે. વેદના મટી ગયા પછી તે ભાગને પૂર્વની દઢતા મળે તે માટે થોડો વખત ચાલુ રાખવાનું રહે છે.

આ ઉપરાંત વરમના ભાગમાંથી જે ધોળો પદાર્થ નીકળે છે તે નં.૫ અપાય છે. વરમની ત્રીજી ભૂમિકામાં કે જ્યારે નીકળતો પદાર્થ ચીકણો પીળો થાય છે ત્યારે નં.૪ અને પ્રધાનપણે નં.૭ અપાય છે. એથી વરમ આગળ ચાલે છે અને પાકે છે તો પકાવી પરૂ કાઢી નાંખવા માટે નં.૧૨ નો ઉપયોગ એકલો અથવા નં.૪ નીસાથે કરાય છે અને પરૂ નીકળી ગયા પછી રૂઝ આણવા માટે નં.૨ નો ઉપયોગ કરાય છે. પરૂ નહિ થવા દેવા માટે પણ નં.૨ પ્રથમથી કેટલાક આપે છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ ભૂમિકામાં નં.૪, દ્વિતીયમાં નં.૫, તૃતીયમાં નં.૭, પાકવાની દશામાં નં.૧૨ અને રુઝાવવાની દશામાં નં.૨ અપાય છે. પછી પુનઃ નં.૪ એકલો અપાય છે. જેમ જેમ વરમની ભૂમિકા આગળ ચાલે છે તેમ તેમ નં.૪ આપવાનો તો રહે છે પણ તેના ડોઝ ઓછા થાય છે અને તે તે ભૂમિકાના ઔષધના ડોઝ મુખ્યપણે અપાય છે. પ્રથમની ભૂમિકામાં જો નં.૪ થી આરામ થતો નથી તો તે સાથે નં.૯ પણ અપાય છે.

આ ચિકિત્સા સર્વ પ્રકારના વરમ માટે, ગડ, ગુમડાં વગેરે માટે છે. આથી આ જ પ્રમાણે એ સર્વમાં ચિકિત્સા કરવાની છે. રક્તાશય, ફેફસાં, યકૃત્ આદિ મુખ્ય અવયવોના વરમમાં દરદીને અશક્તિ આવી જાય છે તથા મજ્જા તન્તુઓ પણ ક્ષીણબલ થઈ જાય છે. તેથી તે માટે નં.૧ અને નં.૬ નો ઉપયોગ અનુક્રમે કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૩.

રક્તસ્રાવ, લોહી નીકળવું, હેમરેજ. (Hemorrhage.)

એ વ્યાધિનું નામ નથી પણ ઔષધની અપેક્ષા સૂચવનાર એક ચિન્હ છે. આથી ગમે તે અવયવમાંથી લોહી નીકળતું હોય, વાગવાથી લોહી નીકળતું હોય, નસકોરી ફુટવાનો વ્યાધિ હોય, ફેફસામાંથી લોહી પડતું હોય, મરડામાં લોહી પડતું હોય, કે સ્ત્રીઓને રજોદર્શન લબાઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો પણ તે સર્વમાં ચિકિત્સા એક જ છે, કારણ કે અમુક અમુક ક્ષારોની ન્યૂનતાથી તે તે ભાગની રક્તવાહિની શિરાઓ દુર્બળ થઈ ફુટે છે અને તેથી તે ભાગમાંથી રક્તસાવ થાય છે. આમાં ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરાય છેઃ—

નં.૪—આ આમાં પ્રધાન ઔષધ છે કેમકે એ તે તે શિરાને દઢ કરનાર છે. અને જ્યાં લોહી ચળકતા રાતા રંગનું અને નહિ ગઠાઇ જતું હોય છે ત્યાં આ જ ઔષધ માત્ર બસ છે. નસકોરી ફુટવામાં પણ આ જ અપાય છે.

નં.૫-જ્યારે લોહી કાળાસ પડતું, કાળુ અને ઘાટું ગઠ્ઠાવાળું હોય છે ત્યારે. પાછલે પહોરે ફુટતી નસકોરી માટે.

નં.૬-અશક્તિને લીધે નબળા બાંધાના શરીરોમા થતો રક્તસ્રાવ જ્યારે લોહી પાતળુ, કાળુ અને ઝરી ન જનાર નીકળે છે ત્યારે તેમજ દુર્ગંધ મારતુ હોય છે ત્યારે તે આ ક્ષારને સૂચવે છે

નં.૩-અર્શમાથી પડતુ લોહી અથવા ગર્ભાશયમાથી પડતા લોહી માટે તથા છાતીમાથી પડતા લોહી માટે આ અપાય છે આ ઔષધ નં.૪ની સાથે આપવાથી તે તે અવયવો સકોચાય છે અને દૃઢ થઈ રહે છે

નં.૯-પાતળુ ફીકકુ રાતું અને પાણી જેવુ લોહી આ ક્ષારને સૂચવે છે નીચા ગળતા ફુટતી નસકોરી

નં.૧-નબળા બાંધાના શરીરોમા આ ચિન્હ થાય ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે

ન.૨-સળેખમ લોહીમિશ્રિત દેખાય ત્યારે

નાના છોકરાને નસકોરી ફુટે છે તે માટે ન.૪ બસ છે,અને તેવો હેવા હોય તો તે માટે નં ૬ માત્ર અપાય છે તથા ગર્ભસ્થાનના રક્તસ્રાવ માટે નં. ૪, ૩, ૬, આપવામા આવે છે, તથા અર્શ દુઝતા હોય તો તેમા નં. ૪, ૫, અને ૩ માથી જરૂર પડે છે અને કહેલા ઔષધો અદર અને બને ત્યા બહાર પણ વાપરવા જરૂર છે જ્યા બહાર લગાડી શકાય તેમ હોય છે, જેમકે નસકોરી ફુટવી વગેરે ત્યા કોરો ભૂકો દાબવામા આવે છે, જ્યા પીચકારી આપવાથી અદર પહોચાડી શકાય છે ત્યા તેમ પણ આપવામા આવે છે

પ્રકરણ ૧૪

ચાંદા, વ્રણ (Ulcer—અલ્સર.)

ચાદાના ઘણા વિભાગ જેના કે તંદુરસ્ત ચાદુ, નબળુ ચાદુ, સડતુ ચાદુ વગેરે પાડવામા આવે છે અને તે તેનુ સ્વરૂપ જાણવા માટે ઉપયોગી છે છતા આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામા એ વિભાગ ઉપયોગી નથી શરીરના ગમે તે ભાગમા ચાદુ હોય બહાર હોય કે અદર હોય તો પણ નીચે પ્રમાણે તેની ચિકિત્સા કરવામા આવે છે અને તે તે ઔષધ ખાવામા લેવાય છે એટલુ જ નહિ પણ બને ત્યા બહાર પણ કોરૂ અથવા બીજા ડ્રેસિંગ સાથે વપરાય છે

નં.૫—શરીરના ગમે તે ભાગમા, ચાદુ હોય તોપણ તેમાથી ઘટ્ટ પીળો રસ વહેતો હોય તો

ન.૧૨—ઊંડા પડેલા ચાદા માટે અને જેમાથી પરૂ નીકળતુ હોય તે માટે તથા ભગદરના વ્રણ માટે, અસ્થિના વ્રણ માટે, હઠીલા વ્રણ માટે

ન.૨—નહિ રૂઝાતા ચાદા માટે તથા જેમાથી પરૂ જેવો પીળો પદાર્થ નીકળતો હોય તે માટે.

નં.૩—અસ્થિના ભાગમાં પડેલા વ્રણ–ચાંદા માટે તથા સુજેલી નસોમા થતા ચાંદા માટે. (જુઓ ન.૧ તથા નં.૧૨ પાનું ૩૭ તથા ૭૫)

નં.૧૦—જઠર તથા આંતરડાનાં ચાંદા માટે કે જેની સાથે ખાટી ઉલટી, ખાટા ઉબકા આવતા હોય અથવા દળેલી કાફી જેવો શ્યામ પદાર્થ નીકળતો હોય, અથવા ઔપદંશિક ચાંદા હોય.

નં.૯ તથા નં.૧૧—પગનાં ચાંદામાટે આની ભલામણ કરાય છે.

નં.૭—ક્ષયના ચાંદા માટે અપાય છે. (આર૦ઑડ.કેલશિ૦ઑડ.)

નં.૬—બુરા ચાંદા માટે, લોહી નીકળતા ચાંદા માટે. સ્તનના ચાંદા માટે કેલશિ૦ઑડ. કાળા રંગના ચાંદા માટે કુપ્રમઆર૦, ઔપદંશિક ચાંદા માટે આરસ, બ્રોમ, કાલિઑડ, નં ૩, ૫, ૧૨.

પ્રકરણ ૧૫.

અશકિત (Debility).

આ માટે નં.૧ તથા નં.૬ બે ઔષધ છે. તેમાં જ્ઞાનતન્તુ તથા ક્રિયાતન્તુની નબળાઇ (nervous debility) માટે નં.૬ છે તથા બીજી બધી નબળાઈ માટે નં.૧ છે. આ દવાઓ ગમે તે વ્યાધિમાં નબળાઈ જણાતી હોય તો તે વ્યાધિના ઉપાયોની સાથે વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે અને વ્યાધિ મટી ગયા પછી જણાતી નબળાઇ માટે નં.૧ આપવામાં આવે છે. અશકિતચૂર્ણ આપવાથી સારો લાભ થાય છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧)

પ્રકરણ ૧૬. (એ)

હડકાયું કુતરૂં કરડવું (હાઇડ્રોફોબીઆ.)

હડકાયું કુતરૂ કરડવાથી આ થાય છે. તે માટે નં. ૬, ૮ ઉપાયરૂપ છે. ગજમાર્ગ એને માટે આવના એલોપથીક ઇન્જેકશન મુકાવવાનો છે.

પ્રકરણ ૧૬. (બી)

ગ્રંથિરોગ. ગાંઠના રોગ (Diseases of Glands).

શરીરના વિવિધ ભાગમા વચ્ચે ગ્રથિઓ રહેલી હોય છે પણ તે એમ ને એમ દેખાતી નથી, જ્યારે સુજે છે ત્યારે જ આપણને તે જણાય છે, ત્યારે જ ગાંઠ થઇ છે એમ આપણા લોક કહે છે. એ ગાઠ માટે આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે:—

નં.૫—એ ખાસ સાધારણ ઔષધ છે. અદર બહાર બને રીતે વાપરવું.

નં.૩—જે ગાંઠ કઠણ પથરાજેવી લાગે તે માટે આ ખાસ ઔષધ છે.

નં.૧૦–જે ગાંઠ ચરબીની થાય છે તે માટે આ વપરાય છે, તેમ જ સ્ક્રોફ્યુલાની ગાંઠમાટે આ વપરાય છે (નં. ૧૨ ની સાથે) રસવાહિની શિરાની ગ્રંથિના સોજા માટે પણ આજ વપરાય છે.

નં.૧–જીર્ણ ગાંઠ માટે આ આપવામાં આવે છે.

ગાંઠ પાકે અને ફૂટે અથવા પરુ થાય ત્યારે વરમની ચિકિત્સા પ્રમાણે તે તે ચિન્હો પ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે. આ શિવાય સાધારણ રીતે જેમ શેક વગેરે ઇતર સંસ્થામાં કરવાનાં હોય છે તે પ્રમાણે આ ઓષધસાથે કરવાનાં હોય છે.

મેસેન્ટેરી ગ્રંથિમાટે નં.૧૨ આર૦ જોડ, ફેરમ૦, જોડ, અપાય છે; ઓપદંશિક ગાંઠ માટે આયો૦ તથા કાલિજોડ અપાય છે. અને બગલ, સાથળના મૂળ આગળ જે ગાંઠ થાય છે તે માટે બેરિયમ જોડ તથા એલ્યુમિના અપાય છે.

પ્રકરણ ૧૭.

મુખઆદિના વ્યાધિ.

(अ) ગળું આવવું (Sore throat) આ વ્યાધિમાં નં.૪, ૫, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧, ૨, ૮ ઓષધો આપવામાં આવે છે. તેમાં સુઝેલું ગળું હોય એટલે લાલાશ માત્ર હોય–વરમ હોય તો નં.૪ એથી નહિ મટે તો અથવા પરપોટા જેવું ત્યાં દેખાય તો નં.૯. ગળું દુર્ગંધ મારતું હોય તો નં.૬, ગળા ઉપર ક્રીમ જેવો થર દેખાય તો નં.૧૦. ગળું સુઝી લીંટ જેવો પદાર્થ ત્યાંથી નીકળતો હોય (વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા હોય) તો નં.૫, વારંવાર થુંકવું પડે, બળખો કાઢવો પડે તો નં.૧૧, બહુ બોલવાથી વરમ થયો હોય અથવા ખોખરો અવાજ થયો હોય તો નં.૧, પાકેલું હોય અને રૂઝ લાવવાની હોય તો નં.૨, અને રહી રહીને વેદના થતી હોય તો નં.૮. સામાન્ય રીતે નં.૪ અને નં.૫ ઘણા ખરા કેસમાં બસ થાય છે.

(आ) સાદ બેસી જવો (Hoarseness) નં. ૪ અને આગળ જરૂર પડે તો નં.૫ ઠંડીને લીધે સાદ બેસી જાય તેમાં નં.૫ અથવા પ્રસંગે નં.૭. બહુ બોલવાથી તેમ થયું હોય તો નં.૧ અને છેવટના ભાગમાં નં. ૨ ઉપયોગી છે. હઠીલા કેસમાં નં.૨ અપાય છે.

(इ) દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ (Offensive breath) મોઢું આવ્યું હોય અને પેઢામાં પરુ વગેરે થઈ વાસ મારતી હોય તો તે માટે નં. ૧૨ અને નં. ૨ આપવાં, ઉપરાંત નં.૬ આપવું અને તે વિના દુર્ગંધ હોય તો નં. ૬ એકલું ચાલે છે.

(उ) ચોરીઆનો વરમ (Tonsilitis)—ગળાના ભાગમાં બંને બાજુએ જે ટોન્સિલ નામના અવયવો છે જેને આપણામાં ચોરીઆ કહે છે તેનો વરમ થવો તેને આપણા લોકો ચોરીઆ આવવા કહે છે, અથવા ગળું આવી જવું

કહે છે. આરંભમાં એ ભાગમાં લાલાશ દેખાય છે અને સોજો પણ મોઢું ઉઘડાવી જોવામાં આવે તો જણાય છે. અન્નખાતાં મહેનત પડે છે, જીભપર થર દેખાય છે અને તૃષા લાગ્યા કરે છે. જ્વર પણ આવે છે. જો વ્યાધિ વધે છે તો જ્વરમાં વાનો ચાળો (Delirium) થાય છે પછી એ પાકે છે અને પરૂ નીકળે છે ત્યારે આરામ મળે છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં વરમની ચિકિત્સા જ (જુઓ પ્રકરણ ૧૨ મું. પૃષ્ટ ૧૧૨.) કરવાની છે. જો આ વ્યાધિ વધારે બળ પકડે છે તો તે સમયે શસ્ત્રવડે એ ચોરીઆને ચીરવા પડે છે અને પરૂ કઢાવવું પડે છે. અને તેથી એ વ્યાધિનું બળ જણાતા કુશલ ડાકટરની સહાય અપેક્ષિત છે. સાદા રૂપમાં **નં.૪** અને **નં.૫** બસ થાય છે. ચોરીઆ પર ધોળી કડણ છારી બાઝેલી હોય તો તે **નં.૬** ને સૂચવે છે. જીર્ણ ચોરીઆના વરમમાં **નં.૧** ૨x નું અપાય છે, અથવા **નં.૯**-૩x અપાય છે. ગળાના કાકડાના વરમમાં **નં.૯** ખાસ ઉપાય છે. જમણી બાજુએ વધારે દુખાવો થવો, ગળુ લાલ સૂજેલું દેખાવુ અને દરદી ઢગલો થઇ ગયેલો તથા ટાઢો જણાવો તે **નં.૮** સૂચવે છે.

ય મોઢામાં ચાંદા પડે છે તેમાટે **નં.૬**, વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણ ૧૪: **જીભ** ઉપરના **થર** માટે તથા **સ્વાદ** માટે જુઓ પ્રકરણ ૧; જીભના સોજા માટે જુઓ વરમ, પ્રકરણ ૧૨. **નં.૧૦** ૩x અથવા ૬x ચાંદાં માટે અકસીર ઉપાય છે.

(ચિ) **અવાળું ફુલવા.** અવાળુપર ગુમડું થવુ એ બનેની ચિકિત્સા વરમથી થાય છે. જુઓ વરમ, પ્રકરણ ૧૨.

(ઓ) **શુલીયું** (Apthæ Thrush)—આ વ્યાધિ નાનાં બાળકોને થાય છે અને તે હવાની અસ્વચ્છતાથી, શીશીથી દુધ પાવામાં આવે છે તો રબરની સોટી સાફ નહિ રાખવાથી, તથા અયોગ્ય આહારના સેવનથી થાય છે, આ વ્યાધિમાં મોઢાની ત્વચા ઉપર ગોળ, ધોળા મોતીયા (Vescicles-પાણી ભરેલા ઝીણા દાણા) છૂટા છૂટા જણાય છે અને પછી તે આગળ ચાલતાં ભેગા થઇ જાય છે અને કોઇ કોઇ વાર ચાંદાં પડી ગયાં હોય તેવો દેખાવ આપે છે અથવા ધોળી પોપડી જેવા દેખાય છે આ વ્યાધિ જાતે જોખમકારક નથી અને ઘણું કરીને ચારેક દિવસમાં શુલીયું ઉડી જાય છે, પણ બાલકને ધાવતા કરવાની અડચણ વધારે પડે છે.

આ વ્યાધિનું ખાસ ઔષધ **નં. ૫** છે. એને ખાવામાં આપવું તથા મોઢુ ધોવામાં વાપરવું, આની સાથે જો લાળ વધારે ગળતી હોય તો **નં. ૯** આપવો તથા જ્વર હોય તો **નં. ૪**.

(औ) ગાલ સુણીઆ, ગાલપચોરિઆ (Mumps):—કાનના મૂળ આગળ જે ગ્રંથિ છે તેનો વરમ થાય છે, તે સુઝે છે તેને ગાલપચોરિઆ અથવા મમ્પ્સ કહે છે. એ સ્વતંત્રપણે થાય છે, તે સાથે ગોબરૂ (ઓરી) વગેરે આવી ગયા પછી તેના કાર્યરૂપે પણ થાય છે. ઘણું કરીને પદર વર્ષની નીચેનાં બાલકોને એ થાય છે અને ઠડી ભેજવાળી હવામાં વધારે થાય છે. આ વ્યાધિ ચેપી રોગ મનાય છે. એ ગાઠનો સોજો કોઈ કોઈવાર વધી ગળા તથા ચોરિઆ સુધી જાય છે અને એના વરમને લીધે તાવ પણ આવે છે. જ્યારે કઈ પણ ખાટુ ખાવામા આવે છે ત્યારે ગળામાં અને દાઢ આગળ એક વિલક્ષણ અરૂચિકર ભાન થાય છે એ આ વ્યાધિની ખાસ નિશાની છે.

સાદા રૂપમાં આ વ્યાધિ પોતાની મેળે મટી જાય છે અને કાંઇ પણ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ વધારે રૂપમાં નહિ થઈ જાય અને વહેલો મટે તેટલા માટે એને માટે નં.૫ ખાસ ઔષધ છે. અને નં.૯ મદદગાર છે. એ એના પર ચોપડવામાં આવે છે અને જરૂર જણાયે ખાવામાં પણ આપવામાં આવે છે. જ્વર હોય તો નં.૪ વધારવામા આવે છે. મોંમાંથી લાળ વધારે ગળતી હોય, થુક બહુ આવતું હોય અને ચોરીઆની સાથે વૃષણવૃદ્ધિ હોય તો ત્યાં નં.૯ અપાય છે. આ વ્યાધિ થયેલાને ખુલ્લા પવનમાં એવી રીતે નહિ સુવા દેવો કે પવનના સપાટા એના મોઢાપર લાગે.

(अ) ડોક રહી જવી (Stiffness of the neck):—કાંતો આડુઅવળુ સુવામાં આવવાથી, એ ભાગમાં ભેજવાળો પવન લાગવાથી અથવા મજ્જાતન્તુની અવ્યવસ્થાથી આ સ્થિતિ થાય છે. તેમાં પ્રથમ હેતુ હોય તો થોડીવાર બરાબર સભાળીને સુઈ ઉઠવાથી એ મટી જાય છે અને ઔષધની જરૂર હોતી નથી. બીજા હેતુને લીધે થયેલી એ સ્થિતિમાં નં.૪ નાં પોતાં મુકવાથી એ મટે છે અને ત્રીજા હેતુને લીધે હોય તો નં.૮ ખાવાથી તથા ઉનાપાણીથી ઝારવાથી એ મટે છે સશયમા નં.૪ અને નં.૮ આપવામાં આવે છે

પ્રકરણ ૧૮.

દાંતના વ્યાધિઓ.

દાંતના વ્યાધિઓ વિવિધ પ્રકારે થાય છે. દાંતના મૂળમાં જે અવાળુ છે તે સુઝવાથી ત્યાં દુઃખે છે, દાંતની ઉપરનો ચળકતો પદાર્થ જે દાંતનું એનેમલ કહેવાય છે તે ઘસાઈ જવાથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, દાંત જાતે સડે છે તો તેથી દાંતમાં દુ:ખાવો થાય છે, તેમજ દાંત આગળ જે સૂક્ષ્મ મજ્જાતન્તુઓ આવી રહ્યા છે તેની અવ્યવસ્થાથી તેમાં દુઃખાવો થાય છે આ પારખવું કઠિન છે છતાં સાધારણ પ્રસંગમાં આસપાસની સ્થિતિથી સાધારણ

મનુષ્ય પણ પરીક્ષા કરી શકવા સમર્થ થાય છે. અવાળુ ફુલવાથી થતી વેદના અવાળુ જોવાથી સમજાય છે અને તેની ચિકિત્સા ઉપર આવી ગઈ છે (પાનું ૧૧૭) દાંતમાં કળતર થાય છે તો ત્યાં ઉના પાણીના કોગળા કરવાથી સારૂ લાગે છે અને ટાઢા પાણીથી વેદના વધતી દેખાય છે અને ત્યાં નં.૮ થી આરામ થાય છે. દાંત સડી જવાના સધિમાં નં.૧ લેવાથી સારૂ થાય છે તથા એનેમલની અવ્યવસ્થા માટે નં.૩ છે. નં.૧ અને નં.૩ અસ્થિમાત્રનાં ઔષધ છે તેથી દાંતમાં અથવાં એનેમલમાં અવ્યવસ્થા માટે એ બે ઔષધ છે. દાંતની જે વેદના ઠંડા જલથી આરામ પામે છે ત્યાં નં.૪ વપરાય છે. વિશેષ માટે પ્રકરણ ૩ પૃષ્ઠ ૯૩ જુઓ. દાંતનો હઠીલો દુઃખાવો જણાય તો નં.૧૨ નો પ્રયોગ કરવો, તેમેજ જેમાં ગરમી અથવા ઠંડીથી આરામ ન થતો હોય, જે વેદના રાત્રિએ વધતી હોય, જે પૂર્ણિમાની આસપાસ વધતી હોય તે માટે પણ ન ૧૨ છે.

બાળકોને દાંત આવે છે ત્યારે વિવિધ પ્રકારે ઉપદ્રવ થાય છે; કોઈને દસ્ત થઈ જાય છે, કોઈને ખસ થાય છે, કોઈને આંખ આવે છે વગેરે વિવિધ અડચણો દેખાય છે. એમાં તે તે પ્રતીત થતા વ્યાધિનાં ઔષધો આપવા ઉપરાંત દાંત આવે છે એ હેતુને લઈને નં.૧ અને ૩ આપવામાં આવે છે. દાંત આવવાનો સધિ થતા પૂર્વે જ જો ગાળે ગાળે બાલકને નં.૧ આપવામાં આવે છે તો દાંત આવતાં અડચણ પડતી નથી. તેમ જ જેના કુટુંબમા બાળકો દુર્બલ દાંતવાળાં જન્મનાં હોય ત્યાં માતા ગર્ભ સમયે જ નં.૧ વચ્ચે વચ્ચે લે છે તો જન્મનાર છોકરાંના દાંત દુર્બલ થતા નથી. દાત આવતા આચકી, તાણ વગેરે થાય છે તે માટે નં.૮ છે. દાતના દસ્ત માટે નં.૧ તથા ૧૧ અથવા નં.૧૦ છે, તે સાથે હોમીયોપથી **કેમોમિલા** બાલકોને સારી અસર કરે છે. જો દાંત આવનાર બાલકને સ્ક્રોફ્યુલસ પ્રકૃતિ હોય છે તો નં.૧ સાથે અથવા નં.૩ સાથે નં.૧૦ આપવાની જરૂર રહે છે.

જે બાલકોનું માથું મોટું હોય છે, માથે પગ્સેવો વધારે થતો હોય છે, પેટ મોટું દેખાય છે, ગોરી ચામડી હોય છે, તીખો સ્વભાવ હોય છે, અને જેને પાચનશક્તિ મંદ છે તેને માટે નં.૧૨ સારી અસર કરે છે.

બાલકોનાં દાંત હાલતા હોય તો નં.૧ મોટાના દાંત હાલતા હોય તો નં.૧૨, ઉંઘમાં દાંત કકડાવવા મુખ્ય ઔષધ નં.૧૦ અને ગૌણપણે ૧,૮,૯,૬, છે. દાંત કઢાવતાં નીકળતું લોહી બંધ કરવા નં.૪ અને અવાળુના ગેન્ગ્રીન માટે ન.૧૨ છે.

દાંતની કિંમત આપણી પ્રજા જેમ સમજે તેમ તેમના હકમાં સારૂ છે. દાંતને લીધે પાચનક્રિયા સારી થાય છે, ઘડપણમાં દાંત પડી જવાથી પાચનની છેક અવ્યવસ્થા થાય છે. તેથી વિવિધ પ્રકારે દાતને સાફ રાખવા અને દાંતનું સંરક્ષણ કરવું. દાંતને છોલાવવા એ તેના એનેમલનો નાશ કરે છે તે દાંતને

વહેલો સડાવવાનો ઉપાય છે. દાંત સડે કે તરત કઢાવી બીજો કૃત્રિમ મુકાવવો એમાં આલસ્ય રાખવું અનુચિત છે.

પ્રકરણ ૧૯.

શ્વસનયંત્રના વ્યાધિઓ, અર્થાત્ નાક, ફેફસાં, શ્વાસનળીના વ્યાધિઓ.

(अ) શ્લેષ્મ, સળેખમ (Nasal catarrh):—

આ નાકની આંતર ત્વચાનો વરમ છે તેથી એમા વરમના ઉપચાર કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં જ્યારે છીંક આવવા માંડે છે ત્યારે **નં.૧** અપાય છે. સાફ પાણી નીકળે છે ત્યારે **નં.૯** અપાય છે. **નં.૯** ૧x છીંક ઉપરા છાપરી આવે અને રસ નીકળે તે વખતે આપવાથી તરત જ શ્લેષ્મ બંધ થઇ જાય છે, **નં.૪** તો ચાલુ રાખવામાં આવે છે. **નં.૪** ૧x આપવાથી શ્લેષ્મનો સમય ટુંકો થઇ જાય છે. બહુ જોરમાં શ્લેષ્મ હોય તો **નં.૧૦** વપરાય છે. જીર્ણ શ્લેષ્મ માટે **નં.૮** છે. ધોળું લીંટ નીકળે છે અથવા નાક સુકાય છે અને બળે છે ત્યારે **નં.૫** બલગમ પીળો થાય છે ત્યારે **નં.૭**. આ ઉપરાંત લાંબુ ચાલે છે તો **નં.૧૧** ની જરૂર પડે છે. ઘણું કરીને આથી અધિક ઔષધો આમાં ભાગ્યે જ જોઇએ છે. નાક બંધ થઇ જાય છે ત્યારે **નં.૩** અથવા **નં.૫** અપાય છે, વાસનું ભાન જતુ રહે છે ત્યારે **નં.૮**, તેમજ નાકમાંથી ધોધવાબંધ પાણી નીકળે છે ત્યારે પણ **નં.૮** અપાય છે. સાધારણ રીતે **નં.૪** અને **નં.૫** વખતસર લેવામાં આવે છે તો બીજાની જરૂર રહેતી નથી જેમને હાલતાં ચાલતાં શ્લેષ્મ થઇ આવે છે તેને માટે **નં.૪** અને **નં.૧** વારાફરતી લેવા સારાં છે. **આરસેનિક** ૬x આ કાર્ય સારી રીતે કરે છે. (શ્લેષ્માદિ ચૂર્ણ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.)

(आ) ઉધરસ (Cough):—શ્લેષ્મ થવાથી, તેમજ શ્વાસનલિકાનો વરમ થવાથી અથવા ફેફસાંનો વરમ થવાથી ઉધરસ થાય છે. ઉધરસ એ વ્યાધિ નથી પણ માત્ર ચિન્હ છે. સાધારણ ઉધરસ જે થાય છે તેને કોફ (Laryngitis) કહે છે. એ ઉધરસ ગળાના ભાગમાંથી જ આવે છે. શ્વાસનલિકાનો વરમ થાય છે ત્યારે તેને Bronchitis-બ્રોનકાઇટિસ કહે છે અને એ ઉધરસમાં શ્વાસ ટુંકો ચાલે છે એટલે હાંફ જેવું લાગે છે, છાતી ભીંસાય છે, એ વરમ પામેલી નલિકામાં દબાણ થાય છે તો દુઃખ થાય છે તેથી એ દબાણ થાય તેવી રીતે દરદી સુઈ શકતો નથી, જ્વર આવે છે વગેરે વિવિધ ચિન્હો થાય છે. આ ઉધરસ લાંબી ચાલે છે અને તરત મટતી નથી. જ્યારે એ નલિકાની જે સૂક્ષ્મ શાખાઓ હોય છે તેનો વરમ થાય છે ત્યારે પણ ઉપર

પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ચિન્હો થાય છે અને એને આપણા લોકો સસણી, વરાધ વગેરે નામ આપે છે. આ ઉધરસ ક્ષેમકારક છે તેથી સાવધાનતાથી પરેજી સાથે ઉપાય કરવાની જરૂર રહે છે. સસણી અથવા વરાધમાં **નં.૪** ખાસ ઉપાયરૂપ છે, **નં.૬** પ્રસંગે આપવા જરૂર રહે છે. આ બન્ને પ્રકારની ઉધરસમા ઉધરસ છાતીમાંથી આવે છે. છાતીનાં પાટીયાં દુ:ખી જાય છે અને થાક, નબળાઈ વગેરે ઘણી આવે છે. ફેફસાનો વરમ કે જેને ન્યુમોનીયા કહે છે તે ક્ષેમકારક વ્યાધિ છે અને તેમાં પણ ઉધરસ થાય છે, તથા બીજા વિવિધ ચિન્હો થાય છે. કુશળ અનુભવી ડાક્ટરની મદદ ન્યુમોનીયામાં લેવાની ખાસ જરૂર છે. છતાં આ સર્વ પ્રકારની ઉધરસમાં મૂલ કારણ વરમ છે અને તેથી વરમની ચિકિત્સા જ કરવામાં આવે છે–ચિકિત્સામાં ભેદ નથી. વરમ માટે, જ્વર માટે **નં.૪** આપ્યા કરવાનો હોય છે. **નં.૫** તરત જ શરૂ કરવો પડે છે અને તે બળખો ધોળો હોય ત્યાં સુધી આપવામાં આવે છે. બળખો પીળો થતાં **નં.૭** અપાય છે. રહી રહીને ઉધરસ આવતી હોય અને તે બંધ નહિ રહેતી હોય તો **નં.૮** અપાય છે. ગમે ત્યારે પણ જેમાં ઉધરસ આવ્યા કરતી હોય તો **નં.૮** લેવાથી તે બંધ થઈ જાય છે. શરીરની હાનિ ન કરી તેનાથી અનેક ગુણ અધિક કામ આ **નં.૮** કરે છે. આ ઉપરાંત **નં. ૧૨, ૨,** અને **૯** નો ઉપયોગ વરમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કરાય છે, **નં.૧** ઉધરસમાં વધારે નબળાઈ થાય તો દિવસમાં એક બે વાર આપવાનો હોય છે. સાધારણ ઉધરસમાં **નં.૧** ની જરૂર નથી પણ બીજી ઉધરસમાં એ આપવો સારો છે. સસણીમા **નં.૪** ખાસ ઉપાય છે. બળખામાં કણી પડતી હોય તો **નં.૩** ખાસ ઉપાય છે. લુખી ઉધરસ માટે તથા દર શિયાળે થતી ઉધરસ માટે **નં.૪** છે સાધારણ ઉધરસ તથા બ્રોન્કાઇટિસમાં **નં.૪** અને **નં.૫** બસ છે. (જુઓ શ્લેષ્માદિચૂર્ણ પરિશિષ્ટ ૧.)

આપ્યા કરવાના હોય છે. નં.૧ દિવસમાં એક વાર. ફ્રૂમ એસેટિક ૬x આપવાથી પણ લાભ થાય છે.

(૩) ઉટાંટીયું. (Croup):—આ એક જાતની ઉધરસ છે અને તે સતત કલાકના કલાક સુધી લાગલાગટ આવ્યા જ કરે છે. એમાં શ્વાસનલિકામાં વરમ થાય છે અને તેમાંથી બહુ જ ઝડપથી ફાઇબ્રિન નામનો પદાર્થ ઝર્યો જ કરે છે. આરંભમાં શ્લેષ્મ, ઉધરસ અને જ્વરનાં ચિન્હો થાય છે. વ્યાધિ વધતાં એનું ખરૂ સ્વરૂપ બહાર આવે છે, દરદીનો શ્વાસ ટુંકો થઇ જાય છે તથા રૂક્ષ થાય છે, અને ગડગડતો ધાતુસ્વન નીકળે છે; જ્વર ઘણુ કરીને હોય જ છે અને શ્વાસ લેવા દરદી પોતાનું ડોકુ પાછળ નાખી દે છે. બહુ બળગમ ઘણું કરીને નીકળતો નથી અને જે નીકળે છે તે દોરીના જેવો અથવા ચામડીના કકડા જેવો દેખાય છે. ચહેરો ચિન્તાતુર, લાલ અથવા ભૂરો થઇ જાય છે અને પરસેવામાં ડુબી ગયેલો ઘણે વખતે જણાય છે. આ વ્યાધિ જોખમકારક છે અને એલોપથીના નિયમથી કષ્ટસાધ્ય છે.

આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે **નં.૫** એનું ખાસ ઔષધ છે તેથી તે આપ્યા જ કરવાનું હોય છે. તેની સાથે **નં.૪** વારાફરતી અપાય છે. જો આ બે ઔષધથી બે ત્રણ ડોઝ આપ્યા છતાં કંઇ પણ આરામ દેખાતો નથી તો **નં.૧** અને **નં.૪** આપી જોવો ઘટે છે. જ્યારે ચહેરો ભૂરો થઇ જાય છે અને દરદીની સ્થિતિ જોખમ ભરેલી જણાય છે ત્યારે **નં.૬** તે સ્થિતિ માટેનું ઔષધ છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ડાકટરની મદદથી જ કરવી ઘટે છે. ખરેખરા ઉટાંટીયાનું ઔષધ **નં.૧** છે અને તેના જેવાજ અર્ધ ઉટાંટિયા માટે **નં.૫** છે એમ ડો. સુસ્લર જણાવે છે. ખરેખરા ઉટાંટિયામાં **નં.૧** તથા **નં.૭** વારાફરતી આપવાના છે અને બીજા પ્રકારમાટે **નં.૪** અને **નં.૫** ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આપવાના છે.

(૫) વાંધણી, હેડકી, હિક્કા (Hiccough)—કોઈ કોઈ વાર સાધારણ વાંધણી આવે છે જે પાણી પીવાથી અથવા પડખું દબાવી સુવાથી મટી જાય છે તે વ્યાધિ નથી. તે માટે કોઈ પણ ઔષધની જરૂર નથી. પણ જે હેડકી છે, જે રોજ સતત આવ્યા કરે છે અને જેને લીધે દરદી ખાઈ શકતો નથી, ખાય છે તો ઉલટીમાં નીકળી જાય છે, તે મજ્જાતન્તુનો વ્યાધિ છે અને તે માટે આ શાસ્ત્ર **નં.૮** ભલામણ કરે છે. જો એ સ્થિતિ કવીનાઇનના દુરૂપયોગથી થઇ હોય છે તો કવીનાઇનની સઘળી માઠી અસરને મટાડનાર **નં.૯** છે તે આપવામાં આવે છે.

(૬) સાદ બેસી જવો (Honrseness:—): –જુઓ પ્રકરણ ૧૭ આ પૃ. ૧૧૬.

(ઓ) **દમ અમુઝણ (Asthma)**:—છાતીમાં લોહીનો જમાવ થવાથી ઋતુસાવની અવ્યવસ્થાથી, શ્વાસમાં ધૂળનો ભાગ અંદર જવાથી, આવેશને વશ થવાથી, હીસ્ટીરીઆથી, શ્લેષ્મનો નિરોધ થવાથી, અર્શનો નિરોધ થવાથી, વગેરે વિવિધ હેતુઓથી આ વ્યાધિ થાય છે, તેમ જ વારસામાં પણ એ પ્રાપ્ત થાય છે; આ વ્યાધિમાં સ્નાયુના સ્થિતિસ્થાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે અને તેથી શ્વાસનલિકા ભીડાએલી રહે છે અને તેથી શ્વાસ લેતાં અડચણ પડે છે. આ વ્યાધિ પ્રસિદ્ધ છે. એની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:–

નં.૬. આ શ્વાસની અડચણને માટે ખાસ ઉપાય છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં તથા વારંવાર આપવામાં આવે છે. જે દમમાં આખો મજ્જાતન્તુવ્યૂહ દુર્બલ પડી ગયેલો હોય છે તેમાં આ અકસીર ઉપાયરૂપે વપરાય છે.

નં.૩–દમમાં સ્થિતિસ્થાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે તેથી તેને બનાવનાર આ ઔષધ હોવાથી એ આપવામાં આવે છે.

નં.૧– એ વ્યાધિમાં થતી નબળાઈ માટે તથા ગુંગળાઈ જવાનું અટકે તે માટે વચ્ચે વચ્ચે–દિવસમાં એક બે વાર આ ઔષધ અપાય છે.

સાધારણ રીતે આ ત્રણ ઔષધ ચાલે છે. તે ઉપરાંત **નં.૫, ૮, ૯, ૭, ૧૧,** અને **૧૨** વપરાય છે અને તે નીકળતા બળગમનાં ચિન્હો ઉપરથી તથા બીજી અવ્યવસ્થા જે દેખાય તેને માટે તે ઉપરથી **નં.૬**ની સાથે વધારામાં અપાય છે.

જ્યારે ખાધા પછી દમનો હુમલો જણાય અથવા દરદી સત્વર સુકાઇ જાય અથવા આંખમાં કુવા પડેલા જણાય છે તો **નં.૭** તથા **નં.૬** આપવા. જ્યારે સવારે ૪, ૫ વાગે દમનું જોર વધતું હોય, બળગમ લીલાશ પડતો હોય અને ઘણો પડતો હોય, સવારે દસ્ત પાતળો થતો હોય ત્યારે એ સર્વ **નં.૧૧** ને સૂચવે છે. **નં.૧૨** શ્વાસ લેવાની અડચણને માટે અપાય છે. અને ત્યારે તે **નં.૬** ની સાથે વારા ફરતી અપાય છે. **નં.૧૨** તથા **નં.૧૧** એ વ્યાધિને સમૂળ કાઢવા માટે લાંબો વખત લેવાનો રહે છે. મધ્યરાત્ર પછી તથા ઠંડીથી વધતા દમ માટે **આરસેનિક** અપાય છે. આ વ્યાધિમા **નં.૧૧** તથા **આરસેનિક** અને **કાલિ.જોડ** ઘણા ઉપયોગી ઔષધો છે.

(ઔ) **ફેફસાનો વરમ(Pneumonia)** ફેફસાનો પડનો વરમ(Pleurisy) આ બે વ્યાધિઓમાં વરમ પ્રમાણે ચિકિત્સા થાય છે એ પારખવા તથા એની ચિકિત્સા કરવા એમાં કુશલ ડાકટરની ખાસ જરૂર રહે છે તેથી અત્ર વિસ્તાર કર્યો નથી. નિદાનથી એ વ્યાધિ નક્કી કર્યા પછી ચિકિત્સામાટે જે પૂર્વે વરમ માટે જણાવ્યું છે તેથી અધિકની અપેક્ષા નથી. સાધારણ રીતે **નં.૪** અને **નં.૫** બસ છે તથા તે ઉપરાંત **નં.૬ ૯, ૨** અને **નં.૧** વાપરવાના હોય

છે. જ્વર માત્રમા નં.૪ સત્વર શરૂ થાય છે તો આ રોગ થવાનો ભય દૂર થાય છે.

(ઞ) ક્ષય (Consumption, Tuberculosis):—આ વ્યાધિનું નિદાન પણ ઉપરના બે વ્યાધિના જેવું અથવા તેથી પણ વધારે કઠિન છે જો એનું નિદાન સત્વર થઇ જાય છે તો એ વ્યાધિ સહેલથી મટી જાય છે, પણ દ્વિતીય ભૂમિકામા પ્રવેશ્યા પછી એ કષ્ટસાધ્ય છે અને તૃતીય ભૂમિકામા પ્રવેશ્યા પછી કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય થઈ જાય છે. જેમ ક્ષય ફેફસામાં થાય છે તેજ પ્રમાણે આતરડામા પણ થાય છે આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચિકિત્સા આ પ્રમાણે અપાય છે:—

નં ૧૧:–આતરડાનો ક્ષય થયા પછી તેને આગળ વધતો આ ઔષધ અટકાવે છે તેમજ દસ્ત થતા હોય તો તેને ન્યૂન કરે છે.

નં.૧૦ –ક્ષયના આરભમા જ આ વપરાય છે કેલ્કરીઅસ ડીપોઝિટ શરૂ થતા પૂર્વે આ દવા આપવાની છે

નં.૮.–કેલ્કેરીઅસ ડીપોઝિટ થયા પછીની આ દવા છે.

નં.૧૨–આ ૨૦૦x ક્ષયમાત્ર માટે ઉપાય મનાય છે. ક્ષયનાં ઘણાં ચિન્હો નં.૧૨ની અસરમાં આવે છે તેથી દરેક જાતના ક્ષયમા અને દરેક ભૂમિકામા આ નં.૧૨ આપવામાં આવે છે. આરંભમાં ૧૨x થી શરૂ કર્યું હોય તો પણ ચાલે છે.

નં.૧:–અશક્તિ માટે, એ ક્ષયમાં અવશ્ય થાય છે જ. આ ઉપરાંત નં.૬, ૫ વગેરે સર્વ ઔષધની આ રાજરોગમા પ્રસગપરત્વે જરૂર પડે છે કેમકે એ થયા પછી વિવિધ ઉપદ્રવો થાય છે અને તેને માટે એ બધી દવાઓ તે તે પ્રસગે જરૂરની થઇ રહે છે છતા નં.૧૨ અને નં.૧ એ બે દવા, તથા નં.૧૦ અને નં.૮ એમાંથી જેની ભૂમિકા હોય તે કાયમની દવા આ વ્યાધિ માટે છે

આ વ્યાધિમાં પ્રધાન ઔષધો નં.૧૦, ૮, ૧૨, છે અને પછીના ઔષધો આર. બ્રોમ, કેલશિયમ બ્રોમ, કેલ. આર, ફ્રોસ, અને બ્રોમ (૪x) છે રસવાહિની શિરાના સોજામાં નં.૧૦, ૫ છે. ફેફસાના ક્ષયમાં પછીની ભૂમિકામા નં.૨, ૧૨, આર. બ્રોમ, નેટ્રમ આરસેનિક, વપરાય છે.

આ ઉપરાત "ઇડીમા ઓફ ધી લંગ્સ" વગેરે વિવિધ વિરલ વ્યાધિઓ થાય છે જેનું આ લઘુ પુસ્તકમા સ્થાન નથી, છતા કુશલ થયેલા માણસને આમાંથી ઔષધની ચૂંટણી કરવી કઠિન પડે તેમ નથી.

(ઞ) નાકની અંદર થતા મસા (Polypus)–ચિકિત્સામાં નં.૧, અદર તથા બહાર, દુઃખતા હોય તો ફોસફરસ.

(क) નાકમાં છોડ (Ozaena):—આમાં નાક બંધ થઈ જાય છે, શ્લેષ્મપડનો સોજો થાય છે. માથુ દુઃખે છે, શ્લેષ્મનાં ચિન્હો થાય છે લોહીમિશ્રિત દુર્ગંધ મારતું લીંટ નીકળે છે અને ખાસ કરી નાકમાંથી પોપડી ઉખડે છે કે જેની વાસ અતિશય દુર્ગંધ મારતી હોય છે. સાધારણ રીતે જીર્ણ શ્લેષ્મના પરિણામમાં આ વ્યાધિ થાય છે અને સ્ક્રોફ્યુલસ પ્રકૃતિવાળાને તથા પગના નજળા (ગાઉટ)ની યોગ્યતાવાળાને આ થાય છે. ઘણીવાર નાકમાં થયેલા મસાને લીધે પણ આ થાય છે.

એની ચિકિત્સામાં **નં.૧૨** જ્યારે એ વ્યાધિ અસ્થિપડપર હોય છે ત્યારે અપાય છે, દુર્ગંધને માટે **નં.૬** આપવાનો હોય છે. અને **નં.૧૦** આ વ્યાધિમાં સતત આપ્યા કરવાનો હોય છે. આ વ્યાધિને લીધે નાકમાથી કીડા નીકળે તો નાકમાં પ્રથમ ટરપેઈન્ટાઇન નાખવામાં આવે છે અને પછી ચૂનાનુ પાણી અદર નખાય છે. આથી એ કીડા ખરી જાય છે અને બીજા નીકળતા બધ થાય છે.

(ख) નસકોરી ફુટવી (Nose–bleed, Epistaxis) આમાં નસકોરી ફુટે ત્યારે **નં.૪** નો ભૂકો અદર દાબવો જેથી એ બધ થાય છે અને પછી **નં.૪** પીવામાં આપવું. વારવાર એ ફુટતી હોય તો **નં.૬** આપવામાં આવે છે.

(ग) શ્વાસનલિકાનું મુખ બંધ થવું (Spasm of the glottis)

આ વ્યાધિમાં શ્વાસ બંધ થાય છે. હાથપગની આંગળીઓ ખેંચાઇ જાય છે, દરદી શ્વાસ લેવા તરફડે છે, ચહેરો ભૂરો થાય છે, ગુગળાઇ જવાનો ભય રહે છે. ઘણું કરી થોડી સેકન્ડ સુધી જ આ સ્થિતિ રહે છે અને પછી દરદી દીર્ઘ શ્વાસ ખેંચે છે. અવાજની નળીઓના જે સ્નાયુ છે તેના સંકોચાવાથી આ સ્થિતિ થાય છે એની ચિકિત્સામા **નં.૮** માત્ર ઉપાયરૂપ છે.

(घ) શ્વાસનળિના મુખનો ઇડીમા (œdma of the glottis):— આમાં સાદ બેની જાય છે અને તે ક્રમે ક્રમે વધતાં સાવ જતા રહ્યા જેવો થઇ રહે છે, ઉધરસ આવે છે, અદર શ્વાસ લેતાં ખાસ અડચણ પડે છે અને બહાર શ્વાસ કાઢતાં તેવી મહેનત જણાતી નથી, ગળામાં કઇ છે એવું દરદીને લાગે છે. ગળાની અંદરના ભાગમાં જલ ભરાવાથી આ સોજો થાય છે. દરદીનું ગજુ ઉઘડાવી અદર આંગળીથી તપાસવામાં આવે છે તો ત્યાં બે કઠણ મોટા સોજા ટચ્હાના મૂળ આગળ દેખાય છે. દરદીને ચત્તા સુવાડી મોઢું ઉઘડાવવાથી પ્રસગે તે જોઇ પણ શકાય છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં **નં.૯** ઉપાયરૂપ છે (જુઓ પ્રકરણ ૧૧).

પ્રકરણ ૨૦.

જઠર અને આંતરડાના વ્યાધિઓ Stomach & Intestines.

(અ) અજીર્ણ—અજીર્ણ અને બધકોશ એ સર્વ વ્યાધિઓમાં પ્રધાન વ્યાધિઓ છે. સોએ પચાણું ટકા જેટલા વ્યાધિઓ આને લીધે થાય છે. અજીર્ણ થવાનાં કારણો ઘણા છે છતાં મુખ્ય મુખ્ય કેટલાંક કારણો જોઈએ તો તે આ છે:–અતિપ્રમાણ આહાર, ઘીવાળા પદાર્થોનો આહાર, વિલાયતી ખાંડનો ઉપયોગ (દેશી પીળી ખાંડ ઓછું નુકસાક કરે છે); મરીમસાલાવાળા તીખા તમતમતા પદાર્થો જઠરને ચણચણાટ માત્ર કરે છે તથા જીભને બહેર મારી નાંખી રૂચિનું ભાન ભૂલાવે છે તેનો અધિક ઉપયોગ, દારૂ, ચહા, કાફી, તમાકુ વગેરેનો નિત્ય કરાતો ઉપયોગ, બહુ ઉપવાસ, અનિયમિત સમયે કરાતો આહાર, ચાવવામાં કચાશ, રાત્રિના ઉજાગરા, વ્યાયામનો અભાવ, મનના આવેશ વગેરે વગેરે. અજીર્ણ એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે તેનાં ચિન્હો કહેવાં એ પુનરૂક્તિ માત્ર છે, છતાં સંક્ષેપમાં પેટના ખાડા આગળ દુઃખાવો, અન્નનું વમન, ખાટા ઓડકાર, ખાધા પછી જઠરમાં બળતરા, પેટમાં પથ્થર પડ્યો હોય એવું ભાન, અજીર્ણ અન્નની ઉલટી, અન્નનો દુર્ગંધ મારતો વાયુસ્રાવ, અરૂચિ, ખાય ખાયને ભૂખ, પેટ ભરેલું છે એવું ભાન, ત્વચાની શુષ્કતા, રાત્રિનો પ્રસ્વેદ, માથાનો દુઃખાવો, હાથપગની શીતતા, ચકરી, તન્દ્રા, નિદ્રાનો ભંગ, વિચારની અશક્તિ, ઈત્યાદિ ચિન્હો અજીર્ણનાં સૂચક છે. અજીર્ણથી બંધકોશ થાય છે અને ઝાડા થાય છે, મરડો થાય છે અને પ્રસંગે ક્ષય સુધીના વ્યાધિઓ પણ થાય છે.

અજીર્ણની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરાય છે:—પરિશિષ્ટ ૧લામાં આપેલ 'અજીર્ણ ચૂર્ણ' લઈ જોવું. ઘણાખરામાં એથી જ લાભ થતો જણાશે. પૃથક્ ચિકિત્સા કરવી હોય તો આ પ્રમાણે:–સાધારણ રીતે નં.૪ અને નં.૧૦ બેને ભેગા કરી જમતા પહેલાં અર્ધ કલાક પૂર્વે લેવાથી અથવા નં.૧ તથા નં.૧૦ને ભેગા કરી જમ્યા પછી લેવાથી ખાધેલું પચી જાય છે. આ સર્વસાધારણ ઉપાય છે અને તે પ્રથમ કરી જોવાનો છે. એથી આરામ નહિ થાય તો નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવાની છે. (અજીર્ણ પ્રાયશઃ ઘી આદિ ચરબીવાળા પદાર્થ તથા ખાંડ ખાધાથી થાય છે અને તે બનેનો ઉતાર નં.૧૦ છે)

નં.૪:—અજીર્ણને લીધે જ્વર; ખાધેલું અન્ન ઉલટીમાં નીકળવું; શરદીને લીધે પેટમાં દુઃખવું; જમે ને તરત પેટના દુઃખાવામાં વધારો થવો, પેટ દાબવાથી દુઃખાવો થવો; અરૂચિ, દુધપ્રતિ અભાવો અને જમ્યા પછી ઉબકા આવવા અથવા ઉલટી થવી, ખાટા પદાર્થ ખાઈ ન શકાવા અથવા કોરી નહિ સદવી. અજીર્ણમાં અસ્વસ્થ નિદ્રા આવવી અને ભયંકર સ્વપ્ના આવવા; સવારે ઉઠે

ત્યારે સ્વસ્થતા નહિ લાગવી. જોરથી કેડપર વસ્ત્ર નહિ પહેરી શકાવું. ટાઢા પાણીની તૃષા લાગ્યા કરવી, ચહા, કાફી જેવા ઉત્તેજક પદાર્થની વારે વારે ઇચ્છા થવી. આ સર્વ નં.૪ ને સૂચવે છે.

નં.૫–યકૃત્ પોતાનું કામ બરાબર નહિ કરતું હોય તો તેથી થતા અજીર્ણ માટે આ ઔષધ છે. યકૃત્ પોતાનું કામ નથી કરતું તો તેથી જીભપર ધોળો થર બાઝે છે, દસ્ત બરાબર થતો નથી. પીળા રંગનો થતો નથી પણ કંઇક ધોળાશપર, આંખો પીળી થાય છે અને મૂત્ર રતાશપર થાય છે. વળી ઘી આદિ ચરબીવાળા પદાર્થ ખાધાથી જે અજીર્ણ થાય છે તે માટે આ ઔષધ છે. પણ તેમાં પ્રથમ **નં.૧૦** આપવું અને તેથી ન મટે તો **નં.૫** આપવું.

નં.૬,— મજ્જાતન્તુની અવ્યવસ્થાને લીધે પચનયંત્ર પોતાની ગતિમાં મંદ થઇ ગયું હોય તો ત્યાં આ ઉપાય છે. વારંવાર ભૂખ લાગવી, ખાઇએ અને ભૂખ્યાનું ભાન થવું, પેટનો ફુલાવો થવો, જઠરના ભાગમાં વાયુ ઉત્પન્ન થઇ તેનું રક્તાશયપર દબાણ થવું ઇત્યાદિ આ ઔષધને સૂચવનાર ચિન્હ છે.

નં.૮.—પેડુના ભાગમાં વાયુનો સંચય થવો, પેટમાં ગડબડાટ થવો અને વાયુસ્રાવ બરાબર નહિ થવો, પેડુમાં ચુંક નાંખવી, વાયુસ્રાવ થતાં છતાં આગમ નહિ જણાવો ઇત્યાદિ આ ઔષધનાં સૂચક છે.

નં.૧૦–ખાટા ઓડકાર આવવા, ખટાશની વૃદ્ધિનું ભાન થવું, ઘીવાળા ચરબીવાળા પદાર્થની તથા ખાંડથી થયેલા અજીર્ણમાં, જીભનો વર્ણ પૂર્વે પ્રકરણ ૧ માં કહ્યા પ્રમાણે થવો, ડાબે પડખે ગડબડાટ થવો ઇત્યાદિ આ ઔષધને સૂચવે છે.

નં.૧૧–પિત્તનું ઘટ્ટ થઇ જવું, દસ્ત લીલો થવો, કડવો સ્વાદ લાગવો, ઉલટી કડવી થવી, માથું દુઃખવું, ચક્કર આવવાં, જમણે પડખે સુવાથી પેડુમાં વાયુનો ગડબડાટ થવો અને જીભપર લીલોપીળો થર થવો ઇત્યાદિ આ ઔષધને સૂચવે છે.

નં.૯–ગર્ભિણી સ્ત્રીને જણાતા અજીર્ણ માટે, અભાવા માટે, આ ખાસ ઔષધ છે. વળી ખાવાના પદાર્થો મોળા લાગવા, મોંમાં મોળ આવ્યા કરવી, જીભ સુકાવી અથવા થુંક બહુ નીકળવું, જીભ પર બાજુએ પાણીના પરપોટા જણાવા, સાદા પાણીની ઉલટી થવી ઇત્યદિ આ ક્ષારને દર્શાવે છે. મીઠું વધારે ખાવાથી થયેલું અજીર્ણ પણ આ ક્ષારને જ સૂચવે છે. ખાધા પછી ઘેન જેવું જણાય તો આ આપવો.

નં.૭–નં.૯ સૂચવાયા છતાં પોતાનું કામ નહિ કરે તો ત્યાં આ આપી જોવો. ખોરાક ખાધા પછી પેટમાં પથ્થર પડ્યો હોય તેવું ભાન થાય તો તે આ ક્ષારને સૂચવે છે. જીભનો વર્ણ જોવો ચુંક નાખતી હોય તો ત્યાં નં.૮

પછી આ આપવું. ખાધા પછી ઓડકાર આવ્યા કરે તો તેમાં નં.૭, ૧૨ અને આરસેનિક આપવા.

જો થોડા વખતનું અજીર્ણ હોય તો તરત જ મટી જાય છે. પણ કંઈક લાંબા વખતનું અજીર્ણ હોય તો તેને વિલંબ થાય છે. લાંબા વખતનું અજીર્ણ કે જે ધીમે ધીમે જામતું જાય છે તેને અંગ્રેજીમાં ક્રોનિક ડીસ્પેપ્સિઆ કહે છે. આના પાંચ પ્રકાર એલોપથી-સંસ્થા વર્ણન કરે છેઃ (૧) સાદું અજીર્ણ, (૨) ખટાશવાળું અજીર્ણ, (૩) પિત્તાજીર્ણ, (૪) દુઃખવાળું અજીર્ણ, અને (૫) મજ્જાતન્તુ અજીર્ણ.

સાદા અજીર્ણમાં આ પ્રકારનાં ચિન્હો ક્રમે ક્રમે જણાય છેઃ– સહેજ ખાધેલું છતાં ઘણું ખાધું હોય તેવું ભાન થવું, ખાધા પછી કલાક બે કલાક સુધી પેટમાં ભાર લાગ્યા કરવો, રૂચિ થવી પણ તે સાથે કકડીને ભૂખ નહિ લાગવી અર્થાત્ ખાતા પૂર્વે ખાવાનો આગ્રહ નહિ જણાવો, ખભા વચ્ચે દુઃખાવો, કેટલાકને રક્તાશય આગળ દુઃખાવો થવો, રાત્રિએ ઘણી વાર રક્તાશયની ફડક થવી, અસ્વસ્થ નિદ્રા, ખાધા પછી પ્રબલ નિદ્રાનો વેગ, નિરૂત્સાહપણું. આ સર્વ ચિન્હો પેટભરીને ખાવાથી વધવાં. આ વ્યાધિને પ્રસંગે કુશળ ડાકટરો પણ ભ્રાન્તિથી બીજો સમજે છે. મસ્તિષ્કનું નરમ પડી જવાની તથા રક્તાશયના વ્યાધિની આમાં ભ્રાન્તિ થાય છે અને દરદી પણ રાત્રિએ થતી ફડકથી અથવા નાડી રહી રહીને ચાલવાથી ભયને ધારણ કરે છે. પણ આ સર્વ ચિન્હો આ અજીર્ણ માત્રથી થાય છે અને એની ચિકિત્સા ઉપર જણાવેલી તે પ્રમાણે નં.૪ અને નં.૧૦ ભોજન પૂર્વે અથવા નં.૧ અને નં.૧૦ ભોજન પછી દીર્ઘ સમય લીધા કરવી એ જ છે.

ખટાશવાળા અજીર્ણમાં ઉપરનાં ચિન્હો સર્વ થાય છે પણ તે વધારે જોરમાં જણાય છે અને ખાસ કરી રક્તાશય આગળ બળતરા થાય છે તથા ખાટી ઉલટી, ખાટા ઉબકા, ખાટા ઓઢકાર, ખારો સ્વાદ આદિ જણાય છે. અને જીભપર ધોળો થર જણાય છે, તથા જીભપર કાતરા જણાય છે. અને જીભની ધારપર દાંતના દંશના જેવાં ચિન્હો જણાય છે. દરદી રાત્રે દાંત કકડાવે છે, મૂત્રમાં રતાશ જણાય છે અને પેટના ખાડામાં દાબવાથી આળુ થવાનું ભાન થાય છે. ખાંડવાળા પદાર્થો, લીલાં ફળ અને સર્વ પ્રકારનાં શાક ખાધાથી આ અજીર્ણ વધે છે અને રક્તાશયની બળતરામાં વૃદ્ધિ કરે છે. દુધ પણ પ્રતિકુળ જણાય છે. આની ચિકિત્સા ઉપર પ્રમાણે જ નં.૧ તથા નં.૧૦ ભેગા લેવાની છે.

પિતાજીર્ણમાં સાદા અજીર્ણનાં ચિન્હો સિવાય નં.૧૧ ને સૂચવનાર ચિન્હો થાય છે અને તે કારણથી જ એને પૃથક્ ગણવામાં આવે છે. આ અજીર્ણમાં બંધકોશ કોઈકવાર દેખાય છે, ઘણું કરીને દસ્ત નરમ ઉતરે છે, પેટમાં વીણાચૂંટા

થાય છે, લમણાના ભાગમાં દુઃખાવો થાય છે. દ્વિતીય પ્રકારના અજીર્ણ કરતા એ ભેદ છે કે આ અજીર્ણમાં અજીર્ણનાં ચિન્હો ખાધા પછી વધારે લાંબે વખતે જણાય છે, ઘણું કરીને સવારમાં જ જણાય છે, આથી ચિકિત્સા નં.૧૧ આપવાની છે.

દુઃખાવાવાળું અજીર્ણ દ્વિતીય તૃતીય પ્રકારના અજીર્ણથી થાય છે અને તેમાં ખાસ કરીને છાતીના ખાડા આગળના ભાગમાં અતિશય-ફાડી નાખતું હોય તેવી-વેદના થાય છે. એ વેદના ભોજન લીધાના સમયથી શરૂ થાય છે અને પચન ક્રિયા પૂર્ણ થયે શમે છે. કેટલીક વાર જઠરના શ્લેષ્મપડમાં લોહીનો જમાવ થવાથી આવી વેદના થાય છે અને જ્યારે પેટ ખાલી હોય ત્યારે તેમા વેદના જણાય છે. આની ચિકિત્સા ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નં. ૪ અને નં. ૧૦ ભોજન પૂર્વે લેવા એ જ છે.

જઠર અને મસ્તિષ્કનો એવો નિકટનો સબંધ છે કે એક બીજાની અસર એકબીજાને થાય છે. માનસિક વ્યાધિ અને અવ્યવસ્થાને લીધે જઠરની અવ્યવસ્થા થાય છે અને જઠરની અવ્યવસ્થાને લિધે માનસિક ચિન્હો થાય છે. કેટલીક વાર અજીર્ણનાં ચિન્હો જઠરમાં નહિ જણાતા માથાના મસ્તિષ્કના અને મજ્જાતન્તુના ભાગમાં જ જણાય છે અને તે ઉપરથી જ એ અજીર્ણનુ નિદાન કરાય છે. આ ચિન્હો તે આ પ્રમાણે છે;-આગળના ભાગમાં (કપાળના ભાગમાં) માથાનો દુખાવો; માથાની પાછળના ભાગમાં દબાણ થતું હેય તેવી વેદના; માથાની ઊપરના ભાગમાં વિલક્ષણ વેદના અથવા ભાન; આંખમા વેદના કેટલીક વાર ખોચીના ઊપરના ભાગમા જ વેદના જણાવી; મેરૂદંડના

(આ) બંધકોશ, કબજીઆત. (CONSTIPATION)

જેમ અજીર્ણથી સર્વ જાણીતા છે તે જ પ્રમાણે બંધકોશથી પણ ભાગ્યે જ કોઈ અજ્ઞાત હશે દેખીતા અજીર્ણ કરતા બંધકોશનો અનુભવ વધારે દેખાય છે ઝાડો સાફ ખુલાસાથી નહિ ઉતરવો એનુ નામ બંધકોશ છે બંધકોશ થવાના વિવિધ કારણો છે તેમા મુખ્ય કારણ અજીર્ણ છે. વળી વારંવાર જુલાબ લેવાની ટેવ, સહજ કબજીઆત દેખાય કે તરત નેપાળો, નસોતર આદિ લેવા જવુ, એના જેવુ બંધકોશને આણનાર બીજુ સાધન ભાગ્યે જ હશે વળી માતાને એવી ધૂન હોય છે કે નાના બાલકને સાત આઠ દિવસ થાય છે કે જુલાબ આપે છે પ્રત્યેક જુલાબ આતરડાના ભાગને તત્કાલ ઉશ્કેરે છે અને તેની દીવાલમાથી પાણી ખેંચી બહાર કાઢે છે અને એના પરિણામમા એ આતરડુ શિથિલ થઈ જાય છે જેથી તરત બંધકોશ થાય છે આ પ્રમાણે જે નાના બાલકો ઉછરે છે તેમને મોટપણે બંધકોશનો દૃઢ વ્યાધિ થાય છે અને બંધકોશ થવાથી એના પરિણામમા અનત વ્યાધિઓ ઉપજે છે મળ જે નકામો પદાર્થ છે તે બહાર નીકળી નહિ જતા શરીરમા રહે છે તેથી રુધિર વિષમય થાય છે અને વિવિધ વ્યાધિને ઉપજાવે છે આ વિસ્તારથી સમજવા માટે જુઓ "વિદ્યાર્થીનો સાચો મિત્ર" તથા "બંધકોશ અને તેને ટાળવાના ઉપાયો"

વળી પિત્ત જ્યારે જાડુ થઈ જાય છે અથવા યકૃત્‌માથી પિત્ત ઓછુ નીકળે છે તો તેથી પણ બંધકોશ થાય છે. તે જ પ્રમાણે મળ કાઢવાના કામમા જે સ્નાયુ કામ કરનાર છે તે ઢીલાઢબ થઈ પડે છે તો તેથી બંધકોશ થાય છે બીજા વ્યાધિની અસરરૂપે પણ બંધકોશ થાય છે આ પ્રમાણે વિવિધ હેતુઓ બંધકોશને આણનાર છે •

આ શાસ્ત્રપ્રમાણે એની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે કરાય છે અહીં એ કહેવુ જોઈએ કે આ શાસ્ત્રમા તેમ જ આખી હોમીયોપથીમા જુલાબનુ ઔષધ નથી. તે તે અવયવને મારી મચડીને બલાત્કારથી આ કામ કરાવવુ એ હોમીયોપથી કરી શકે તેમ નથી વળી અગે આમ કરાવનાર ઔષધો હાનિકારક જ છે અને ક્રમે ક્રમે શરીરના અવયવને બલવાળા રાખી અથવા બલવાળા કરી બંધકોશની નિવૃત્તિ કરે તે જ ઔષધ પ્રશસ્ત દોષજ્ઞતા દર્દીની અસાવધાન-તાથી અથવા અન્ય કારણોથી જ્યારે ન અને સર્વ પ્રકાર આણવાની આવશ્યકતા જણાય ત્યારે એલોપથી જુલાબ લેવામા વૃદ્ધિ કુશ કે એનીમાથી જુલાબ આણવો જ્યારે મોટા આતરડાને સાફ કરવુ હોય ત્યારે કુશ કે એનીમા ચાલે છે. નાના આતરડા માટે જુલાબની જરૂર પડે છે ત્યારે વિલાયતી મીઠુ (Mag Sulphate) અથવા રે 'Sodium Sul[

એલોપથી પ્રમાણથી લેવા આ બેમ આતરડા પર

બીજાની યકૃત્ પર છે હોમીયોપથી દવાઓ જુલાબની માફક ખખળાવીને દસ્ત કરાવે છે પણ તે કરાવશે જ એમ કહી શકાતું નથી તેથી સાવધાનતા માટે જ એલોપથી નિયમથી જુલાબનું અત્ર સૂચવ્યું છે. હમેશનો બધકોશ હોય તો સા ઉંચી પાવરની જ દવા વાપરવી

બધકોશ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૯-બંધકોશચૂર્ણ એ પ્રથમ લઈ જોવું સારૂં છે અને એથી લાભ નહિ જણાય તો પછી વિશેષ ચિકિત્સા છે–

સામાન્ય બધકોશની નિવૃત્તિ માટે **નં. ૫** બસ છે અથવા **નં. ૯** તથા **નક્સવોમીકા** (હોમીયોપથી) એ બે દવા આપવાથી ઘણું કરીને બધકોશ મટે છે પ્રથમ **નં. ૯** આપવો અને છેવટે **નક્સવોમીકા** આપવું **નક્સવોમીકાને** બદલે **ન. ૬** આપવામાં આવે તો પણ ચાલે છે **નં. ૯** જલનું સમીકરણ કરે છે અને **નં. ૬** આંતરડાને દૃઢ કરી મળ બહાર કાઢવાનું બળ આપે છે આટલી ચિકિત્સાથી ન મટે અથવા ઈતર ચિન્હો ઉપરથી બીજા ઔષધો લેવાને યોગ્ય જણાય તો ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરાય છે –

નં. ૧૨—લજામણો દસ્ત-થોડો ઝાડો બહાર આવે અને તે જાણે બહાર આવતાં શરમાતો હોય તેમ પાછો અંદર જતો રહે તો તે તે નં. ૧૨ને સૂચવે છે

નં. ૧૦—નાના બાળકનાં બંધકોશ માટે, તેમજ નાનાં ધાવણાં બાળકના ઘણા ખરા વ્યાધિ માટે આ ઔષધ છે.

કટકે કટકે પડતો દસ્ત નેટ્રમમ્યુરથી મટે છે અને દુધ પીધા પછી તરત દસ્ત થતો હોય તો તે આયોડા૦ને સૂચવે છે.

બંધકોશની ચિકિત્સામા જીભનો વર્ણ તપાસવો અનુકૂલ છે બંધકોશવાળા માણસે દુધનો આહાર વિશેષ કરવો ઘણે પ્રસંગે સારો નથી. ઘુવું વગેરે પદાર્થો બંધકોશને ટાળનાર છે, તેમ જ શાકભાજી વધારે ગ્રહણ કરવાથી બંધકોશ મટે છે. જલપાન પણ બંધકોશની નિવૃત્તિમા સહાયક છે. જુઓ 'બંધકોશ અને તેને ટાળવાના ઉપાયો' બંધકોશવાળા દરદીનુ યકૃત્ મંદ થાય છે, બહારની મદદ વિના આંતરડું દસ્ત કાઢતું નથી, મૂત્રપિંડ પણ બરાબર કામ કરતુ નથી કેમકે મૂત્ર ઓછું થાય છે, દસ્ત જો થાય છે, તો તે ઘોળાશપર હોય છે, શ્વાસ વાસ મારે છે, તે માણસ ઉદાસ અને નિરુત્સાહ રહે છે, તેને ચસકા તથા કળતર જણાય છે અને રક્તાશયની ફડક પણ એથી થાય છે.

(૬) ચુંક આંકડી. (COLIC)

મોટા આંતરડામા થતો આ દુઃખાવો છે. એમાં દરદી બેવડ વળી સુએ છે અથવા ટુંટીયુંવાળી સુએ છે તો તેને આરામ જેવું લાગે છે. તે ભાગમા સહેજ સહેજ દાબવામાં આવે છે તો સારૂ લાગે છે. અને આ ચિહ્ન ઉપરથી એ આંતરડાના વરમથી જૂદો પાડી શકાય છે. વરમમાં એક સ્થાને જ દુઃખ થાય છે અને તે વરમવાળો ભાગ આળો થઈ જાય છે. તેથી દબાણમાત્ર વેદનાને વધારે છે. આ ચુક આવવાનું કારણ ઘણે અંશે તો અજીર્ણ જ છે તેથી તે પ્રકરણમાં જોવાની જરૂર છે. તે શિવાય આંતરડામાં વાયુ ભરાવાથી ઘણું કરીને આ દુઃખાવો થાય છે. કૃમિને લીધે પણ થાય છે. ત્વચાના રોગો દબાઈ જવાથી તથા ગુરદા (મૂત્રપિંડ)ની અવ્યવસ્થાથી તથા પિત્તનો આંતરડામાં સંચય થવાથી વગેરે વિવિધ હેતુથી આ દુઃખાવો ઉપડે છે. પરિશિષ્ટ ૨ સામાં જણાવેલું અજીર્ણ ચૂર્ણ પ્રથમ આપવું. પછી જરૂર જણાય તો વિશેષ ચિકિત્સા આ પ્રમાણે કરવીઃ—

નં.૧–જો નં.૮થી આરામ ન થાય તો નં.૧ આપવો. આ દવા વાયુ થતો અટકાવે છે અને અન્ન પાચન કરવામાં મોટી મદદ કરે છે. દાંત આવતા બાળકોની ચુંકને માટે આ ખાસ ઔષધ છે.

નં.૧૦–કૃમિને લીધે અથવા રુધિમાં ખટાશ વધવાથી થતી ચુંકને માટે આ ઉપાય છે. દહીં જેવી ઉલટી થવી, ખાટો ગંધાતો લીલો દસ્ત થવો એ આદિ ખટાશને સૂચવે છે. આંતરડામાં ડાબે પડખે થતો ગડબડાટ આ ઔષધને સૂચવે છે.

નં. ૧૧–પિત્તને લીધે થતી ચુંક, મોઢામાં કડવો સ્વાદ લાગવો, કડવી ઉલટી થવી, લીલો દસ્ત થવો, જીભપર પીળો–લીલો થર દેખાવો એ પિત્તની નિશાની છે. આંતરડાંમાં જમણે પડખે થતી ચુંક આ ઔષધ સૂચવે છે. લેડકોલિકમાં આ દવા ૧x અથવા ૨x પાવરની વારંવાર આપવામાં આવે છે. મોટી ઉંમરના મનુષ્યોમાં વાયુના સચયને લીધે થતી ચુંક, કોલનના વચ્ચેના આડધા ભાગમાં થતી ચુંક નં. ૧૧ ને સૂચવે છે,

નં.૭–નં.૮ આપ્યા પછી જો પેડુ ટાઢું લાગે છે, એકાએક થયેલી શરદીને લીધે ચુંક થયેલી હોય અથવા વાયુસ્રાવમા ગંધકની ગંધ દેખાય છે તો આ આપવામાં આવે છે.

ચુંકની સાથે દાહ થતો હોય તો નં.૧૦ આંતરડામાં દાહ થતો હોય તો કુપ્રમ અથવા **કુપ્રમ આરસેનિક**, વાઢકાપ જેવું આંતરડામાં લાગે તો ઝીંક અપાય છે.

ચુંકના વ્યાધિમાં ઉષ્ણજલપાન કરવું એ સદા સારા થવાનો ઉપાય છે. વાતજનક આહારનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે, આ વ્યાધિમાં નં.૯ પણ પ્રસંગે વાપરવો પડે છે.

ચુંકમાં આંતરડાનાં ભાગમાં આંકડી જેવુ લાગે છે અને છે નાભિની આસપાસ ખાસ કરીને જણાય છે. વખતે વમન પણ થાય છે. બધકોશ જણાય છે. વાયુસ્રાવ થાય છે, જ્વર હોતો નથી. નાડી ધીમી ચાલે છે.

(ડ) પેટનું ચઢવું, આધ્માન

આ વ્યાધિમાં નં.૮ અને નં.૬ ખાસ ઉપાયરૂપ છે. અજીર્ણ ચૂર્ણ માટે જુઓ 'પરિશિષ્ટ ૧. ઝીંકફોસ. પણ વપરાય છે.

(ઘ) કૃમિ, કરમીઆ. (Worms)

કૃમિ ઘણું કરીને બાળકોને થાય છે. તો પણ મોટા માણસો એથી મુક્ત નથી. કૃમિનાં સૂક્ષ્મ બીજ બહારથી જ આવે છે, પેટમાં કે જઠરમાં એ પાકતા નથી, પણ જેના શરીરમાં એને અનુરૂપ સ્થાન અને આહાર મળે છે ત્યાં તે પોષાય છે અને બીજા શરીરમાં પ્રવેશતાં છતાં પોતાની મેળે મરી જાય છે. કૃમિ થવાથી વિવિધ ચિહ્નો થાય છે. પાયુના ભાગમાં છોકરૂં ખજવાળે છે, નાક આગળ ખરજ આવે છે; નાક અને મુખની આસપાસ ફીકાસ લાગે છે; ભૂખનું ઠેકાણું હોતું નથી–વખતે અરૂચિ થાય છે તો વખતે અતિશય ભૂખ લાગે છે;

નં. ૧૨—હાજમજો દસ્ત-થોડો થોડો બહાર આવે અને તે જાણે બહાર આવવા ન માગતો હોય તેમ પાછો અંદર જતો રહે તો તે તે નં. ૧૨ને સૂચવે છે

નં. ૧૦—નાના બાળકના બધકોશ માટે, તેમજ નાના ધાવણા બાળકના ઘણા ખરા વ્યાધિ માટે આ ઔષધ છે

કટકે કટકે પડતો દસ્ત નેટ્રમમ્યુરથી મટે છે અને દૂધ પીવા પછી તરત દસ્ત થતો હોય તો તે આયોડાઇનને સૂચવે છે

બધકોશની ચિકિત્સામા જીવનનો નિયમ તપાસવો અનુકૂળ છે બધકોશવાળા માણસે દૂધનો આહાર વિશેષ કરવો ઘણે પ્રસંગે ભારો નથી ઘઉં વગેરે પદાર્થો બધકોશને ટાળનાર છે, તેમ જ શાકભાજી વગરે ગ્રહણ કરવાથી બધકોશ મટે છે. જલપાન પણ બધકોશની નિવૃત્તિમા સહાયક છે જુઓ 'બધકોશ અને તેને ટાળવાના ઉપાયો' બધકોશવાળા દર્દીનુ યકૃત મદ થાય છે, બહારની મદદ વિના આતરડું દસ્ત કાઢતુ નથી, મૂત્રપિંડ પણ બરાબર કામ કરતુ નથી કેમકે મૂત્ર ઓછુ થાય છે, દસ્ત જો થાય છે, તો તે ઘોડાશપર હોય છે, શ્વાસ વાસ મારે છે, તે માણસ ઉદાસ અને નિરુત્સાહ રહે છે, તેને ચસકા તથા કળતર જણાય છે અને જ્ઞાનાશયની ડૂક પણ એથી થાય છે

(૬) ચુક આંકડી. (COLIC)

મોટા આતરડામા થતો આ દુખાવો છે એમા દર્દી બેવડ વળી સુએ છે અથવા ટુટીયુવાળી સુએ છે તો તેને આરામ જેવુ લાગે છે તે ભાગમા સહેજ સહેજ દાબવામા આવે છે તો સારૂ લાગે છે અને આ ચિહ્ન ઉપરથી એ આતરડાના વરમથી જુદો પાડી શકાય છે વરમમા એક સ્થાને જ દુખ થાય છે અને તે વરમવાળો ભાગ આગો થઈ જાય છે તેથી દબાણમાત્ર વેદનાને વધારે છે આ ચુક આવવાનું કારણ ઘણે અંશે તો અજીર્ણ જ છે તેથી તે પ્રકરણમા જોવાની જરૂર છે તે સિવાય આતરડામા વાયુ ભરાવાથી ઘણુ કરીને આ દુખાવો થાય છે. કૃમિને લીધે પણ થાય છે ત્વચાના રોગો દબાઈ જવાથી તથા ગુર્દા (મૂત્રપિંડ)ની અવ્યવસ્થાથી તથા પિત્તનો આતરડામા સચય થવાથી વગેરે વિવિધ હેતુથી આ દુખાવો ઉપડે છે પરિશિષ્ટ ૧લામા જણાવેલુ અજીર્ણ ચૂર્ણ પ્રથમ આપવુ પછી જરૂર જણાય તો વિશેષ ચિકિત્સા આ પ્રમાણે કરવી –

નં. ૮—આ મુખ્ય ઔષધ છે થયેલા વાયુને એ જુદો પાડે છે તેથી વાયુસ્રાવ થાય છે અને દુખાવો મટે છે Antispasmodic અને Anti-flatulent દવાનું કામ આ ઔષધ કરે છે આ ઔષધ સૂચવનાર વેદનામા ભીંસનું—જાણે તે ભાગ ભીંસાતો હોય તેવુ—ભાન થાય છે નં. ૮ થી સારૂ ન થાય તો નં. ૭ આપી જોવો

નં.૧–જો નં.૮થી આરામ ન થાય તો નં.૧ આપવો. આ દવા વાયુ થતો અટકાવે છે અને અન્ન પાચન કરવામાં મોટી મદદ કરે છે. દાંત આવતા બાલકોની ચુંકને માટે આ ખાસ ઔષધ છે.

નં.૧૦–કૃમિને લીધે અથવા રુધિમાં ખટાશ વધવાથી થતી ચુંકને માટે આ ઉપાય છે. દહીં જેવી ઉલટી થવી, ખાટો ગંધાતો લીલો દસ્ત થવો એ આદિ ખટાશને સૂચવે છે. આંતરડામાં ડાબે પડખે થતો ગડબડાટ આ ઔષધને સૂચવે છે.

નં. ૧૧–પિત્તને લીધે થતી ચુંક, મોઢામાં કડવો સ્વાદ લાગવો, કડવી ઉલટી થવી, લીલો દસ્ત થવો, જીભપર પીળો–લીલો થર દેખાવો એ પિત્તની નિશાની છે. આંતરડાંમાં જમણે પડખે થતી ચુંક આ ઔષધ સૂચવે છે. લેડકોલિકમાં આ દવા ૧x અથવા ૨x પાવરની વારંવાર આપવામા આવે છે. મોટી ઉમરના મનુષ્યોમાં વાયુના સચયને લીધે થતી ચુંક, કોલનના વચ્ચેના અડધા ભાગમાં થતી ચુંક નં. ૧૧ ને સૂચવે છે,

નં.૭–નં.૮ આપ્યા પછી જો પેડુ ટાઢું લાગે છે, એકાએક થયેલી શરદીને લીધે ચુંક થયેલી હોય અથવા વાયુસ્રાવમાં ગંધકની ગંધ દેખાય છે તો આ આપવામાં આવે છે.

ચુંકની સાથે દાહ થતો હોય તો **નં.૨૦** આંતરડામાં દાહ થતો હોય તો **કુપ્રમ** અથવા **કુપ્રમ આરસેનિક**, વાઢકાપ જેવું આંતરડામાં લાગે તો **ઝીંક** અપાય છે.

ચુંકના વ્યાધિમાં ઉષ્ણુજલપાન કરવું એ સદ્ય સારા થવાનો ઉપાય છે. વાતજનક આહારનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે, આ વ્યાધિમાં નં.૯ પણ પ્રસગે વાપરવો પડે છે.

ચુંકમાં આંતરડાનાં ભાગમાં આંકડી જેવું લાગે છે અને છે નાભિની આસપાસ ખાસ કરીને જણાય છે. વખતે વમન પણ થાય છે. બધકોશ જણાય છે. વાયુસ્રાવ થાય છે, જ્વર હોતો નથી. નાડી ધીમી ચાલે છે.

(ઉ) પેટનું ચઢવું, આધ્માન

આ વ્યાધિમાં નં.૮ અને નં.૬ ખાસ ઉપાયરૂપ છે. અજીર્ણ ચૂર્ણ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૧. ઝીંકફોસ. પણ વપરાય છે

(ઘ) કૃમિ, કરમીઆ. (Worms)

કૃમિ ઘણું કરીને બાળકોને થાય છે. તો પણ મોટા માણસો એથી મુક્ત નથી. કૃમિનાં સૂક્ષ્મ બીજ બહારથી જ આવે છે, પેટમાં કે જઠરમાં એ પાકતા નથી, પણ જેના શરીરમાં એને અનુરૂપ સ્થાન અને આહાર મળે છે ત્યાં તે પોષાય છે અને બીજા શરીરમાં પ્રવેશતાં છતાં પોતાની મેળે મરી જાય છે. કૃમિ થવાથી વિવિધ ચિહ્નો થાય છે. પાયુના ભાગમાં છોકરું ખંજવાળે છે, નાક આગળ ખરજ આવે છે; નાક અને મુખની આસપાસ ફીકાસ લાગે છે; ભૂખનું ઠેકાણું હોતું નથી–વખતે અરુચિ થાય છે તો વખતે અતિશય ભૂખ લાગે છે;

નિદ્રા આવતી નથી, લુગડા ખેંચે છે, હસ્યા જ કરે છે અથવા રડ્યા જ કરે છે, અથવા ઉધ્યા જ કરે છે વગેરે વિવિધ વિરોધી જેવા ચિન્હો કૃમિથી થાય છે નાના બાળકોને કૃમિને સુચવનાર ખાસ ચિન્હ તેની જીભનો દેખાવ છે સ્ટ્રોબેરીના જેવી આકૃતિ તેની જીભ ઉપર દેખાય છે તે કૃમિને સૂચવે છે કૃમિ મોટા માણસોને પણ થાય છે, તેમને ઉપ જણાવેલા ચિન્હો ઉપરાત આ ચિન્હો પણ થાય છે—કામવૃત્તિ અને વીર્યસ્ખલન વળી જુદી જુદી જાતના કૃમિ હોય છે અને તેથી આ ચિન્હોમાથી પણ એક વા અધિક થાય છે—પેટનો ફુલાવો, અતિસાર જેમા લોહીમિશ્રિત શ્લેષ્મ પડે છે, ચહેરાનો ઉભરાવો, દાત કકડાવવા શ્વાસ નાસ મારવો, ડોળા કાઢેલા જણાવવા, ખરાબ સ્વપ્ના આવવા, ઉંઘમાથી ચમકીને જાગી ઊઠવુ, ભૂખે પેટ વધારે જણાતી ચુંક, અતિશય ભૂખ, રાત્રિએ પ્રસ્વેદ, તાણુ, આચકી, બહેરાશ, ગુદાશયની ચળક વગેરે કૃમિ નીકળે (દસ્તમા) એ જ એની ખાતરી છે

આ શાસ્ત્રમા વિષરૂપ ઔષધ કોઈ છે નહિ તેથી કૃમિને મારી નાખનાર ઔષધ નથી, પણ કૃમિ જેના પર જીવે છે તે લેક્ટિક એસિડ છે અને તેને મટાડનાર **નં. ૧૦** છે **નં. ૧૦** ૨x કૃમિનુ ખાસ ઔષધ છે એ આપવાથી લેક્ટિક એસિડ રહેતુ નથી તેથી કૃમિને ખોરાક મળતો નથી—એટલે ભૂખમરાથી એ કૃમિ પોતાની મેળે જ મરી જાય છે **નં. ૧૦** વારવાર આપવાની જરૂર છે તથા જ્યાસુધી જીભનો દેખાવ ન મટે ત્યા સુધી બેએક વાર તો દિવસમા આપ્યા કરવુ પડે છે કૃમિને તત્કાલ મારવાની જરૂર જણાય તો એલોપથી સસ્થાનુ સૅન્ટોનાઇન લેવુ જરૂરનુ છે અને પછી **નં. ૫** આપવો **નં. ૫** જાતે એમા રહેલા ક્લોરિનના બળથી હાઈડ્રોક્લોરિક એસિડ ઉત્પન્ન કરી કૃમિને મારે છે અને તે સાથે સારક છે **નં ૪** આતરડાના કૃમિ માટે **નં. ૧૦**ની સાથે અપાય છે. દુધીઆ કૃમિ માટે **નં. ૧૦** તથા **નં. ૫** અને એથી આરામ ન થાય તો **નં. ૯** અથવા **નં. ૩** આપવામા આવે છે

(ឞ) ઉલટી, વમન, વાન્તિ (VOMITING)

ઉબકા તથા વમન એ આહારમા ભૂલ થવાથી થાય છે તથા બીજા વ્યાધિના ચિન્હરૂપ હોય છે જે ખોરાક જઠરને અવ્યવસ્થિત કરનાર હોય તે ખોરાકને જઠર બહાર કાઢી નાખે તેમા કશુ ખોટુ નથી તે વાન્તિને અટકાવવાની જરૂર નથી, પણ એ વાન્તિ વારવાર થતી નથી નાનુ બાલક અધિક ધાવણ ધાવે અને અધિક ભાગનુ વમન કરે તેમા કોઈ પણ ઔષધ આપવાનું રહેતુ નથી પણ જ્યારે બીજી વ્યવસ્થાના ચિન્હરૂપ એ હોય છે ત્યારે એ વારવાર થાય છે અને ત્યારે તેની ચિકિત્સા કરવાની રહે છે સગર્ભાવસ્થા, દરીઆ લાગવો, કૃમિ, અપચો, અજીર્ણ ઉદરવ્રણ, શિરોવેદના, પિત્તનો પ્રકોપ, કૉલેરા ઈત્યાદી

સ્થિતિઓમા વાન્તિ થાય છે અને તેમા નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે —

નં. ૪—જે ઉલટીમા અપક્વ, ખાધો હોય તેવો જ ખોરાક બહાર નીકળે ઋતુસ્રાવ સમયે થતી વાન્તિ, વાન્તિમા સ્વચ્છ રાતુ રુધિર નીકળે-આ સર્વમા નં ૪ અપાય છે આથી નહિ મટે તો નં. ૩ આપી જોવો

નં. ૫—કબજીઅત થઈ હોય અને વાન્તિ થાય, વાન્તિમા કાળુ લોહી નીકળે અથવા ધોળો શ્લેષ્મ જેવો પદાર્થ નીકળે તો નં. ૫ અપાય છે યકૃત્ બરાબર કામ નહિ કરે તેને લીધે આ વાન્તિ થાય છે તેમા નં ૫ અકસીર ઉપાય છે

નં. ૯—સગર્ભાવસ્થાની ઉલટીમા આ આ ખાસ કરીને અપાય છે ખરી ઉલટીમા પણ આ અપાય છે (નં.૪) પાણી જેવી ઉલટીમા.

નં ૬—દળેલી કાફી જેવો તપખીરીયો કાળો રંગ જે વાન્તિનો હોય તેમા. સગર્ભા સ્ત્રીની ઉલટીમા મુખ્ય ઔષધ (નં ૯ પણ), હીસ્ટીરીઆમા થતી ઉલટી

નં. ૧૦—ખાટી ઉલટી, ઉલટીમા દહીં જેવુ નીકળે, પેટમા બળતરા થાય વગેરે ખટાશસૂચક વાન્તિમા આ અપાય છે નાના બાળકોની વાન્તિમા આ ખાસ ઉપાય છે દરીઆ લાગે તો તેમા પણ આ જ અપાય છે

નં. ૧૧—વાન્તિ કડવી હોય ત્યારે તથા મલેરીઅસ જ્વરમા થતી વાન્તિ વગેરેમા આ ઔષધ અપાય છે

નં. ૨—અજીર્ણમા થતી વાન્તિ તથા દિવસ અથવા રાત્રિમા નિયમિત સમયે જ થતી વાન્તિ માટે આ અપાય છે. નાના બાલકને તથા દાંત આવતા થતી વાન્તિમા આ અપાય છે ટાઢુ પાણી પીવાથી અથવા આઈસક્રીમ ખાવાથી થતી ઉલટી

નં ૮—હુલીની ઉલટીમા આ પ્રસગે અપાય છે, (ક્રમ-પણ આમા અપાય છે). કોલેરા વગેરેનુ પૃથક્ પ્રતિપાદન છે તે માટે ત્યા જોવુ સામાન્ય ઉલટી માટે અજીર્ણચૂર્ણ ચાલે છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧)

દરીઆ લાગે તે માટે મુખ્ય ઔષધ **નં. ૬** અને પછીનુ **નં. ૧૦** છે

(ઓ) અતિસાર, ઝાડા થવા, દસ્ત થવા. (DIARRHOEA)

હવામા થતા ફેરફાર, અજીર્ણ, જુલાબના ઔષધનુ વારવાર સેવન વગેરે બધકોશના જે કારણો છે તેમના ઘણા ખરા આ વ્યાધિના પણ કારણ છે. આ વ્યાધિમા આતરડામાથી રસ અધિક પ્રમાણમા નીકળે છે અને તેમ થવાનુ કારણ ક્ષારવિશેષની ન્યૂનતા છે તત્કાલના અતિસારમા દસ્ત પાતળો અને વારવાર થાય છે, ચુક જેવુ અથવા જાથુક પેડુમા દુખે છે, ઉલટી પણ વખતે થાય છે, શ્વાસ વાસ મારે છે વાયુ છૂટતો બધ થાય છે અને વખતે વધારે છૂટે છે, પણ તે સાથે દસ્ત થાય છે, અરૂચિ, માથાનો દુખાવો, ટાઢ અને પછી જ્વર આવે છે. જીર્ણ અતિસારમા, અતિસાર અને બધકોશ

વારાફરતી જણાય છે, મળ લીલો પીળો અથવા રંગવિનાનો અને ધોળ મ્યુકસવાળો થાય છે; તૃષા પીશાબ લાલાશ પડતો, ખાધા પછી વિશે અસ્વસ્થતા; દરદી સુકાઈ જાય છે.

સહેજ નરમ દસ્ત એકવાર થયો કે તરત ઔષધ લેવા માંડવું એ ભૂલ છે. ઘણીવાર તો સચય થયેલા મળને દૂર કરવા પ્રકૃતિનો આ પ્રયત્ન છે તેથી જ્યાં ઝાડા થવાથી નુકસાનનુ અનુમાન ન થાય ત્યાં તરત તેને બંધ કરવા પ્રયત્ન ન કરવો. પણ વ્યાધિ રૂપે હોય તો ઔષધ લેવું એ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. આ રોગની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરાય છેઃ—

અતિસારમા સાધારણ રીતે **બાળક માટે નં. ૧, ૪** અને **૧૦** વાપરવામ આવે છે. **નં. ૧** દાંતના દસ્ત માટે, ન. ૧૦ સાધારણ રીતે, ન. ૪ ગર્દ થવાથી થતા દસ્ત માટે, મોટા માણસને અતિસારમાં સાધારણ રીતે **નં. ૧૧** અપાય છે. કોલેરામાં દસ્ત માટે પણ **નં. ૧૧** અપાય છે, અતિસારની વિશેષ ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે છે.—

નં. ૧—દાંતના ઝાડા; [દાતના ઝાડામાં નં. ૧ તથા દસ્તના રગ ઉપરથી જે ઔષધ જણાય તે બે વારાફરતી આપવાં]: વાબળ એટલે પટપટ બોલી ઉના ખળખળતા પાણી જેવાં નીકળે તેમાં તથા લીલા ચીકણા અપચાના ઝાડામાં.

નં. ૪—અપચાનો ઝાડો તથા ઠંડી લાગવાથી થતો ઝાડો. ન. ૧ની સાથે અથવા નં. ૩ ની સાથે પણ પ્રસગે અપાય છે. સતત દુઃખાવો જણાય અને પાણી જેવો દસ્ત ઢગલાબધ એકદમ થઈ જાય ત્યાં.

નં. ૫—ધોળો ઝાડો, મરડાનો ઝાડો; લોહીમિશ્રિત જળસ પડે તો તેમાં આ અપાય છે. વાયડા પદાર્થ ખાવાથી થયેલો અતિસાર, ટાઈફોઈડ જ્વરનો અતિસાર.

નં. ૯—પાતળો પાણી જેવો અથવા મ્યુકસવાળો અતિસાર. મીઠું અધિક વાપરવાથી થયેલો અતિસાર. બાળકોના જીર્ણ અતિસાર માટે આ ખાસ ઉપાય છે.

નં. ૧૧—પાતળો પીળો અતિસાર. કોલેરાના ઝાડા. ધોળા દસ્તમાં પણ **નં. ૫** નહિ કામ કરે તો આ અપાય છે. સવારમાં પાતળો દસ્ત થવો એ **નં. ૧૧** નું સૂચક ચિન્હ છે. વાબળ માટે પણ આ ક્ષાર છે.

નં. ૬—ધોળા છાશ જેવા ઝાડા (જુઓ ન.૧૧); દુર્ગંધ મારતો દસ્ત; અતિસારમાં થતી અશક્તિ માટે પણ આજ અપાય છે. દુર્ગંધ મારતો અને અવાજ કરતો વાયુસ્રાવ, અને આંકડી વિનાનો પાણી જેવો દસ્ત.

નં. ૧૦—ખાટા ગંધાતા લીલા દસ્ત; ગ્રીષ્મઋતુના દસ્ત (નં.૧૧ની સાથે) લોહિપરવાળા દસ્ત માટે ન.૧૦ આપવો તથા છેવટ નં.૧૨ આપવો. ધોળા દસ્તમાં પણ પ્રસંગે આ આપી જોવાય છે.

નં.૯—દસ્તની પૂર્વે આંકડી માટે

નં ૩—લોહીપરૂમિશ્રિત દસ્ત માટે જુઓ ઉપર નં ૧૦

નં ૧૨—બાળકોનો અતિસાર જેમા ઝાડો ગભના જેવો ગંધ મારતો હોય અથવા પેટ કઠણ, ઉનુ અને ચઢેલુ લાગતુ હોય ત્યા અપાય છે

ક્ષયમા થતા અતિસાર માટે આર. જોઇઃ ફ્રોસ; અને જોડ.

અતિસાર પીડિત દરદીને અન્ન ઓછુ ખાવુ દુધ ન સદતુ હોય તો બધ કરવુ અને ખાટા પદાર્થો તથા શાકભાજી બનતા સુધી છોડી દેવા, અતિસાર જોરમા હોય તો મોડા પચે એવા કઠોળ, ઘઉં વગેરે પદાર્થો નહિ ખાવા, ફક્ત માત્ર સાદો સહેલથી પચે તેવો સામાન્ય આહાર લેવો અથવા પ્રસગવશાત્ ઉપવાસ કરી દેવો અતિસારમા ઉના પાણીની એનીમા લેવાથી ઘણે સ્થળે ફાયદો થયેલો વર્ણન કરાય છે શેક કરવાથી આરામ થાય છે પેટપર ગરમ વસ્ત્ર રાખી મૂકવાની ખાસ ભલામણ કરાય છે

(ઔ) મરડો, આમાતિસાર.

અતિસાર તથા આમાતિસારના કારણો સરખા જ હોય છે અને તેથી જ એકમાથી બીજો વ્યાધિ થઇ જાય છે અધિકમા આમાતિસારમા—મરડામા—એવુ થાય છે કે આતરડામા કોઈ સ્થળે વરમ થાય છે, ત્યા ક્ષત થાય છે અને તેથી તેમાથી જળસ, જળસમિશ્રિત લોહી, અથવા લોહીમાત્ર પડે છે પ્રસગે પરૂ પણ થઇ જાય છે આ આમાતિસારને ચેપી રોગ માનવામા આવે છે અને એ દરદીનો દસ્ત ચેપી મનાય છે શીત પ્રદેશમા રહેનાર આ અતિસારથી ઘણુ બીએ છે કેમકે એ પ્રજામા એ ભયકર રૂપ વહેલુ પકડે છે સાધારણ આમાતિસાર સત્વર મટે છે જ્યારે તેની સાથે સખત જ્વર અને ઘણા ઝાડા થઇ જાય છે અને દરદી નખાઇ જાય છે ત્યારે જ એ ભયકર રૂપ પકડે છે પણ જો તરત જ અફીણુ વગેરે નહિ આપતા આ ઔષધો આપવામા આવે છે, તો એ ભયકર રૂપમા જવલ્લે જ પ્રવેશે છે

આમાતિસારમા આ ચિન્હો થાય છે —ઝાડા થાય છે, ટાઢ વાઈ જ્વર આવે છે આતરડામા વાઢકાપ, વારવાર દસ્તની હાજત, પાયુભાગમા બળતરા, જળસ સહિત પાતળો પાણી જેવો દસ્ત અને પછી જળસનુ માત્ર પડવુ, કમજો, માથાનો દુખાવો, ચકરી, કાનમા અવાજ સભળાવા, ઉંઘ જતી રહેવી, અરૂચિ, તૃષા, દુર્ગંધ મારતા ઝાડા એ વ્યાધિ જીર્ણ થાય છે ત્યારે આ બધા ચિન્હો રહેતા નથી પણ આતરડુ હીનબળ થઈ જાય છે તેથી બાધેલો દસ્ત થતો નથી દસ્તમા જળસ પડે છે, પાયુભાગમા બળતરા લાગે છે, જલોદરનુ ભાન થાય છે અને દરદી સુકાતો જાય છે.

આમાતિસારનુ સર્વ સાધારણ ઔષધ નં.૪ અને નં.૫ (નં ૨) છે એ વારાફરતી આપવામા આવે છે શીશીમા પાણી ભરી તેમા એ ઔષધ નાખી પા

અથવા અર્ધો કલાકને અંતરે આચમનવિધિથી એ પીવામાં આવે છે તો સારો લાભ થાય છે. ભાગ્યે જ બીજાં ઔષધની જરૂર રહે છે. છતાં વ્યાધિની ચિકિત્સા જૂદી જૂદી ભૂમિકામાં કરવાનો પ્રસંગ આવે છે તેથી સઘળી ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છેઃ

નં.૮—આમાતિસારમાં જે મરડાટ થાય છે, આંકડી આવે છે તે માટેનું આ ઔષધ છે ઉના પાણીમાં એ અપાય છે. મરડામાં આંકડી જણાય સાં સુધી આ અપાય છે નં.૪ અને નં.૫ આપ્યા છતાં આરામ નહિ લાગે તો તરત આ આપવું અને નં ૪ બંધ કરવું. આમાં નં ૧૦ પણ જરૂર જણાય તો સાથે આપવો.

નં.૪—અને નં.૫ શરૂઆતમાં જ આપવા માંડવા, જ્યાંસુધી માત્ર જળસ અથવા સહેજ લોહીમિશ્રિત જળસ પડે ત્યાં સુધી આ આપવા.

નં.૬—ઝાડામાં માત્ર લોહી પડે તો નં.૫ ને બદલે આ આપવું. પેટનો ચઢાવો દેખાય અથવા સંનિપાત જેવું દેખાય તો તથા દુર્ગંધ મારતો દસ્ત થયા કરે તો તેમાં સર્વમાં આ ઔષધ અપાય છે.

નં.૨—નં.૫ પછી પરૂ પડે તો આ અપાય છે.

આ સઘળાં ઔષધમાંથી જે અપાતું હોય તે બહાર પણ તે ભાગમાં લગાડવું. મુલરનો સ્પેસિફિક નં ૧૫ પણ મરડાપર સારો લાભ કરે છે.

આ વ્યાધિમાં મરડો મટી ગયા પછી નં.૪ થોડા દિવસ લેવાની જરૂર રહે છે, કેમકે મરડાનાં બીજાં ચિન્હો બંધ થયા પછી પણ આંકડી થોડો વખત રહે છે. તેનું કારણ એ છે કે જે ભાગમાં વરમ પૂર્વે થયો હતો તે ભાગ આળો રહ્યો છે તેથી ત્યાં વાયુનું દબાણ થાય છે અથવા દસ્તનું દબાણ થાય છે તો તેથી દુઃખાવો થાય છે. નં.૪ આપવાથી એ ભાગ દૃઢ થાય છે.

મરડામાં દુધભાત અથવા છાશભાત ખાવાં એ સારૂં છે. જેમાં ચીકાશ આવતી હોય તેવા ઘઉં, દાળ, અડદ જેવા પદાર્થો ખાવામાં ત્યાગ કરવા એ ખાસ જરૂરના છે તેમજ ચાહ, કાફી વિગેરે પણ બંધ કરવાની જરૂર હોય છે. સારૂ થયા પછી પણ ઓગકમા ધીમે ધીમે ઘઉં વગેરેનો ઉપયોગ કરવો, એકદમ પૂર્વની માફક ખાવામાં આવે છે તો પાછો આમાતિસાર થઈ આવવાનો સંભવ રહે છે, અને તે વધારે ખરાબ છે તેથી ચોખા, દુધ અને છાશ એ ત્રણનો પ્રધાનપણે ત્રિવિધરૂપમાં ઉપયોગ કરવો. પેટના ભાગને ઢાંકી રાખવો અને ઠંડી ન લાગે તે સંભાળવું. પગને પણ ઢાંકેલા રાખવા. દસ્તની સહેજ સહેજ હાજત થાય કે તરત જાજરૂમાં ન જતાં મનોબળથી એ હાજતને દબાવવી. દરદીએ હાલચાલ બહુ ન કરતાં પથારીમાં વિશ્રાન્તિ લેવી. પેડુપર ગરમ શેક કરવો એ લાભકારક છે.

(ઝ) અધોક, વિષૂચિકા, કોલેરા. (CHOLERA)

આ વ્યાધિ ભયંકર વ્યાધિ છે. એલોપથી સંસ્થા પ્રમાણે એની ચિકિત્સા કરતાં સેંકડે બહુ જ થોડા દરદીઓ બચે છે, ત્યારે હોમીયોપથી નિયમથી

ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તો તેથી વધારે દરદીઓ બચે છે એ, પ્રયોગથી સિદ્ધ થયું છે. આ શાસ્ત્રના નિયમથી ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તો સેંકડે એંશી નેવું ટકા જેટલા દરદીઓને આરામ થાય છે અર્થાત્ એ વ્યાધિનો ભય જતો રહે છે. પણ આ વ્યાધિનો હુમલો એવા જોરમાં થાય છે કે એમાં ચિકિત્સાનો આરંભ તત્કાલ જ કરવાની જરૂર છે. શરૂઆતમાં જ જો ચિકિત્સા શરૂ કરાય છે તો તે દરદી અવશ્ય જ બચે છે; પણ બે ત્રણ કલાક ગયા પછી ચિકિત્સા શરૂ થાય છે તો સંશયગ્રસ્ત કેસ થાય છે અને તેથી જ સોએ સો ટકા નહિ કહેતાં ઉપર એંશી ટકાનું પ્રમાણ આપ્યું છે. આ શાસ્ત્રને જાણકાર કુશળ ડાકટર મળે તો તેની સલાહ પ્રમાણે જ એમાં ચિકિત્સા કરવી, પણ તેમ નહિ બની શકે તો એલોપની દવાને એ વ્યાધિ સોંપવો તે કરતાં આ શાસ્ત્રના ઔષધને પોતે સોંપવો એમાં ફતેહ સારી થવાનો ઘણો સંભવ છે.

આ વ્યાધિની ત્રણ ભૂમિકા હોય છે: (૧) પ્રથમ ભૂમિકા અથવા અવસ્થામાં ઝાડા શરૂ થાય છે અને ઘણું કરીને ઉલટી પણ સાથે હોય જ છે અને એ ઉપરથી જ એનું અધોક નામ છે. આરંભમાં ઉબકા તથા ચુંક હોય છે અને સહેજ વારમાં દસ્ત પાતળા અને પીળા થાય છે, પણ થોડા વખતમાં જ પાતળા પાણી જેવા અને છાશ જેવા થવા માંડે છે. (૨) આથી આગળ ચાલતાં એ દ્વિતીય ભૂમિકામાં પ્રવેશે છે. એમાં આંખમાં કુવા પડેલા જણાય છે, પગમાં ઉરૂમાં વંટ આવે છે, પેડુમાં ચુંક અથવા આંકડી થાય છે. શરીર ટાઢું લાગે છે અને નાડી વચ્ચે વચ્ચે જરા અટકી જાય છે [Intermittent] (૩) તૃતીય ભૂમિકામાં દસ્ત અને ઉલટી બંધ થાય છે, પણ તે સાથે પીશાબ પણ બંધ થઇ જાય છે. તૃષા ઘણી લાગે છે, નાડી બંધ થાય છે, હાંફ જણાય છે, જીભ અને શ્વાસ ટાઢાં પડે છે, ઓષ્ટ અને ત્વચા કાળાં પડવા માંડે છે, ચહેરો ચીમળાયેલો કાળાશપડતો તથા ગભરાયેલો જણાય છે; માથું દુઃખે છે, ઘેન જણાય છે અને બેશુદ્ધિ થઈ જાય છે.

ધોળો દસ્ત થાય અને સાથે ઉલટી થાય તેટલા પરથી આ વ્યાધિ થયો છે એ ભ્રાન્તિમાં પડવાનું નથી. કેમકે તે એમને એમ અતિસારમાં પણ થાય છે. કોલેરામાં જે પાતળા દસ્ત થાય છે તે છાશ જેવા જ થાય છે, અને તે સાથે નાડીની દુર્બલતા અને દરદીની ઢગલો થઇ જવા જેવી સ્થિતિ, આંખમાં કુવા પડી જવા વગેરે ખાસ ચિન્હો થાય છે.

આ વ્યાધિ ચેપી રોગમાં ગણાય છે. પણ દરદીને અડકવાથી અથવા તે સ્થાને રહેવાથી ચેપ લાગી જતો નથી. દરદીના શ્વાસપ્રશ્વાસ તથા બફારો એ ચેપ લગાડનાર નથી. માત્ર દરદીનો દસ્તજ ચેપ લગાડે છે અને તેમાં પણ તરતનો દસ્ત સહેજસાજ ચેપી છે. ખરો ચેપ તો એ દસ્ત થોડા દિવસ રહી

નં.૯—જલ શરીરમાંથી બહાર ન નીકળે તે માટે અને તેનું સમીકરણ થાય તે માટે.

નં.૬—ઝાશ જેવા દસ્તને માટે, અને તૃતીય ભૂમિકામાં પ્રવેશ નહિ થાય તે માટે તથા પ્રવેશ થયો હોય તો તે ચિન્હો દૂર કરવા માટે.

નં.૮ - વટ વગેરે માટે.

નં.૧૧—નં.૯ની સાથે અપાય છે. તેમ જ એ વ્યાધિને અટકાવવા અપાય છે. જ્યારે કોલેરા ચાલતો હોય ત્યારે સવાર-સાંજ એક એક ગ્રેઈન આ ઔષધ લીધા કુગ્નાગ્ને કોલેરા થવાનો સભવ ભાગ્યે જ આવે છે, માટે એ Preventive દવા છે. આવી જ દવા **કુપ્રમ આરસેનિક** છે.

મેમ્નેટિક ગ્રંથિની વૃદ્ધિ સાથે હોય તો **આર. જોડ; ફોસફરસ.** અને જોડ અપાય છે.

આ વ્યાધિને મળતા જ, પણ આવા ભયકર નહિ એવા બીજી જાતના કોલેરા પણ થાય છે; પણ તેનાં ચિન્હો ઘણાં ખરા ઉપર પ્રમાણે જ હોય છે. અને તે નાનાં છોકરાઓને ગ્રીષ્મના અંતમાં થાય છે તેની પણ ચિકિત્સામા ઉપર પ્રમાણે જ **નં.૪. ૧૦. ૧. ૬.** અને ૮ ચિન્હો ઉપરથી આપવાના

છે તેનું નામ અર્શ છે. જ્યારે એ મસા અંદરના ભાગમાં હોય છે ત્યારે ઝાડે ફરવા જતાં તેમાંથી ઘણું કરીને લોહી નીકળે છે તેથી એ દુઝતા અર્શ કહેવાય છે; અને બહારના તે નહિ દુઝતા અથવા આંધળા અર્શ (Blind Piles) કહેવાય છે. એની ચિકિત્સામાં નં.૩ મુખ્ય ઔષધ છે. તે સાથે નં.૨ તથા નં.૪ વપરાય છે. નં.૩ તથા નં.૪ સંકોચ કરવાના સ્વભાવવાળા છે તેથી એનો ઉપયોગ ખાસ છે. ઘણું ખરૂં નં.૩ એકલું જ બસ થાય છે. બહાર લગાડવામાં તથા ખાવામાં બન્ને રીતે એ વાપરવું. નં.૧ દિવસમાં એક બે વાર લેવું. દુઝતા અર્શમાં ન. ૩, ૪, ૫, ૬, ૯ ઉપયોગના છે.

અર્શની ચિકિત્સા કરનારે યકૃત્ તથા જઠરાદિની સ્થિતિ પ્રતિ અવશ્ય લક્ષ આપવું કેમકે એની સાથે અર્શને ઘણો અને સાક્ષાત સંબંધ છે. તેમ નહિ કરનાર અર્શને સમૂળ સારા કરી શકતો નથી. વિવિધ ઔષધો આ નિયમથી વપરાય છે :—

નં. ૪–સુઝેલા અર્શ, દુઝતા અર્શ–જ્યારે સાફ લાલ લોહી તેમાંથી પડે ત્યારે.

નં. ૫–દુઝતા અર્શ, જ્યારે જાડું કાળું લોહી પડે ત્યારે.

નં. ૬–સુઝેલા, દુઃખતા અને ખરજ આવતી હોય તેવા અર્શ.

નં. ૩–બધી જાતના અર્શ, જીભનો વર્ણ તપાસવો કે જેથી નં. ૩ની સાથે બીજું કયું ઔષધ આપવું તે સમજાય.

નં. ૭–જ્યારે જીભપર પીળો ચીકણો થર જણાય ત્યારે નં. ૩ની સાથે આપવું.

નં. ૮–અતિશય વેદના માટે. નહિ દુઝતા અર્શ; બહારના અર્શ પર લોશન મૂકવું.

નં. ૯–કઠણ દસ્ત, પાયુ તથા મૂત્રનળમાં પીશાબ કરી રહ્યા પછી શળ ઈત્યાદિ જણાય ત્યારે.

નં. ૧૨–અતિશય દુઃખતા અર્શ; પાકપર ચઢતા અર્શ, અતિ ચૂંટ આવે અને તેની વેદના પાયુ તથા વૃષણમાં થાય. જીર્ણ અર્શ.

પાયુસ્થાનીય ચીરા અથવા કાતરા (Fissures):—પાયુના અંદરના ભાગમાં એ થાય છે અને તે વધતાં બહારસુધી આવે છે ત્યારે દરદીને પોતાની આંગળીથી પણ જણાય છે. હાથ પર અથવા કેટલાકને પગને તળીએ ...ના ઉંડા ચીરા પડી જાય છે તેવા જ આ હોય છે. એમાંથી દસ્ત થતાં ...ી નીકળે છે. એની ચિકિત્સા "અર્શ" ના પ્રમાણે જ છે નં.૩ ખાસ ...ૈષધ છે અને વધારે માટે જુઓ પ્રકરણ ૧૩.

ઉષ્ણ પદાર્થ વારંવાર પીવાથી, અતિશય જુલાબ લેવાથી સખત જુલાબ લેવાથી, બધકોશથી ચાહ કાફી વગેરેના સેવનથી, મરી મસાલાનો અતિ ઉપયોગ

કરવાથી, બેસી રહેવાથી પેઢુપર મજબુત પાટો બાંધવાથી, યકૃત્‌ના વિકારથી, વાગ્સામાં, વગેરે વિવિધ હેતુઓથી આ બને સ્થિતિઓ થાય છે. અર્શવાળાને પિત્તવિકૃતિ ઘણું કરીને હોય જ છે તેથી બરાબર સારૂં થવા માટે તેની ચિકિત્સા પણ કરવાની છે. (આ માટે જુઓ પ્રકરણ ૨૧).

(૩) ભગંદરઃ—પાયુના ભાગમાં ગડ થવાથી અથવા ઇતર કારણથી આ વ્યાધિ થાય છે. એમાં શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર રહે છે. આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે **નં. ૨ તથા નં. ૧૨ એમાં વપરાય છે. પ્રસગે નં. ૧૧ આપવાની જરૂર રહે છે.**

(૪) જઠરનું કળતર અથવા ચસકા (Gastralgia) :—જઠરના ભાગમાં અતિશય દુઃખાવો, જઠરની વૃદ્ધિ અથવા સંકોચ; વેદનાના આરંભમાં અથવા અંતે ઉલટી થવી;-આ ચિન્હો એમાં થાય છે અને એમાં ખાસ ચિન્હ અતિશય વેદના છે. દરદીને મરી જવાનો ભય રહે છે છતાં આ વેદના થોડી મિનિટ જ રહે છે અને આ વ્યાધિ ગમે તેટલી વેદના થતાં પણ જીવ હરનાર થતો નથી. **નં. ૮** એનો ખાસ ઉપાય છે.

(૫) જઠરનું ગોળ ચાંદુઃ—**નં. ૬** એ ખાસ ઉપાય છે. નં. ૧૦ પણ જોવો.

(૬) જઠરથી વૃદ્ધિઃ—(Dilatation of the stomach). આમાં **નં. ૩** ખાસ ઉપાયરૂપ છે. એ વ્યાધિ પારખવા કુશળ માણસની જરૂર છે. એ હઠીલો વ્યાધિ છે.

(૭) જઠર તથા આંતરડાના પડના વરમઃ—આ સર્વ વ્યાધિઓમાં સખત જ્વર આવે છે, દરદી ઢગલો થઈ જાય છે, અને તે તે ભાગનો વરમ થવાથી ત્યાં વેદના થાય છે તથા તેના વ્યાપારની અવ્યવસ્થા થાય છે. એની ચિકિત્સા સાધારણ વરમની તથા જ્વરની ચિકિત્સાથી ભિન્ન નથી-તે પ્રમાણે જ કરવાની હોય છે. (જુઓ પ્રકરણ ૧૨). એ સર્વમાં **નં. ૪ અને નં. ૫** પ્રધાન ઔષધ છે. એ ઉપરાંત **નં. ૩, ૬, ૧, તથા નં. ૧૩** [નં. ૪ પછી] આદિનો ઉપયોગ પ્રતીત થતાં ચિન્હો પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. **નં. ૧૨** પણ દ્વિતીય ભાગમાં એના જણાવેલા ગુણસ્વભાવ પ્રમાણે વપરાય છે. આ વ્યાધિ જીર્ણ થાય છે અને ટ્યુબરક્યુલોસિસ(ક્ષય) હોય છે તો ફેરમ આયોડાઇડ (૪x), આપવો પડે છે આ વ્યાધિઓમાં બીજી ઘણી સાવચેતી રાખવાની છે તેથી તે માટે અનુભવી ડોકટરની મદદ ખાસ અપેક્ષિત હોય છે. એને Gastritis તથા Peritonitis નામો અનુક્રમે અપાય છે. [નં. ૬ તથા નં. ૮ જોવા.]

(૮) એપેન્ડીકસનો વરમ-એપેન્ડીસાઈટીસઃ—જમણી બાજુના આંતરડાના ઉતરતા ભાગમાં આંતરડાની એક પૂંછડી છે તેનું નામ એપેન્ડીકસ છે અને તેનો વરમ થવો તેનું નામ એપેન્ડીસાઈટીસ છે. એ વ્યાધિનું નિદાન

આ વ્યાધિમાં દુધ, ઇંડા, ઘી, તેલ વગેરે ખાવાં નહિ; સાધારણ વ્યાયામ કરવો અને ખુલ્લી હવામાં બને તેટલો સમય ગાળવો. ઠંડી શરીરપર ન લાગે તે સંભાળવું.

(आ) યકૃતનો વરમ તથા ગડ—(Inflammation of Liver અને Abscess of Liver. Hepatitis & Hepatic Abscess).

આ વ્યાધિનું નિદાન તથા ચિકિત્સા કુશળ ડૉકટર દ્વારા જ થવાની જરૂર છે. વરમમાં નં.૪, ૫ આપવામાં આવે છે. તે સાથે નં.૧૧ વચ્ચે વચ્ચે અથવા વારાફરતી આ વરમમાં આપવાની જરૂર રહે છે. અને નં.૬ પણ આપવો પડે છે કેમકે એ દરદીને મજ્જાતન્તુની અવ્યવસ્થા ઘણી રહે છે.

યકૃતનો વરમ પારખવા કરતાં ગડ પારખવું વધારે કઠિન છે. અને તેની ચિકિત્સા તે પારખનાર ડૉકટરને સોંપવી જરૂરની છે. સાધારણ રીતે નં. ૪, ૫, ૨, ૧૨ ૧૧ વગેરે ઔષધો આપવામાં આવે છે. (વિશેષ માટે જુઓ ગડસામાન્યની ચિકિત્સા.)

(इ) યકૃતમાં લોહીનો જમાવ. (Congestion of the Liver)

આ વ્યાધિમાં પેડુમાં વા, યકૃત્ અને પેટના ભાગમાં ભાર, છાતીએ (રકતાશય આગળ) બળતરા, જીભ પર થર, સવારમાં મો ચીકણું તથા કડવું લાગવું, શ્લેષ્મ, અનિયમિત ઝાડો, દસ્તનો અનિયમિત રંગ, રક્તાશયની ફડક, નાડીની તથા નિદ્રાની અવ્યવસ્થા, ખરાબસ્વપ્નાં, ચકરી, માથાના આગલા ભાગમાં દુઃખાવો, અર્શ, સુકી ઉધરસ, મૂત્ર અતિ લાલ—એ આદિ ચિન્હો થાય છે. આ બધાં ચિન્હો પ્રત્યેક દરદીને થાય છે એવુ નથી પણ એમાંના ઘણાંખરાં જોવામાં આવશે. યકૃતની આ સ્થિતિ દીર્ઘ સમય રહે છે તો તેથી મૂત્રાશયમા પાણાણ, પગનો નજળો, મૂત્રપિંડના વ્યાધિઓ, શરીરમા વિવિધ સ્થળે વરમ આદિ થાય છે, કેમકે યકૃતમાં લોહીનો જમાવ થવાથી યકૃત્ પોતાનું કામ કરતું નથી અને તેથી લોહીનાં તત્વો શુદ્ધતાને પામતા નથી. સારી પેઠે પેટ ભરીને ખાધા પછી યકૃત્ તપાસવામાં આવે છે તો તે વધેલું હોય તેવું જણાય છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સા "વરમ"ની ચિકિત્સાથી ભિન્ન નથી; લોહીનો જમાવ એ વરમનું પૂર્વરૂપ જ છે યકૃતના વ્યાધિવાળાએ ખાંડ, ઘી, કારી, મસાલા અને દારૂને ઝેરની માફક દૂર રાખવા ઘટે છે.

(उ) યકૃત તથા પ્લીહની વૃદ્ધિ.

(Enlargement of Liver & Spleen).

યકૃતનું સ્થાન શરીરમાં જમણી બાજુએ અને પ્લીહ અથવા બરોળનું ડાબી બાજુએ છે, નીરોગ સ્થિતિમાં એ અવયવો બહાર પડતા દેખાતા નથી પણ જ્યારે વધે છે ત્યારે એ સ્થાનમા સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમજ એક હાથનાં આંગળાં મૂકી બીજા હાથથી ટકોરા મારી તપાસી જોવાથી એ વધેલા હોય

તો તરત જણાઈ આવે છે, મેલેરિઅસ જ્વર અને મેલેરિઆથી થતા ઈતર વ્યાધિઓમાં આ બન્નેની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ આવે છે. બરોળ તો ઘણું કરીને વધે જ છે. બરોળ વધતાં ચહેરો છાઝરો લાગે છે, હોઠ અને અવાળુ ફિકાસ મારે છે; અજીર્ણ, ફુગના, બરોળના ભાગમાં ભાર ઇત્યાદિ ચિન્હો જણાય છે. આ બને પ્રકારના વ્યાધિમાં નં.૫ ખાસ ઔષધ છે. સામાન્ય રીતે નં.૪ અને નં.૫ આપવામાં આવે છે અને નં.૧ પણ પ્રસંગે નિયમસર નહિ તો દિવસમાં એક બે વાર અપાય છે.

બરોળની વૃદ્ધિ થતાં એના પર ટાઢા પાણીનો પાટો રાખવામાં આવે, ટાઢા પાણીનું કુશ લેવામાં આવે અથવા વારાફરતી ગરમ અને ટાઢું પાણી વપરાય તો તેથી ઘણો સારો લાભ થાય છે.

(ટ) પિત્તપથરી. (BILIARY CALCULUS GALL–STONE)

યકૃત્‌માંથી–કલેજામાંથી પિત્ત નીકળીને જે કોથળીમાં ભેગું થાય છે તેને પિત્તની કોથળી અથવા ગોલબ્લેડર કહે છે. એમાં કોઈ કોઈ વાર પથરી થાય છે તેને પિત્તપાષાણ અથવા કાંકરી કહે છે. આ કાંકરી અથવા પથરી એ કોથળીમાં હોય છે અથવા જે પિત્તવાહિની નળીઓ છે તેમાં જણાય છે. આમ થવાનું કારણ નં.૧૧ના ક્ષારની ન્યૂનતા છે. એ ન્યૂનતા થવાથી ઘણું કરીને નં.૧ની ન્યૂનતા થાય છે. કેટલીકવાર નં.૧ની ન્યૂનતા થવાથી શરીરસ્થ એલબ્યુમેન નામનો પદાર્થ નિરૂપયોગી થઈ બગડેલા પિત્તની સાથે મળી આ પથરીરૂપ થઇ રહે છે. એ થવાથી એ સ્થાને વેદના થાય છે, જ્વર પણ પ્રસંગે આવે છે. વગેરે વિવિધ ચિન્હો થાય છે. દસ્તમાં એ પથરી નીકળે છે એ જ એ વ્યાધિની ખાતરી છે. એની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છે:—

નં.૧૧ અને નં.૧ વારાફરતી આપવાના હોય છે. નં.૧ આપવાથી નવી પથરી થતી નથી અને નં.૧૧ આપવાથી પિત્તવિકૃતિ શમે છે. નં.૧૧થી એ પથરી પીશાબદ્વારા નીકળી પણ જાય છે. દુઃખાવા માટે નં.૮ છે.

નં.૪ જ્વર માટે અને નં.૮ અતિશય વેદના માટે જરૂર પડે તેમ અપાય છે.

આ વ્યાધિમાં નં.૮, ૧, ૧૨, ૨, ૫. પણ જોવાના રહે છે. પથરી થતી અટકાવવા નં.૧૦ વપરાય છે તથા જીર્ણ વ્યાધિમાં નં.૨, ૧૨ વપરાય છે.

પ્રકરણ ૨૨.

મૂત્રયંત્રના વ્યાધિઓ (URINARY DISORDERS).

મૂત્રયંત્રમાં મુખ્ય ત્રણ અવયવ આવે છે; (૧) ગુરદા, ધમણી, મૂત્રપિંડ એટલે કિડની (Kidney): (૨) પીસાબની કોથળી એટલે બ્લેડર (bladder);

(૩) મૂત્રમાર્ગ, યુરેથ્રા (Urethra). આ ત્રણેમાંથી ગમે ત્યાં અવ્યવસ્થા થયે મૂત્રમાં તથા મૂત્રત્યાગમાં અવ્યવસ્થા થાય છે. મૂત્રપિંડ એટલે કિડની રુધિરમાંથી મૂત્રને આકર્ષી લે છે અને જેમ જેમ એ ખેંચે છે તેમ તેમ ટીપુ ટીપું પીશાબ મૂત્રાશયમાં પજ્ઞા કરે છે અને ત્યાં ભેગો થાય છે. આ પ્રમાણે મૂત્રાશય-બ્લેડર ભરાય છે એટલે મૂત્રમાર્ગદ્વારા પીશાબ બહાર કાઢવાની હાજત થઈ તે બહાર કઢાય છે. મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશય બન્નેને વ્યાપારમાં જોડી રાખનાર ગતિતન્તુઓ છે અને તેને લીધે એ બંને પોતાનું કામ બીજા અવયવોની માફક નિયમિતપણે કર્યા કરે છે. મૂત્રાશય સંકોચવિકાસને પામી શકે છે અને જેમ પાયુના મુખપર મુખબંધ કરનાર સ્નાયુ છે તેવો જ એક સ્નાયુ મૂત્રાશયના મુખ ઉપર છે આ સર્વ મૂત્રયંત્રના જ અવયવો છે. તેથી આ પ્રકરણમાં મૂત્રપિંડના વ્યાધિઓ, મૂત્રાશયના વ્યાધિઓ, મૂત્રમાર્ગના વ્યાધિઓ, એ ગતિતન્તુના વ્યાધિઓ, આ સ્નાયુના વ્યાધિઓ વગેરે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. અમુક વ્યાધિ ક્યાંનો છે એ પરીક્ષા કરવા એ આખા યંત્રની સમજ સારી રીતે મેળવવી જોઈએ છે અને એ મેળવ્યા પછી પણ એની પરીક્ષા કરવી એ વિશેષ અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી આ સબંધમાં મોટા વ્યાધિઓમાં અનુભવી ડાકટરની સલાહ લેવી જરૂરની છે. સામાન્ય વ્યાધિઓની ચિકિત્સા પોતાની મેળે સાધારણ મનુષ્ય કરી શકે છે.

નીરોગ સ્થિતિમાં મૂત્રનો રંગ સુકા ઘાસ જેવો પીળો અથવા તેથી સહેજ વધારે પીળો હોય છે. જ્યારે વધારે પીશાબ થાય છે ત્યારે એ રંગ એટલો પીળો દેખાતો નથી અને જ્યારે થોડો પીશાબ થાય છે ત્યારે રંગ કંઈક લાલાશ પર દેખાય છે. પીશાબ સામાન્ય રીતે મોટા માણસને ૨૪ કલાકમાં ૩૦ આંઉસથી ૬૦ આંઉસ સુધી થાય છે. શિયાળામાં વધારે થાય છે. અને ઉનાળામાં જેમને ખુલાસાથી પરસેવો થાય છે તેમને ઓછો થાય છે. શરીરમાંથી એક દ્વારે પાણી નીકળી જાય છે એટલે બીજે દ્વારે નીકળવાનું રહેતું નથી. સામાન્ય રીતે પીશાબમાં જરા તરા એસિડિટી હોય જ છે તેથી ભૂરો લિટ્મસ પેપર અંદર બોળ્યો હોય તો તે લાલ થાય છે. જેઓ માંસાહાર કરે છે તેમનો પીશાબ વધારે એસિડિટીવાળો હોય છે અને જેઓ વનસ્પતિઆહાર લેવે છે તેમનો પીશાબ સહેજ એસિડિટીવાળો જ હોય છે અથવા આલ્કલાઇન પણ હોય છે. પીશાબમાં લાલ લિટ્મસ પેપર બોળવાથી જો તે ભુરો થઇ રહે છે તો પીશાબ આલ્કલાઇન છે એમ જણાય છે. સારી સ્થિતિમાં પીશાબની સ્પેસિફિક ગ્રેવિટી ૧.૦૧૫ થી ૧.૦૨૫ સુધી હોય છે. આનો નિર્ણય યુરિનોમિટર નામના યંત્રથી થાય છે. આખા દિવસનો ભેગો કરેલો પીશાબ હોય તેમાંથી થોડો લઇ તેમાં આ યંત્ર મૂકવાથી એનો નિર્ણય થાય

છે. આમ કરવાની જરૂર છે કેમકે જૂદે જૂદે સમયે પીશાબની સ્પે. ગ્રેવિટી ઓછી વધતી થાય છે. ઘણું કરીને ખાધા પછી એક બે કલાક સુધીનો પીશાબ લેવામાં આવે છે તો તેની સ્પે. ગ્રેવિટી ઘણી વધારે હોય છે તેથી આખ દિવસના પીશાબમાંથી થોડો લઇ આ નિર્ણય કરવો પડે છે. તેમ નહિ થાય તો સવારનો પીશાબ લઇ તેના પરથી એ નિર્ણય કરાય છે.

નીરોગ સ્થિતિમા મૂત્રની આ સામાન્ય સ્થિતિ છે. એમાં જ્યારે મોટે ફેરફાર થાય છે ત્યારે તે વ્યાધિને સૂચવે છે. મૂત્રસબંધી વ્યાધિમાં થતાં મુખ્ય ચિન્હો તથા તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) પીશાબ મૂત્રાશયમાંથી બરાબર **બહાર નહિ નીકળી** જવો અથવા રહી રહીને બહાર નીકળવો. આ ચિન્હ ઘણું કરીને પુરૂષોમાં થાય છે, સ્ત્રીઓમાં એનો ઓછો સભવ છે. મૂત્રાશયનું મુખ સાંકડું થઇ જવાથી અથવા વચ્ચે વચ્ચે બંધ થઇ જવાથી આ ચિન્હ થાય છે. એને Retention of Urine કહે છે. એની ચિકિત્સામાં **નં.૬, ૧૧, ૮** વપરાય છે. મૂત્રાશયના મજ્જાતન્તુ બહેર મારી જવાથી આ સ્થિતિ થાય છે તો **નં.૬** અને **નં.૧૧** ઉપાયરૂપ છે અને એ ભાગના સંકોચાવાથી એ થાય છે તો **નં.૮** છે. પીઠના ભાગમાં સેક કરવાથી આ ચિન્હમાં લાભ થાય છે. ડાકટરોને સળી મૂકવી પડે તે આ ચિહ્નમાંજ પડે છે. દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર મૂત્રત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. જેઓ તેમ નથી કરતા અને પીશાબને મૂત્રાશયમાં ભેગો થવા જ દે છે તેમનો એ અવયવ અપ્રમાણ વિકાસ પામેલો રહેવાથી કાળે કરીને બહેર મારી જાય છે.

પીશાબ અતિશય થોડો થાય અને તેમાં ખાંડ જતી હોય તો **આરસેનિક** અપાય છે; થોડો થાય, વારંવાર થાય, રાખી શકાય નહિ અને કાળાશપર હોય તો **ફેરમ ભ્રોડ**. વૃદ્ધાવસ્થામાં પીશાબ નહિ રોકી શકાય તે માટે **બેરી. ફોસ** છે.

(૨) **મૂત્ર રચાનું જ નહિ** અથવા બહુ જ ઓછું રચાવું (Ischuria Suppression of Urine). ઉપરના ચિન્હમાં મૂત્ર ગુરદા રચે છે પણ તે બહાર નીકળતાં વાંધો આવે છે અને આ ચિન્હમાં મૂત્ર રચાતું જ નથી, ધમણી રૂધિરમાંથી મૂત્રને ખેંચી કાઢતી નથી. આ સ્થિતિ ધમણીમાં લોહીનો જમાવ થવાથી તથા ટાઇફોઇડ ફીવર, કોલેરા વગેરે વિવિધ વ્યાધિમાં થાય છે. જ્વરમાત્રમાં શરીરના સર્વ રસો સુકાઈ જાય છે છતાં જ્યારે મૂત્ર મર્યાદા ઉપરાંત ઓછું થાય અથવા બંધ થઈ જાય ત્યારે તે વ્યાધિરૂપ છે. આમાં મુખ્ય ભય રુધિરને વિષમય થઈ જવાનો રહે છે. આની ચિકિત્સામાં **નં.૧૧** મુખ્ય છે અને **નં.૮** સહાય કરનાર છે. **નં.૧૧** એ મૂત્રલ ઔષધ ગણાય છે. **કુપ્રમ** પણ આમાં અપાય છે.

(૩) ઉનવા બળવો—પીશાબ કરતાં વેદના થવી (Dysuria). મૂત્રમાર્ગ અથવા મૂત્રાશયના શ્લેષ્મપડની ઉત્તેજીત સ્થિતિ થવાથી આ ચિન્હ થાય છે. સાધારણ રીતે નં.૯ નં.૧૧, નં.૪ નો પ્રયોગ એમાં કરાય છે.

(૪) મૂત્ર ૨૪ આંઉસથી ઘણું ઓછું થઈ જવું અથવા ૬૦ આંઉસથી વધારે થઈ જવું. ઉનાળામાં અતિશય પરસેવો થવાથી તથા એકદમ ઠંડી લાગવાથી પીશાબ ઓછો થઈ જાય છે પણ એ શિવાય નિયમસર જો ૨૪ આઉંસથી ઘણો ઓછો આખા દિવસમાં થતો હોય તો તે વ્યાધિનો સૂચક છે. નં.૧૧ એ મૂત્રલ ઔષધ છે. ધમણીના છર્ણ વ્યાધિઓની અથવા વ્યાધિને લીધે, મજ્જાતન્તુની નબળાઈને લીધે અને એવાં સાધારણ કારણોથી પણ પીશાબ વધી જાય છે. તેમાં નં.૯ અને નં.૬ ઉપાયરૂપ છે.

આ શિવાયનાં બીજા ચિન્હો માટે આ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા

જ્યાં મિક્ષ્ચર એલકેલિ આપે છે ત્યાં નં.૧૦ અપાય છે, નં.૧૦ અને નં.૧ ભેગા કરી આપવાથી એ મિક્ષ્ચરનુ કામ થોડા કલાકમા જ સરે છે.

મૂત્રયંત્રોના વ્યાધિઓમાં નીચેના ઔષધો તે તે ચિહ્નોમાં વાપરવામાં આવે છે.

નં.૪: સંકોચક સ્નાયુની શિથિલતાને લીધે વારંવાર સહેજ સહેજ પીશાબ થયા કરવો, **બાલકોને** રાત્રે ઉંઘમાં પીશાબ થઈ જવો. (ખાસ ઉપાય **નં.૧૧** છે), રાત્રિએ સહેજ સહેજ પીશાબ થવો, મૂત્રાશય તથા મૂત્રપિંડનો વરમ પ્રથમ ભૂમિકા ઉનાળાને લીધે અથવા તાપને લીધે પીશાબ ઓછો થઈ જઈ ઉનવા બળવો. અતિશય પિશાબ થવો. દિવસના ભાગમા નહિ રહેવાય એવી પીશાબની હાજત થવી, કે જે ઉભા રહેતા વધારે થાય. અને તે સાથે મૂત્રમાર્ગમાં અને મૂત્રાશયના મુખ આગળ વેદના થવી (સવાર સાંજ બે વાર આ દવા આપવી)

નં. ૫: *મૂત્રાશયનો વરમ (દ્વિતીય ભૂમિકા), મૂત્રાશયના જીર્ણ વરમમાં આ* મુખ્ય ઔષધ છે. યકૃત્‌ની નબળાઈને લીધે પીશાબમાં યુરિક એસિડ જતુ હોય તો અથવા પીશાબ કાળાશપર થયો હોય તો

નં.૬ મૂત્રાશયનો વરમ—દરદી ઢગલો થઈ પડે ત્યારે. વારંવાર પીશાબ કરવાની હાજત થયા કરવી અથવા અતિશય પીશાબ થવો, મજ્જાતન્તુની નબળાઇને લીધે પીશાબ રોકી નહિ શકાય તો. મોટા છોકરાઓમાં પીશાબની વારવાર હાજત, અને ભાન વિના પીશાબ થઈ જવો મૂત્રમાર્ગમાં ચેળ, સાફ પીળો પીશાબ, મૂત્રમાર્ગમાંથી લોહી નીકળવું, તેમાં ચળ આવવી, મૂત્રાશય

નં. ૧૨ પીશાબમા પરૂ જેવુ યુરિક એસિડની લાલ રેતી જેવી કૃમિને લીધે ઉંઘમા પીશાબ થઈ જવો, રાત્રિએ વારવાર પીશાબ કરવા ઉઠવુ પડવુ

નં. ૧: અતિપ્રમાણુ પીશાબ નાના બાળકોને અને વૃદ્ધ મનુષ્યોને ઉંઘમા પીશાબ થઈ જવો (**નં.૧૧** સાથે વચ્ચે વચ્ચે) પથરી, ફોસફેઇટ જવા. આ ઔષધ પથરી બધાતી અટકાવે છે.

(૫) **મૂત્રપિંડમાં ચરબી થવી નં.૧** ખાસ ઉપાય છે બીજાં ઔષધ તે તે ચિન્હો પ્રમાણે વાપરવાં.

(૬) **એડિસનનો વ્યાધિ:–નં.૯** [આમાં ત્વચાનો બ્રોન્ઝના જેવો વર્ણ થઈ જાય છે.] ડૉ. વાન્ડર ગોલ્ટઝ **નં.૧૧** ને મુખ્ય ઔષધ માને છે તથા **નં. ૯, ૬, ૭** એ પછીનાં ઔષધો માને છે.

(૭) **પથરી:–નં.૧** પથરી થતી અટકાવે છે અને **નં. ૧૨** નાની પથરીઓને બહાર કાઢે છે. મોટી પથરી હોય તો શસ્ત્રક્રિયાથી બહાર કાઢવી પડે છે. પિત્તની પથરી માટે **નં.૮, ૧, ૨, ૧૨, ૫** લેવાના હોય છે.

(૮) **મૂત્રાશયનો વરમ:–નં.૧૦** ખાસ ઔષધ છે, બીજા ઔષધો ચિન્હો પ્રમાણે વાપરવાં.

મધુમેહ, સાકરીઆ પીશાબ [DIABETES] **નં.૧૧** એનો ખાસ ઉપાય છે. આ વ્યાધિમા **નં.૬** ની ઘણી વાર જરૂર પડે છે. ડૉ. સુસ્લર એમ જણાવે છે કે **નં.૭** તથા **નં.૨** આ વ્યાધિ પર સારી અસર કરે છે. પીશાબમાં ગ્લીકોજન હોય તથા ફેફસાંની અડચણ જણાય ત્યારે **નં.૧** આપવામાં આવે છે. ટોનિક તરીકે આ વ્યાધિમાં **નં.૪** અને **નં.૧૦** ભેગા કરી અપાય છે. **નં.૫** તથા **આરસેનિક** જ્યારે અતિશય સાકરીઆ પીશાબ થાય છે. અતિશય નબળાઈ લાગે છે તથા નિદ્રા બહુજ વધે છે ત્યારે સૂચવાય છે અને **નં.૯** અતિ તૃષા લાગે, નિદ્રા જતી રહે અને ઉદાસી લાગ્યા કરે તો તે માટે વપરાય છે, ખાસ ઔષધ **નં.૧૧** અને **નં.૬** છે, મેડયુલા ઓબલોંગેટા તથા ન્યુમોગેસ્ટ્રિકનર્વના વ્યાપારને **નં.૬** વ્યવસ્થિત કરે છે અને તેથી એની જઠર તથા ફેફસાંપર અસર થાય છે. જીર્ણ થયેલાં આ વ્યાધિમાં **આરસેનિક, આરસેનિક** જોડ, વપરાય છે. અતિશય ભૂખ લાગતી હોય તો તે આયોડને સૂચવે છે.

પ્રકરણ ૨૩.

જનનેન્દ્રિયના વ્યાધિઓ.

સ્ત્રીઓના વ્યાધિનું પ્રકરણ પૃથક્ આગળ આપ્યું છે તે ત્યાં જોવું. ઉપદંશ અને તેથી થતા વ્યાધિઓ માટે જુઓ પ્રકરણ ૫.

વૃષણની વૃદ્ધિ [Orchitis]–એમાં ગોળી મોટી થાય છે. ગોળીનો વરમ થાય છે. એની ચિકિત્સામાં **નં.૧** મુખ્ય ઔષધ છે. તે વચ્ચે વચ્ચે આપવુ તથા વરમને માટે **નં.૩, ૪, ૯,** અને **૫** વપરાય છે. આરંભમાં **નં.૪** પછીથી **૫, ૭, ૧** (ચિન્હો પ્રમાણે). વૃષણ સખત થઈ જાય તો નં. ૩, એના વરમ માટે નં.૧૦, અને ગૌણપણે નં ૮, ૭, ૧૨; જીર્ણ સખતપણા માટે બેરિજોડ;

નં.૩ (૪૦૦x). આ ઔષધ ખાવા તથા ચોપડવામાં લેવાં. જીર્ણ દશામાં નં.૧ તથા નં.૧૨ બસ છે. અને નં.૧૦ ફ્રેગિઅસ ઓરકાઇટિસ માટે છે.

(૨) વૃષણમાં પાણી ભરાવું (Hydrocele) વધરાવળ: ચિકિત્સામાં નં.૯ નં.૧ અને છેવટે નં.૧૨ આપવો. નં.૯ કામ નહિ કરે ત્યાં નં.૧ આપી જોવો અથવા નં.૧ અને નં.૧૦ ભેગા કરીને આપવા. નં.૩ એ ભાગને સંકોચવા અપાય છે. સ્ક્રોફ્યુલસ પ્રકૃતિવાળાને નં.૧૨ વચ્ચે વચ્ચે આપવો પડે છે. પાણી કાઢવાથી વહેલો આરામ થાય છે.

(૩) વૃષણની ભૂરી રક્તવાહિનીનો સોજો (Varicocele) નં.૪ અને નં.૩ તથા છેવટે નં.૧. આ હમેશા ડાબા વૃષણ તરફ થાય છે. Epididymitis માં પણ નં.૪ જ અપાય છે, બન્નેની ચિકિત્સા એક જ છે

(૪) વૃષણની કઠિનતા માટે નં.૩, દુ:ખાવા માટે નં.૯ અથવા નં.૧૦

ફોસ જોડે પણ પછીથી જોઈએ છે આ સર્વ ચિન્હોમા સૂચવેલા આ ઔષધ દીર્ઘ સમય લીધા કરવાની જરૂર છે અને તે સાથે હલકી પાવરનાથી લાભ ન જણાય તો ઊંચી પાવરના વાપરી જોવાની પણ જરૂર રહે છે જુઓ પુષ્ટિચૂર્ણ પરિશિષ્ટ ૧)

[૯] પ્રમેહ, પ મીનો [Gonorrhoea]—આ વ્યાધિ આ નાત્રના ઔષધથી અવશ્ય મટી જાય છે અનુ ખાસ ઔષધ ન.૫ છે આ વ્યાધિમા ન.૫, ૯, અને ન.૧ એ મુખ્ય ઔષધ છે ઘણાખરામા ન.૫ બસ થાય છે એની વિશેષ ચિકિત્સા આ પ્રમાણે થાય છે,—

ન.૪: આરભમા એ વ્યાધિની સાથે સોજો વગેરે થાય છે તે માટે

ન.૫ ખાસ ઔષધ કોઈ પણ ભાગનો સોજો જ્યા સુધી રહે છે અથવા જાડો, ધોળો અથવા પીળાશ પડતો ઘોટો પરનો ભાગ નીકળે છે ત્યા સુધી આજ અપાય છે અદર અને બહાર બને રીતે એ વાપરવુ ડૉ સુસ્લરે છેવટના ભાગમા નં.૧૦ ને ખાસ ઔષધ આ વ્યાધિ માટે સ્થાપ્યુ છે

ન.૬: પ્રમેહમા માત્ર લોહી નીકળે છે ત્યારે

ન ૨: પરૂ અને લોહી મિશ્રિત થઈ નીકળે છે ત્યારે

ન.૯: જીર્ણ પ્રમેહ કે જ્યારે અદરથી પાણી જેવો પદાર્થ નીકળે છે ત્યારે ન ૧ની સાથે વારાફરતી આ આપવુ નાઈટ્રેટ ઓફ સિલ્વર જો ઉપયોગમા લેવાયુ હોય તો તેની ખરાબ અસરને દૂર કરવા પણ ન ૯ વપરાય છે ન.૯ [૨૦૦x] સુધીનુ જીર્ણ પ્રમેહમા વાપરવામા આવે છે

ન.૧૦ પ્રમેહ માટે ખાસ ઔષધ ડૉ સુસ્લર ગણે છે

નં.૭ પ્રમેહ તથા જીર્ણ પ્રમેહમા જ્યારે પીળુ અથવા લીલુ પરૂ નીકળતુ હોય ત્યારે જીર્ણ પ્રમેહમા જ્યારે પીળાશ પડતુ લીલું પરૂ નીકળે છે ત્યારે નં.૧૧ (૩x) આપવો જીર્ણ પ્રમેહમા લીલાશ પડતુ પરૂ નીકળે છે ત્યારે વેદના થતી નથી પ્રમેહમા ડરનુ એ વપરાય છે

નં.૧૨ અતિશય જીર્ણ પ્રમેહમા એ વપરાય છે અને એ ખાસ ઔષધ છે

ન.૮ જ્યારે નં ૭, ૫ અને ૯થી ફાયદો નહિ થાય ત્યારે વેદના ઉપરથી આ સૂચવાય તો ત્યારે પણ આપવો જુઓ પ્રમેહ ચૂર્ણ [પરિશિષ્ટ ૧]

[૧૦] સારણની ગાંઠ અત વૃદ્ધિ [Hernia]—પટો રાખવો તથા તે સાથે નં ૧ અને નં ૩ નો પ્રયોગ કરવો તથા તે સાથે વારાફરતી નં ૪ આપવો

પ્રકરણ ૨૪.

અસ્થિના વ્યાધિઓ (Bone-Disease.)

(અ) સામાન્ય ચિકિત્સા

નં.૧: અસ્થિસમધના વ્યાધિમાં **નં.૧** તથા **નં.૧૨** પ્રથમ પંક્તિવાળા ઔષધ છે અને **નં.૩** ત્યાર પછી આવે છે. અસ્થિ દુર્બલ હોય, કોમલ હોય તો **નં.૧** તેને દૃઢ કરે છે; હાડકું ભાંગ્યું હોય તો ભાંગેલા ભાગોને સાધવામાં મદદ કરે છે; પૃષ્ઠદંડ વાંકો થયો હોય અથવા **રાંટા પગ** હોય તો ત્યાં પણ નં.૧ અપાય છે. અને અસ્થિના વ્યાધિ માત્રમા વચ્ચે વચ્ચે આપવાનું હોય છે; હાડકાના ભાગમાં વાગ્યું હોય તો નં.૧ તથા નં ૩ ના પોતા મૂકવાથી વહેલો આગમ થાય છે હાડકાના વ્યાધિમાત્રમા **નં.૧૨** વપરાય છે. **નં ૧૨ ને મર્ક્યુરી પછી નહિ આપવો.** પ્રથમ ભૂમિકા પછી અને ખાસ કરી દીર્ઘ સમયના વ્યાધિમાં **નં.૧૨** અપાય છે

નં.૧૨ કમરનો દુઃખાવો, હાડકાંપર પડતા ચાંના, હાડકામાંથી ઘટ પીળો દુર્ગંધ મારતો પરૂમિશ્રિત પદાર્થ નીકળતો હોય ત્યા સર્વમાં આ ઔષધ સૂચવાય છે નખની અવ્યવસ્થામાં અપાય છે એની પછી **નં.૨** અપાય છે (ખાસ કરીને પાકેલુ હોય અને ૩ઝ આવુની હોય ત્યા)

નં.૩ હાડકાના ભાગમાં પડાડ લાગી હોય તો, નાકનાં અસ્થિમાંથી રસ ઝરતો હોય ત્યારે, તથા નાના છોકરાંના માથાપર લોહી ભરેલો ટ્યુમર થાય છે તેમાં અપાય છે.

નં.૬ અસ્થિ ક્ષીણ થઈ જતાં હોય ત્યા નં ૧ની સાથે અપાય છે

નં.૪: વરમતા ચિન્હો માટે **નં.૧**ની સાથે આ અપાય છે.

(આ) ઠાઠાનાં અસ્થિનો વ્યાધિ, (Hip-Disease)

આ વ્યાધિ કમરના ઠાઠાનાં અસ્થિના સાધાનો વ્યાધિ છે અને એમાં એ સાધાની વચ્ચે રહેલા કોમળ પદાર્થનો તથા અસ્થિનો વરમ થાય છે. સાધારણ રીતે આ વ્યાધિ બાળકોને થાય છે. એની શરૂઆત અતિગુપ્તપણે થાય છે અને આરંભમાં ઘુંટણમાં વેદના થાય છે અથવા પ્રસ્તુત સાંધામાં નબળાઇ લાગે છે. પછી એ અસ્થિ લાંબુ થાય છે અને સુકાય છે. વ્યાધિ વધે છે તેમ સાંધામાં વેદના થાય છે, અને વેદના નીચે ઉતરતી જાય છે એટલે ઘુંટણ, ઘૂંટી તથા પગના ભાગમા જણાય છે અને તીક્ષ્ણ થતી જાય છે જ્વર આદિ પણ સાથે આવે છે. સાંધામા પરૂ થાય છે. અસ્થિમાં ચાંદા પડી ક્ષય થાય છે અને તે અસ્થિ જે આરંભમા લાંબુ થયું હતુ તે હવે હમેશને માટે ટુંકું થઇ જાય છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ગડ, ગુમડાના જેવી કરાય છે અર્થાત્ નં.૪,૫, ૧૨, ૨ ક્રમ પ્રમાણે વ્યાધિની અવસ્થા પ્રમાણે અપાય છે. એ ઉપરાંત નં.૧ તથા નં.૩નો, ઉપર (અ) માં કહ્યા પ્રમાણે ઉપયોગ કરાય છે. અસ્થિ સડે તો સડાને નં.૬ વધતો અટકાવે છે.

(ઘ) ટચકીયું (Lumbago)

કમરના ભાગમાં પાછળ વાનો સખત દુઃખાવો થાય છે તેનું નામ ટચકીયું છે. આ સાથે ઘણી વાર સખત જ્વર આવે છે પણ મુખ્ય ચિન્હ કમરનો દુઃખાવો છે. આની ચિકિત્સામા નં.૪, ૩, ૧ અપાય છે. તેમાં જ્વર માટે તથા વેદના માટે નં.૪ અપાય છે. આંચકો વગેરે લાગવાથી જો એ સ્થિતિ થઇ હોય તો નં.૩, નં.૪ની સાથે વારાફરતી અપાય છે. નં.૧ વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે. (આ સાથે સધિવા તથા ન્યૂરેલજીઆ-પ્રકરણ ૬, ૭ તથા વાતચૂર્ણ, પરિશિષ્ટ ૧ જોવાં)

(ઙ) ગળાના પૃષ્ઠમાં, પીઠમાં તથા પગમાં થતી વેદનાઓ.

જે વેદનાઓ ચાલતાં થાય છે અથવા ચાલવાથી-ગતિથી વધે છે અને ગતિ ન કરવાથી સારૂં લાગે છે તેમાં નં.૪ અને પછીથી નં.૫ જોઇએ છે. જે વેદનામાં ખોડા ખોડા ચાલવું પડે છે તથા જેમાં સામાન્ય મહેનત કે કસરત કરવાથી સારૂં લાગે છે અને ચાલવાનો આરંભ કરતાં જ જે ગૌથી વધારે લાગે છે તેમાં નં.૬ વપરાય છે.

જેમાં બહેર મારી ગયાનુ ભાન થાય છે, અથવા કીડી ચાલતી હોય તેવું ભાન થાય છે અથવા ઉપર બરફ મૂક્યો હોય તેવું ભાન થાય છે. તેમાં નં.૧ વપરાય છે. આ વેદના રાત્રિએ અને બેસી રહેવાથી વધે છે. નં.૩ પણ પ્રસગે અજમાવવો પડે છે (નં.૧ની પછી).

ભાલા ઘોંચાતા હોય તેવી, રહી રહીને અને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જણાતી વેદનાઓ નં.૮ને સૂચવે છે.

પૃષ્ટની વેદનાઓ જેમાં કઠણ પદાર્થપર સુવાથી આરામ લાગે છે તેમાં નં.૯ વપરાય છે.

સાંજના ભાગમાં વધતી, ગરમ ઓરડામાં વધતી અને ખુલ્લી હવામાં નરમ પડતી વેદના નં.૭ સૂચવે છે.

મજ્જાતન્તુની અવ્યવસ્થાથી થતી વેદનામાં નં.૬ અને નં.૮ ઔષધ છે અને તે એ એનાં ચિન્હો પ્રમાણે અપાય છે.

ઘુંટણની ઢાંકણીની નીચે ભરાતું પાણી નં.૧ અને છેવટે નં.૧૨ વાપરવાથી મટે છે.

રસોળી માટે નં.૧ ઉપાયરૂપ છે.

સાયેટિકા નામનો વ્યાધિ કમરથી તે ઘુંટણ સુધી જણાય છે તેમાં નં.૮ તથા નં.૬ અપાય છે, એ વ્યાધિ મજ્જાતન્તુનો છે માટે તે પ્રકરણમાં લેવું.

પ્રકરણ ૨૫.

આંખના સામાન્ય વ્યાધિઓ

(૧) આંખ દુ:ખવા આવવી—આંખ લાલ થઈ જાય છે, ઉઘાડી શકાતી નથી અને અજવાળું જોઈ શકાતું નથી. નં.૪ ખાવામા અને ઊપર પોતાં મૂકવામા અપાય છે, પાણી નાખી એના ટીપાં પણ પાડવામા આવે છે. જો પછી આંખમાંથી ચીપડા નીકળે છે તો નં.૪ અને નં.૫ એ બે વપરાય છે. ચીપડા પીળા થાય છે તો નં.૫ ને બદલે નં.૭ અપાય છે. જ્યાસુધી આંખની લાલાશ હોય છે ત્યાંસુધી નં.૪ આપ્યા કરવાનો છે. આંખમા લાલાશની સાથે પાણી બહુ નીકળતું હોય તો નં.૯ અપાય છે. આ વ્યાધિમા નીકળતા પદાર્થના રંગ ઉપરથી જુદાં જુદાં ઔષધો અપાય છે (જુઓ પ્ર. ૨) થોડા દિવસથી જ જન્મેલા બાળકની આંખ આવે છે તે માટે નં.૧૦ અપાય છે. સ્ક્રોફ્યુલસ પ્રકૃતિવાળાને નં.૧૦ તથા નં.૮ ખાસ આપવાના હોય છે

(૨) આંખના પોપચામાં ખીલ થાય છે તેને માટે નં.૪ નં.૫ વારાફરતી આપવામાં આવે છે. નં.૯ વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈવાર આપવામા આવે છે.

(૩) આંખમાં પડેલું ફુલું—નં.૯ અપાય છે. નં. ૯ ના લોશનથી આંખને વારંવાર ધોવાની જરૂર છે.

(૪) આંજણી—નં.૧૨ ઉપર ચોપડવાથી આંજણી ફુટી જઈ મટી જાય છે, નં.૩ પણ વપરાય છે.

(૫) આંખમાં પડતું ચાંદુ.—સાદા ચાંદા માટે નં.૫ અને ઊંડા ચાંદા માટે નં. ૧૨ તથા નં ૨ અપાય છે.

(૬) દુર્બલ દૃષ્ટિશક્તિ માટે તથા ઝાલકું જોવું એ માટે નં. ૬ અપાય છે. તથા ડોળા સંકોચાઈ ગયેલા હોય, આંખની આગળ વિવિધ રંગ દેખાતા હોય; તનખા દેખાતા હોય તો તે નં.૮ને સૂચવે છે. તથા તેથી ન મટે તો નં. ૧૦ રતાંધળાપણા માટે ફોસફરસ છે.

(૭) આઇરિસના [કનીનિકાના મંડલના પડનાં] વરમ માટે નં.૫ તથા નં.૯ અને રેટિનાના (નેત્રદર્પણના) વરમ માટે નં.૪.

(૮) આંખના મજ્જાતન્તુના વિકાર માત્રમાં નં.૬ અને મોતીયાને માટે નં.૧ તથા નં.૩ આ બે ઔષધથી મોતીયો થતો અટકે છે અને કોઈ કોઈ વાર કઢાવવો પડતો નથી પણ એમ ને એમ પણ મટી જાય છે. પદાર્થ બેવડા-બે-દેખાય તે માટે નં.૮ છે.

પ્રકરણ ૨૬.

કાનના સામાન્ય વ્યાધિઓ

નં.૪—વરમનાં ચિન્હો કાનમાં થયાં હોય છે તો તે માટે તથા કાનમાં ગટકા ભરતા હોય તથા બળતરા થતી હોય તો તે માટે આ અપાય છે. કાનમાં અવાજ સંભળાયા જ કરતા હોય તો તે માટે નં.૪ અને નં.૫ છે, પણ સૂક્ષ્મ મજ્જાતન્તુની નબળાઈથી તેમ થતું હોય તો નં.૬ છે. હૃદયનો પ્રત્યેક ધબકારો કાનમાં સભળાય તે એટલે સુધી કે કાનમાં થતા હૃદયના ધબકારા ગણી શકાય તો આ ચિન્હ **નં.૪**ને ખાસ સૂચવે છે. કાનમાંથી લોહી નીકળતું હોય, એ ભાગ માંસ જેવો રાતો અથવા કાળો દેખાય, પરૂ નીકળ્યા છતાં વેદના ઓછી નહિ થાય, વેદના રહી રહીને થતી હોય તો તે સર્વ **નં. ૪**ને સૂચવે છે, શરદીને લીધે કાનના દુઃખાવામાં **નં.૪** અકસીર ઉપાય છે.

કાન પાકવો:—આમાં **નં.૭, ૧૦, ૧૨** અને પછીથી **નં.૨** અપાય છે. ખાવામાં આપવાની સાથે કાન સાફ કરી એ ઔષધને અંદર ફૂંકવા અથવા પાણીમાં નાંખી તેનાં ટીપાં પાડવાં. શ્લેષ્મને લીધે હોય તો તે માટે **આર, જોડ;** છે.

બહેરાશ—વિવિધ કારણથી એ થાય છે; તે માટે **નં.૫, ૭, ૬, ૮, ૧૨, ૩** અને **૯** ચિન્હો ઉપરથી તથા તેના કારણનો નિર્ણય કરી જે અનુકૂળ જણાય તે વાપરવામાં આવે છે; ઘણામાં **નં.૫** તથા પછી **નં.૮** આપી જોવાથી લાભ થાય છે. શરદીને લીધે થતી બહેરાસ માટે **નં. ૧૨** છે.

કાનનો દુઃખાવોઃ—સામાન્ય દુઃખાવા માટે **નં.૮** અને **નં. ૬** છે. અને કૃમિને લીધે થતો હોય તો **નં.૧૦** છે.

પ્રકરણ ૨૭.

રક્તાશય અને રક્તવાહિની શિરાઓના વ્યાધિઓ.

નાડીનો વેગ મંદ થાય તથા નાડી નબળી જણાય તો **નં. ૬**

નાડીની ગતિમાં વચ્ચે વચ્ચે ધબકારો થતાં વિલંબ થવો (Intermittent pulse): આ સ્થિતિ ઘણીવાર જઠરમાં વાયુ થઈને તેનું રક્તાશય પર દબાણ થવાથી થાય છે અને ત્યારે **નં. ૧** તથા **નં. ૧૦** ભેગા લેવાથી અથવા **નં. ૯** જમ્યા પૂર્વે લેવાથી એ મટે છે. જો કોઈ રક્તાશયના વ્યાધિથી આ સ્થિતિ થઈ હોય તો તેને અનુસરીને ચિકિત્સા કરવી **નં. ૬** એમાં મુખ્ય છે. રક્તાશયના વ્યાપારને **નં. ૬** વ્યવસ્થિત કરે છે.

(૧) નાડીની ગતિ વહેલી થવી એ નં. ૪ ને સૂચવે છે. તથા પછીથી નં. ૭. અતિ જોરથી ચાલતી નાડી નં. ૮ને સૂચવે છે.

એનીમીઆને લીધે થતાં ચિન્હો નં. ૧, ૫, ૬ને સૂચવે છે. તથા રક્તાશયની અવ્યવસ્થાની સાથે જલીયસોજા હોય છે તો તે નં. ૫, ૯, ૧૧ને સૂચવે છે. વાયુને લીધે થતાં ચિન્હો નં. ૧૦, ૧૨ને સૂચવે છે; પક્ષઘાત થવાનો ભય સૂચવાતો હોય તો નં. ૬ ૨x વાપરવાનો હોય છે. ભારેપણું કે જે ખુલ્લી હવામાં ઓછું થાય છે તથા કાનમાં ભ્રમરના જેવો અવાજ થાય છે તો તે **આરસેનિકને સૂચવે છે.** હેકટીક જ્વર સાથેનાં ચિન્હો **નેટ્રમ આરસેનિક** તથા રક્તાશયનું ફેટી ડીજનરેશન ફોસફરસ ૧૪x સૂચવે છે.

(૨) કાળી રક્તવાહિની શિરા કેટલીક વાર ફુલે છે અથવા મોટી થાય છે તે માટે નં. ૩ ઉપાયરૂપ છે. આ સાથે નં. ૪ નો પણ ઉપયોગ કરવો. નં. ૪ની અસર મુખ્યપણે લાલ રક્તવાહિની (arteries) પર મનાય છે છતાં કાળી રક્તવાહિની (Veins)ના વ્યધિમા પણ એ મુખ્ય ઉપાયરૂપ છે નં. ૧ આ વ્યાધિઓમાં વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે.

(૩) **રક્તાશયની વૃદ્ધિ** તથા વિકાસ, તેમજ રક્તવાહિની શિરાઓનું પહોળું થઈ જવું—આમાં નં. ૩ અને નં. ૪ અપાય છે.

(૪) **રક્તાશયની** ફડક (Palpitation) નં. ૬,૫,૯,૪ અને નં. ૧નું આમાં ચિંતન કરવાનું રહે છે. સાધારણ રીતે મજ્જાતન્તુની નબળાઇથી આ સ્થિતિ થાય છે તે માટે નં. ૬ છે પછી નં. ૪, ૫ અપાય છે. સુકાઈ ગયેલા શરીરવાળાને આ ફડક થાય છે તો નં. ૧ તથા ૯ અપાય છે અને નબળા રક્તાશયમાં નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે આપવાનો હમેશાજ હોય છે. જ્હરને લીધે હોય તો નં. ૧૦, ૧૧ની જરૂર પડે છે.

(૫) રક્તાસયના બાહ્ય પડનો વરમ (Pericarditis) નં. ૪, ૫, ૧, ઉપાયરૂપે અપાય છે, (વરમની સામાન્ય ચિકિત્સા જેવી).

(૬) રક્તાશયના પડદાનો વ્યાધિ (Valvular Disease) એમાં નં. ૬ ૩, ૪ અને ૧ ઉપાયરૂપ છે મજ્જાતન્તુની નબળાઈ માટે નં. ૬, એ પડદા બરાબર દેવાતા નહિ હોય તો તે માટે નં. ૩ અને નં. ૧ અથવા નં. ૩ તથા નં. ૪ અને નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે.

(૭) હૃદયશૂળ (Angina Pectoris) નં. ૮ અથવા કુપ્રમઆરસેનિક એમાં ઉપાયરૂપ છે. કોઈને નં. ૮થી એ વ્યાધિ તરતજ મટી જાય છે અને કેટલાકને એ ભયંકરરૂપ ધરે છે. એ વ્યાધિ તેમજ ઉપરના બે વ્યાધિઓ વગેરે જોખમકારક વ્યાધિ છે અને તેમાં કુશળ અનુભવી ડોકટરની ખાસ

જરૂર રહે છે અને તેટલા માટેજ અને વિસ્તાર કર્યો નથી. તેમાં નં. ૮ ખાસ ઉપાય છે; નં. ૪ કારણ જણાય તો. નં. ૬ નાડી ધીમી અથવા વચ્ચે વચ્ચે રહી જતી જણાય તો નં. ૮ની સાથે વારાફરતી અપાય છે.

ગમે તે કારણથી રૂધિર વિષમય થાય તો તેમાં (સેપ્ટીસીમીઆમાં) મુખ્ય ઔષધ નં. ૬, ૧૦, ૮ છે.

રક્તાશયના દેખાતા વ્યાધિઓ ઘણી વાર રક્તાશયના વ્યાધિઓ હોતા નથી પણ જઠરાદિના વ્યાધિને લીધે તેની અસર રક્તાશય પર થઈ ત્યાં અમુક અમુક ચિન્હો થાય છે. તેથી રક્તાશયના વ્યાધિનું નિદાન લેભાગુ તથા વ્યાધિને મોટું રૂપ આપનાર બિનઅનુભવી ડોકટર પાસે કોઈ દિવસ કરાવવું નહિ, પણ અનુભવી, ઠરેલ અને પ્રસન્નતા સેવનાર ડોકટર પાસે જ કરાવવું. ઘણા દરદીઓ આ સૂચનાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી મિથ્યા ભ્રમમાં પડે છે અને નહિ વ્યાધિનો વ્યાધિ માની મિથ્યા દુઃખી થાય છે અને નિરંતર મિથ્યા રોગની ભાવના કરી કરી પરિણામે ખરા રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રકરણ ૨૮

માથું, મસ્તિષ્ક (Brain), મજ્જાતન્તુ (Nerves)ના વ્યાધિઓ.

(અ) માથું દુઃખવું, શિરોવેદના. (Headache)

માથું દુઃખવું એ એક ચિન્હ છે અને તે વિવિધ કારણોથી થાય છે. જઠરની અવ્યવસ્થાથી, માથામાં શરદી લાગવાથી, આધિથી, બધકોશથી, મગજ પર લોહીનો ધસારો થવાથી, મજ્જાતન્તુની નબળાઈથી, અતિશય મગજમારી કરવાથી, વગેરે વિવિધ હેતુથી માથાનો દુઃખાવો થઈ આવે છે. આંખના વ્યાધિમાં તથા જ્વર વગેરે વ્યાધિમાં માથાનો દુઃખાવો તેની સાથે થાય છે. આ સર્વમાં શિરોવેદના થવામાં અમુક અમુક ક્ષારની ન્યૂનતા કારણ છે અને તે આપવો એ ચિકિત્સા છે તથા ન્યૂન થયેલો ક્ષાર શોધી કાઢવો એ નિદાન છે. શિરોવેદના કોઇ ઇતર વ્યાધિના કાર્યરૂપ હોય તો તે વ્યાધિનું બલ ક્ષીણ થતા સુધી એ ભાગ્યે જ સારી થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન ક્ષારો આ નિયમથી એમાં આપવામાં આવે છેઃ—

નં. ૪ લોહીનો ધસારો મગજપર થવાથી થતી શિરોવેદના કે જેમાં આંખ લાલાશવાળી હોય છે, ગાલપર લોહી વધારે દેખાય છે, માથા ઉપર દુખતી જગાએ હાથ મુકીએ તો ધબધબ અવાજ થતો હાથને જણાય છે તેમાં આ ક્ષાર અપાય છે. જ્વરમાં થતો માથાનો દુઃખાવો, અતિશય ટાઢી અથવા

તાપને લીધે થતી શિરોવેદના, નાના બાળકોને થતી શિરોવેદના, માથુ હલાવતા અથવા નીચુ જોતા દુખાવો વધવો, ઠડુ પાણી મુકવાથી આરામ લાગવો, તાળવાથી તે જમણી આખ સુધીનો ભાગ દુખવો

નં.૫ –બધકોશ, યકૃત પોતાનુ કામ નહિ કરે–આ બેથી થતી શિરોવેદનામા આ ઉપાય છે જો કપાળના ભાગમા શિરોવેદના થાય છે તો ડાબી આખની ઉપરના ભાગમાં થતી શિરોવેદના વણુ કરીને આ ક્ષારને અને એથી નહિ મટે તો નં.૧૧ ને સૂચવે છે મસ્તકના પાછલા ભાગમા થતી શિરોવેદના આ ક્ષાર અને એથી નહિ મટે તો નં.૮ ને સૂચવે છે

નં.૬ –મજ્જાતન્તુની નબળાઇથી થતી શિરોવેદના માટે મગજમારી કરવાથી થયેલી શિરોવેદના માટે, ઉજાગરાથી થતી શિરોવેદના, આધિ, તપી જનાર પ્રકૃતિ, વિદ્યાર્થીદશા એ આ ક્ષારને સૂચવે છે માથાની પાછળના ભાગમા દુખાવો કે જે ખાતાં સારો લાગે બગાસા આવ્યા કરવાં, આળસ આવવુ અને તે સાથે શિરોવેદના, ભૂખ વધારે લાગે અને રજોદર્શન વખતે માથુ દુખે

નં.૮ – ન્યૂરેલ્જિક શિરોવેદના, જેમા ભાલા ખોસના હોય તેવુ ભાન થાય છે, વેદના રહી રહીને થાય છે, ગરમીથી–સેક વગેરે કરવાથી આરામ થાય છે અને ઠડું પાણી, ઠડી હવા એને વધારે છે આખ આગળ તનખા દેખાય, પદાર્થો બે દેખાય, માથાના પાછલા ભાગમા વધારે દુખાવો હોય અને માનસિક શ્રમ કરતા વધે તથા જાથુક રહે તેમા આનાથી નહિ મટે તો પછી નં૧ આપી જોવો.

નં.૯ –નં ૮ સૂચવાયા છતા તેથી ન મટતી શિરોવેદના નં.૯ને સૂચવે છે બહુ જ સખત શિરોવેદના, જેમા આખમાથી તથા નાકમાથી પાણી નીકળ્યા કરે એવી શિરોવેદના બધકોશથી થતી શિરોવેદનામા નં.૫ અને તે પછી નં.૯ સ્ત્રીઓને ઋતુસમયની આસપાસ થતી વેદના જે શિરોવેદના સવા મા વધારે હોય અને સૂર્યાસ્ત થતા શમે સુસ્તી અતિશય હોય તો તે નં.૮ લેવાની નિશાની છે સગર્ભા સ્ત્રીની શિરોવેદનામા પ્રથમ આનો પ્રયોગ કરી જોવો લાબા વખતની શિરોવેદના સૂર્યાવર્ત આધાશીશી

નં.૧૧ –પિત્તથી થતી શિરોવેદના કપાળના તથા લમણાના ભાગમા જમણી બાજુએ થતી વેદના પિત્તજ્વરમા થતી શિરોવેદના દુખાવા સાથે ચકરી આવતી હોય, સુસ્તી તથા ઉદાસી લાગતી હોય તો તે નં૧૧ ને સૂચવે છે. ઋતુ સમયે પ્રત્યેક વસતમા અને એકાએક થઇ આવતી શિરોવેદના ચાલતા લમણામા થતો દુખાવો, સૂર્યાવર્ત અવાજ સહન ન થાય, અધારુ કરી સુઇ જવુ પડે તેમા જૂર્ણ વ્યાધિમા ૨૦૦૮ આપવામા આવે છે, મેલેરિઅસ શિરોવેદના માટે નં૧૧ અને પછીથી છેવટના ભાગમા નં૯ ઉપાય છે

નં.૧૦ – તાળવાના ભાગપર થતી શિરોવેદના રુધિરમા ખટાશ વધવાથી થતી શિરોવેદના, દારૂ અથવા દુધનો ઉપયોગ કરવાથી જણાતી શિરોવેદના આમા ન.૧૦ની સાથે ન ૧ પણ આપવો

નં.૧ –જે શિરોવેદનામા ખીલી ચટકા ભાગતી હોય તેવુ ભાન થાય તેમા તથા માથુ અતિ ટાઢુ છે એવુ ભાન થતુ હોય તો જઠરની અવ્યવસ્થાથી તથા વાને લીધે થતી શિરોવેદના

ન.૭ –ખુલી હવામા જે સારી થાય અને બધ ઓરડામા તથા સાજના ભાગમા વધે તેની શિરોવેદના આ ક્ષારને સૂચવે છે

ન.૨ –ચકરી તથા ઉલટી સાથે થતી શિરોવેદના તથા જેમ આખ ઉડી પેશી ગઇ છે એવુ ભાન થાય છે તેની શિરોવેદના આખા માથાનો દુખાવો તથા કપાળના ભાગમા વધારે દુખાવો

ન.૧૨ –નબળો બાધો, ગૌર ત્વચા, ફીકો ચહેરો શિથિલ સ્નાયુએ ન.૧૨ ને સૂચવે છે

આરસેનિક–રહી રહીને થતી ફાટફાટ થતી તથા બળતરવાળી શિરોવેદના કે જેમા ચાલવાથી આરામ લાગે છે તે, તથા અતિશય નખાઇ જવા જેવી સ્થિતિ, પેટમા વાઢકાપ, તૃષા, બળતર જેમા હોય તે તથા બહાર ગરમી લગાડવાથી જેમા આરામ થાય છે અને મધ્યરાત્ર પછી જે વધે છે તેમા આ વપરાય છે

જેમા માથે ટાઢુ પાણી રેડ્યુ હોય તેવુ લાગે છે તે શિરોવેદના કુપ્રમને સૂચવે છે, કપાળના અને આગળના ભાગમા અતિશય લાગતી શિરોવેદના કાલિ બ્રોમ ને સૂચવે છે

આ બધા ક્ષારો શિરોવેદનામા અપાતા જોઇ એકાએક એમ લાગશે કે એની ચિકિત્સા કરવી કઠિન છે, પણ તેમ નથી બીજી સસ્થાના ડૉકટરો પાસે જશો તો તેઓ પણ અનુમાનથી જ ઔષધ આપશે અને તેમા જેટલી વરાથી વેદના શમશે તેના કરતા આ ઔષધથી વહેલી શમશે વેદના માનમા એક બે ડોઝથી જ ગુણ થાય છે, તેથી ઉપર પ્રમાણેના ઔષધમાથી જેનુ અનુમાન થાય તે ઔષધ એક બે વાર લઈ જોવુ અને તેથી જો આરામ નહિ જ જણાય તો ઔષધ બદલવુ વળી આ ઔષધો ખાતા પહેલા ન.૫ ન.૧૧ નં.૪ એના પોતા મૂકવાથી પણ નિદાન તરત થઈ જાય છે જેના પોતા મૂકવાથી તમને લાભ જણાય તે ઔષધ પછી અદર બહાર ઉપયોગમા લેવુ આ સાથે ઔષધોના વિરોધથી પણ ચિકિત્સા સહેલથી થાય છે ન.૫ તમે લઇ જોયુ અથવા પોતુ મૂકી જોયું અને તેથી જો વધારો લાગતો હોય તો તરત જ નં.૧૧ લેવુ અને તેથી શિરોવેદના તરત શમી જશે અથવા ઘણો આરામ થઇ જશે

(ઞ) આધાશીશી (Hemicrania)

આનું ઔષધ નં.૧૧ અને તેથી ન મટે તો નં.૯ છે ડાબા ભાગની નં.૫ને સૂચવે છે જમણી બાજુની નં.૧૧ ને, પાછલા ભાગની નં.૧૧ ને, સૂર્યદર્શન સમયની નં ૬ ને. ગમે તે બાજુની પણ દુખતું હોય તો તે નં.૨ ને સૂચવે છે. વિશેષ માટે વેદનાનુ પ્રકરણ ૩ જોવુ

(ટ) નિદ્રાની અવ્યવસ્થા.

સ્વસ્થ નિદ્રા આવવી એ આરોગ્યનુ ચિન્હ છે તેથી નિદ્રાની અવ્યવસ્થા એ ગમે ત્યાં પણ રોગનુ અનુમાન કરાવે છે નિદ્રાસમયે મગજમા લોહી પૂરૂ પાડનાર રક્તવાહિની શિરાઓ સંકોચાઈ જાય છે અને તેથી મગજમા લોહી ઓછુ થઈ જાય છે અને સ્વસ્થ નિદ્રા આવે છે જ્યારે કોઈપણ કારણથી એ શિરાઓ સંકોચાતી નથી ત્યારે લોહીનો ધસારો મગજપર ચાલુ રહે છે અને તેથી મગજમાં મેલ્સ જાગ્રતિ સેવે છે. આ શિરાઓને સંકોચ કરવાનું સામર્થ્ય નં.૬મા છે તેથી નં.૬ એ ખાસ ઉપાય છે એ શિરાઓને જે બલ સંકોચ પામવા માટે જોઈએ છે તે નં.૬ આપે છે, અને બીજા સ્વાપાવહ એટલે નિદ્રા આણનાર વિષરૂપ ઔષધ એ શિરાઓને માત્ર બહેર મારી નાખે છે તેથી નં.૬ એ ખાસ ઔષધ છે જ્યારે એ શિરાઓના સંકોચાવાના સામર્થ્યના અભાવને લીધે નિદ્રાની અવ્યવસ્થા થાય છે ત્યારે નં.૬ આપવુ એ સ્પષ્ટ છે પણ જ્યારે જઠરની અવ્યવસ્થા કૃમિનો સદ્ભાવ વગેરે બીજા કારણોને લીધે નિદ્રા નહિ આવતી હોય ત્યારે તેની ચિકિત્સા કરવાની જરૂર રહે છે આથી નિદ્રાનો અભાવ થયે, નિદ્રાની અવ્યવસ્થા થયે, નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે

નં.૬ એ ખાસ ઔષધ છે આધિજન્ય વિકૃતિને લીધે, શોકને લીધે તથા મજ્જાતન્તુને અવ્યવસ્થિત કરનાર બીજા હેતુને લીધે નિદ્રા નહિ આવે, રાત્રિએ ઉંઘમા ચાલવાની ટેવ (Somnambulism), બાળકો ઉંઘમા બૂમ પાડે છે તે, વારંવાર સ્વપ્ના આવવા એ આદિ પણ નં.૬ ને સૂચવે છે. મજ્જાતન્તુની દુર્બલતાને લીધે નહિ આવતી નિદ્રામા નં. ૬ ૪૦૦Xનુ અપાય છે

નં. ૪ રક્તવાહિની શિરાઓની દીવાલના સ્નાયુ ઢીલા ઢબ થઈ જાય છે લોહીનો ધસારો મગજપર રહે છે ત્યારે તે શિરાઓને સંકોચવા નં.૪ આપવામા આવે છે નં.૪ અને નં.૬ ને વારાફરતી આપવુ નં.૪ એ નિદ્રાઆણનાર ઔષધ છે, પણ જે મનુષ્યો સાધારણ રીતે સ્વસ્થપણે ઉંઘી જાય છે તેમને એ નિદ્રાનો ભંગ કરનાર થઈ રહે છે. તેથી નિદ્રા માટે ૧૨Xથી નીચેની પાવરનું નહિ વાપરવુ

નં.૯ આખો દહાડો ઘેન જેવુ રહે તો, તથા કેટલાક વ્યાધિઓમા દરદી ઘેનમા પડી રહે છે તો તેમા નં.૯ વપરાય છે એ જાગૃતિ લાવનાર ઔષધ

છે. પગ ઠંડા લાગે અને ઉંઘ નહિ આવે, ઉંઘ મોડી આવે તથા અસ્વસ્થતા સવારે જણાય અને ઉંઘમાં ચમકી ઉઠાય તો તે નં. ૯ સૂચવે છે.

નં.૧૧ પિત્તનાં ચિન્હો દેખાય અને તેને લીધે નિદ્રા નહિ આવતી હોય તો નં.૧૧ ઉપાયરૂપ છે. ડાબે પડખે સુવાથી નિદ્રા આવે, અને જમણે પડખે સુવે તો પેટમાં ખળભળાટ થઈ નિદ્રા નહિ આવે, આંખ મીંચી પણ નહિ શકાય તો તે નં.૧૧ ને સૂચવે છે.

નં.૧૦ જમણે પડખે સુવાથી ઉંઘ આવે અને ડાબે પડખે સુવાથી પેટમાં ખળભળાટ થાય અથવા નિદ્રા નહિ આવે તો નં.૧૦ અપાય છે. એસિડિટી વધવાથી નિદ્રાનો ભંગ થતો હોય તો, ઘેન લાગે પણ ઉંઘ નહિ આવે ત્યાં આ ઉપાય એ એની ચિકિત્સાનો સાર છે.

નં.૮ બને પડખે સુવાથી ઉંઘ નહિ આવે, પેટમાં ખળભળાટ થઈ રહે, મગજ ભીંસાતુ હોય તેવુ લાગે, આવેશને લીધે ઉંઘ નહિ આવતી હોય અથવા અતિશય થાકને લીધે હોય ત્યારે નં.૮ અપાય છે. બે ત્રણ ડોઝ આપવાથી જ નં.૮ની અસર સમજાય છે. રાત્રિના પવનના સપાટા લાગવાથી નિદ્રાનો ભંગ થાય છે તે માટે પણ નં.૮ ઉપાયરૂપ છે.

નં.૭ સ્પષ્ટ સ્વપ્નાં આવવા એ એનુ સૂચક છે.

નિદ્રાના અભાવમાં આ નિયમમાં ઔષધ અજમાવી જોવા;—નં.૬,૧૧, ૧૦, ૪, ૮, ૯. આ ઉપરાંત નં.૩ અને નં.૧ પ્રસંગે અપાય છે. ખરાબ નહિ એવાં પણ ભયનાં સ્વપ્નાં આવે, નવા નવા દેખાવો દેખાય તો તે નં.૩ ને સૂચવે છે અને અને આળસ આવ્યા કરે, આળસ મરડ્યા કરે અને ઉદાસી રહે તેવી સ્થિતિ નં.૧ ને સૂચવે છે.

રાત્રિએ મોડુ જમવું, પેટ ભરીને જમવું એ નિદ્રાનો ભંગ કરનાર છે. સુતી વખતે મન શાંત રાખવું અને બધા અવયવોને ઢીલા કરીને સુઈ જવું તથા પગને ગરમ રાખવા અર્થાત તેના પર ઓઢી રાખવું. આ સાધારણ નિયમ જાળવવા આવશ્યક છે અને—અગર જો રાત્રિએ મોડુ ખાવાથી જ કેટલાકને નિદ્રા આવી જાય છે અને ભૂખ્યા રહેવાથી જાગૃતિ રહે છે. જેને નિદ્રાનો અભાવ થયો હોય તેને માટે ઉપર બતાવેલા ઔષધમાંથી જે અનુકૂળ જણાય તેને દીર્ઘ સમય સેવવાની જરૂર રહે છે. અહિં એ પણ કહેવું જોઈએ કે કોઈક દિવસ નિદ્રા અસ્વસ્થ આવી તો તેટલા પરથી ઔષધ લેવા દોડવું એ ભૂલ છે ઘણા આગતુક કારણો નિદ્રાનો પ્રસંગે ભંગ કરે છે પણ તે પોતાની મેળે શમી જાય છે અને અપેક્ષા વિના લીધેલું ઔષધ વિના કારણ બોજારૂપ થાય છે શરીર પ્રકૃતિ પોતે અપેક્ષિત ક્ષારોને અન્નાદિમાંથી ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કરતી જ હોય છે. જ્યારે તે પ્રયત્નમાં તે સફલ નહિ નીવડે ત્યારે

તેને મદદ કરવા ઔષધ લેવાય છે. જે વ્યાધિની તત્કાલ ચિકિત્સા નહિ કરવાથી આગળ અધિક મહેનત પડે તેમ હોય તેને માટે જ તરત ઓષધ લેવાની જરૂર છે.

(ઙ) આંચકી તાણુ. (Spasms and Convulsions).

આ સ્થિતિ ઘણાં કારણો અને ઘણા વ્યાધિમાંથી થાય છે. દુરાચાર, મોટો ભય, મજ્જાતન્તુવ્યૂહ તથા સ્નાયુને અતિશ્રમ, કૃમિ, ખટાશની વૃદ્ધિ, અતિશય ઠંડા તથા ઉના પદાર્થનું પાન કરવું. દારૂ આદિ માદક પદાર્થો, દાત આવવા, મરડાનું સખત રૂપ, ફેફર, ધનુર, ધાવુ, કોલેરા,-વિગેરે વિવિધ હેતુઓથી એ થાય છે. પણ એ થવાનું મુખ્ય કારણ માત્ર નં.૮ ની ન્યૂનતા છે. જ્યારે નં.૮ ની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે જ ઉપરના કારણો આ રૂપમા પોતાના કાર્યને પ્રકટાવે છે. આની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છેઃ—

નં.૮.—ખાસ ઉપાય છે. તેથી નં.૮ તથા **નં.૧** વારાફરતી આરામ થતા સુધી ઉના પાણીમા વારંવાર આપ્યા કરવા. દાતખીલીમા (જેમા જડબા ભીંસાઇ જાય છે તેમાં) આ બે ઔષધ ભેગા કરી અવાળુપર ઘસવા. આંચકી અથવા તાણુ જ્યારે થાય ત્યારે દરદીના પગને ઉના પાણીમા થોડો સમય બોળી રાખવા અને પછી લુછી નાખી ગરમ વસ્ત્રથી ઢાકી રાખવા. તોતડું બોલાય (stammering,) કુપ્રમ, લખતાં હાથ ધ્રૂજે, માલકી નજર વગેરે સર્વમાં આ નં.૮ આપવાનો છે.

નં.૧.—દાત આવતાં જે આંચકી થાય છે તેમા આ ખાસ ઉપાય છે. તેમ જ નબળા બાધાના બાલક માટે પણ આ આપવાની જરૂર છે સ્પષ્ટ ન સમજાય અને નં.૮ નીજ માત્ર જરૂર ચોક્કસ નહિ થાય ત્યા **સર્વત્ર નં.૮**ની સાથે નં.૧ આપવો.

નં.૬—ભય વગેરે મજ્જાતન્તુવ્યૂહને દબાવી દેનાર હેતુથી જે આચકી કે તાણુ થાય તેમા નં.૬ અપાય છે અતિશ્રમથી થતી આચકી માટે પણ આજ છે.

નં.૧૨—રાત્રિએ જ માત્ર આની સ્થિતિ થતી હોય તો ત્યાં નં.૧૨ તથા નં.૧ આપવામા આવે છે. આચકી શમાવવા માટે નં.૮ અને નં.૧ આપવા પણ પછી અટકાવવા માટે ન.૧૨ આપ્યા કરવો

નિદ્રામા બૂમ પાડી ઉઠવી–**કાલિફ્રોમ**, દમને લીધે આચકી–**કુપ્રમ**, ન્હી રહીને આચકી આવવી અને તે રાત્રિએ તથા જલ પીવાથી સારૂ લાગવુ તે માટે **બ્રોમા૦** સાથે સખત ઉલટી હોવી–કુપ્રમ પગના સ્નાયુમા થતી તાણુ માટે **નં.૧૧, ૬** છે.

(ચ) હીસ્ટીરીઆ, સાયેટિકા, કોરીઆ, લખતાં હાથ ધ્રૂજવો (રાઇટર્સ ક્રૅમ્પ), ધનુર –**હીસ્ટીરીઆ** પ્રસિદ્ધ વ્યાધિ છે. ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓને જ થાય છે, અને બીજા જે બેસી રહીને જીવન ગાળે છે તેને થવાનો સભવ આવે છે ઉદાસી, આર્તવની અવ્યવસ્થા, ગર્ભાશયનો સ્થિતિભ્રંશ વગેરેને લીધે

આ વ્યાધિ થાય છે. એક વાર એ રોગની સત્તા જામે છે તો પછી એ નિત્યનો વ્યાધિ થઇ રહે છે અર્થાત્ વારવાર થયા કરે છે અને તેની ચિકિત્સામાં ધૈર્યની ઘણી જરૂર રહે છે. હીસ્ટીરીઆનો આવેશ એકવાર જોવાથી એનાં ચિન્હો તરતજ સમજાય તેવાં છે. એની ચિકિત્સામા નં.૬ એ પ્રધાન ઉપાય છે, અને તે ગમે તે કારણથી એ વ્યાધિ થયો હોય તો પણ આપ્યા જ કરવાનો હોય છે. કોઈ કોઈ ને નં.૮થી જ સારૂ થાય છે આર્તવની અવ્યવસ્થા વગેરેથી થયો હોય તો નં.૯ અને નં.૪ વાગફરતી આપવાના છે. નં.૯ અને નં.૧૨ એ ગૌણ ઔષધ આ વ્યાધિમાં છે. હીસ્ટેરિકલ પેરાલાઈસીસમાં **આરસેનિક** અપાય છે. ઉંઘમાં ચાલવાની ટેવ, પીશાબમાં ધોળો પદાર્થ જવો, પ્રસ્વેદ થતાં સર્વ ચિન્હોમાં આરામ લાગવો એ નં.૯ ને સૂચવે છે. નં.૧ આ વ્યાધિમાં એક બે વાર દિવસમાં વચ્ચે વચ્ચે આપવાનું ઔષધ છે.

સુંદરસેનનું મૂળીયું ડાકોરમાં મળે છે. એના ત્રણ લસરકા ઘસી (પાણીમાં) દિવસમાં બેવાર પીવામાં અપાય છે તેથી ઘણાંનો આ રોગ મટયો જાણવામાં છે, એ મૂળીયું વાપરનારે કોળું, બટાકા, વાલ અને પડોળું લેશ પણ ખાવાં નહિ.

સાયેટિકા એ મજ્જાતન્તુનો દુઃખાવો છે. એ મજ્જતન્તુ ઉરૂના પાછળ થઇને ધુંટણસુધી જાય છે. તે ભાગમાં દુઃખ થાય છે તેનું નામ સાયેટિકા છે, ઘસડતું હોય તેવું દુઃખ થાય છે, જડતા લાગે છે, બેચેની ઘણી રહે છે. થાક વધારે ચડી જાય છે, જરા હાલચાલ કરવાથી સારૂં લાગે છે વગેરે. આ વ્યાધિ હઠીલો વ્યાધિ છે તેથી એની ચિકિત્સા દીર્ઘ સમય સુધી કરવાની હોય છે. એની ચિકિત્સામાં મુખ્ય ઔષધો નં.૬ અને નં.૮ છે. નં.૬ ખાસ ઔષધ છે અને નં.૮ તાણુ વગેરે માટે ઉના પાણીમાં આપવામાં આવે છે. જો નં.૮ થી નહિ મટે તો નં.૧ આપવો. નં.૧ ગાળે ગાળે-સવારમાં એક વાર રોજ આપવો સારો છે. (ગાઉટનાં ચિન્હો દેખાય તો તે માટે નં.૧૧ વધારામાં આપવો). જીર્ણ વ્યાધિમાં નં.૧૨ અપાય છે. રાત્રિએ થાય તથા ગરમીથી આરામ લાગે તો **આરસેનિક**., સવારે વધારે લાગે તો તેમાં **કાલિ**, **જોડ**; અને પગ અવિશ્રાન્ત રહે તો **ઝિન્કફોસ** અપાય છે. આ દરદવાળાએ શરદી અને ભેજથી દૂર રહેવું.

કોરીઆની ચિકિત્સા (ડ) માં જણાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. નં.૮ મુખ્ય ઔષધ છે; નં.૧ વચ્ચે વચ્ચે અથવા નં.૮ ની સાથે વાગફરતી અપાય છે. નં.૬, નં.૧૦ તેનાં ચિન્હોથી અનુમાન થતા આપવા, વ્યાધિ હઠીલો થાય છે તો અથવા કૃમિને લીધે થયેલો જણાય, આંચકી આવે, ભયંકર સ્વપ્નમાં આવે, આંખનો દેખાવ વિરૂપ થઇ જાય. ચહેરો ફીક્કો થાય, અતિશય ભૂખ તથા

તૃષા લાગે, મો સુકી જાય તેમાં નં. ૧૨ આપવામાં આવે છે અને દીર્ઘ સમયના વ્યાધિમા નં. ૯ પણ ઉપયોગ કરી જોવામાં આવે છે.

લખતાં હાથ ધ્રુજવો—હસ્ત, આંગળાં વગેરેના સ્નાયુને અધિક શ્રમ પડવાથી આ સ્થિતિ થાય છે. દરજી, લેખક, હારમોનિયમ અને પિઆનો વગાડનાર વગેરેને જ એ થાય છે નં. ૮એનું ખાસ ઔષધ છે અને સંધિવાની શંકા હોય તો નં. ૧૦ એની સાથે અપાય છે.

ધનુર થાય છે તેમાં પણ નં. ૮, ૬, ૧, એ જ ઉપાયો છે. મજ્જાતન્તુવ્યુહ પર સત્તા ધરાવનાર નં. ૬ અને નં. ૮ એ બેજ ઔષધો છે અને તે સાથે નં. ૧ ને સંબંધ છે આથી આ ત્રણ ફોસ્ફેઈટ આ વ્યાધિમાત્રમાં ચાલે છે. જ્યારે બીજી સંસ્થાઓ પ્રમાણે આ તન્તુના વ્યાધિઓની ચિકિત્સા કઠિન પડે છે, એનું નિદાન કરવું અત્યંત કઠિન પડે છે, ત્યારે આ શાસ્ત્રના નિયમથી એમા ઉંડા નિદાનની ઔષધ આપવા માટે ખાસ જરૂર રહેતી નથી. કેમકે ઘણું કરીને બધા જ વ્યાધિઓનાં નં. ૮, ૬, ૧, આપવાના હોય છે અને નં. ૬ અને નં. ૮ના ખાસ ચિન્હો તરત સમજાઈ આવે છે. દરદી ઢગલો થઈ જાય ત્યારે નં ૬, કાલિઆર૦, આરસેનિક જોડ, અપાય છે.

(अ) માનસિક ચિન્હો

નં. ૪:—ક્રોધની અસર, નાહિંમત થવુ, નિરાશા લાગવી, સહેજ સહેજમા અકળાવુ.

નં. ૬:—માનસિક થાક; ઉદાસી; નપુંસકપણું; સ્મરણશક્તિ જતી રહેવી, બાળકોનું ચીડીયાપણુ; સદા ભયભીત રહેવું; ઉંઘમા ચાલવુ, સહેજ અવાજ થતાં જાગી ઉઠવું ઉંઘમાં બોલ બોલ કરવુ; જાગ્રતમા લવારો કરવો; પૈસા સબંધી ચિન્તા; એકાન્ત શોધવુ, અવાજ નહિ સહન થવો; નિરુત્સાહ પણું; ભ્રમ; ગાંડપણ, ગમે બાળકોનુ ચોકી ઊઠવું; બગાસાં આવ્યા કરવાં; ઉંઘમા રડવુ; નાની વાતને મોટુ રૂપ આપવુ

નં. ૧૧:—આપઘાત કરવાની વૃત્તિ થવી; માથું કુટવાથી અથવા માથે વાગવાથી થતાં માનસ ચિન્હો, ઉદાસ થઈ રહેવુ.

નં. ૮:—ઇન્દ્રિયોને ભ્રાંતિ થવી, ભૂલકણો સ્વભાવ; માનસશ્રમ નહિ થઈ શકવો.

નં. ૯—અતિશય દીલગીરી, ભાવિની ચિન્તા, દુઃખની વાતો કરવી ગમે, દિલાસો કોઈ આપે તો તેથી અવ્યવસ્થા વધે, એકાંતની રૂચિ.

નં. ૧૦—ચીડીયાપણુ, નજીવી વાતમાં ચીડાઇ જવું, ચિન્તાતુરપણું, ભયભીત રહેવું, ફર્નિચર માણસ છે એવુ ભાન થવુ. ઓરડામાં પગનો અવાજ સંભળાયા કરવો.

નં. ૧૨:—પોતે એકી વખતે બે સ્થળે છે એવું ભાન થવું. ટાંકણી સબંધનું ગાંડપણ, ઘેર જવાની અને સગાંવહાલાંની પાસે જવાની વૃત્તિ થયા

કરવી. પૂર્ણિમાવખતે તથા ઋતુ બદલાતાં અને વાદળાં થઈ આવે ત્યારે વધતાં માનસચિન્હો.

નં.૩:–ઠગવો થઇ જવાની સ્થિતિ અને પૈસા જતા રહ્યા છે એવો અકારણ ભય. સંશયાત્મક સ્વભાવ. સ્મરણશક્તિ જતી રહે તો તે માટે **કાલિફોસ્ફોરિકમ** અપાય છે. [ન. ૬].

(ઔ) ચકરી આવવી, ફેર આવવા (Vertigo), બેશુદ્ધ થવું.

ચકરી આવવી, ફેર આવવા, ઘર ફરવુ વગેરે ચિન્હોને Vertigo, giddiness, dizziness નામો અપાય છે; તથા જે મગજપર લોહીનો ધસારો થવાથી, પિત્તના વિકાર વગેરે વિવિધ કારણોથી થાય છે. તેમાં જઠરના વિકાર અને મગજની અવ્યવસ્થા એ બે મુખ્ય હેતુ છે. આથી એની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરાય છે.–

નં.૪:–માથા ઉપર લોહીનો ધસારો થવાથી ફેર આવે છે તો. આમાં ચહેરો લાલ દેખાય છે. ધબક ધબક લાગતી વેદના થાય છે, નીચે વળવાથી આ ફેર વધે છે. દિવસના ભાગમાં થતા આ ચિન્હ માટે આ છે.

નં.૬:–સર્વ સાધારણ ઉપાય છે. નં.૪નાં ઉપરનાં ચિન્હોમા પણ

નં.૭:–ઉભા થતાં તથા ઉંચે જોતાં ચકરી આવે તો અથવા નં.૪માં જણાવેલી હકીકત સાંજના ભાગમાં જણાતી હોય તો.

નં.૧૧:—પિત્તની અવ્યવસ્થાથી થતી ચકરી માટે આ છે; જમણે પડખે

બેભાન થઈ જવું, બેશુદ્ધ થઈ જવું એમાં નં.૬ ઉપાય છે; પડવાથી, ઠંડા સ્થાનમાંથી ગરમ સ્થાનમાં જવાથી, ખરાબ અશુદ્ધ હવાથી, થાકથી, લાંબો વખત નિરાહાર રહેવાથી, શોક ભય આદિ આવેશને વશ થવાથી વગેરે હેતુથી આ સ્થિતિ થાય છે.

(ઔ) **પેરેલિસિસ, એપોપ્લેકસી** (Paralsis, Palsy, Apoplexy). શરીરનું રહી જવું (Paralysis) પક્ષઘાત, (Hemiplegia), સ્થાનિક વાયુ (Local palsy) જેવા કે અર્દિતવાયુ (અડદીયો વા), જીભના સ્નાયુયંત્રનું રહી જવું વગેરે, કંપવા (Shaking Palsy), બાલવાયુ (Infantile Palsy), વગેરે વિવિધ ભેદો પેરેલિસિસના પાડવામાં આવે છે, પણ આ શાસ્ત્રમાં ચિકિત્સાને માટે તે ખાસ જરૂરના નથી; ચિકિત્સામાં નં.૬ એ પ્રધાન ઉપાય છે. તે ઉપરાંત નં.૮, ૧, ૪, ૧૦ ૧૨ વપરાય છે; એ સર્વનાં ચિન્હો આ પ્રકરણમાં સૂચવાઈ ગયાં છે તેથી પુનરૂક્તિ કરવા જરૂર નથી; આ વ્યાધિઓની ચિકિત્સા કુશલ, અનુભવી ડાકટરદ્વારા થવા જરૂર છે.

એપોપ્લેકસી:—આ વ્યાધિનું નિદાન કરવું એ અત્યંત કઠિન છે; મગજની રક્તવાહિની શિરામાં લોહીનો જમાવમાત્ર થયો છે કે તેમાંથી ફોઈ ફૂટીને ત્યાં લોહી પડયું છે એ ચોકસ કરવું કઠિન છે; છતાં અત્રે એની ચિકિત્સામાં ખાસ વાંધો આવે તેમ નથી. આ વ્યાધિ થતાં જ દરદી જમીનપર પડી જાય છે, બેભાન થાય છે અને ગતિ કરી શકતો નથી; પગ હાલી ચાલી શકતા નથી અથવા એક બાજુ સાફ રહી જાય છે; જીભ તોતડાય છે અથવા બિલકુલ બોલી શકાતુ નથી. ચહેરો લાલ થાય છે અથવા ભુરો થાય છે અને સુઝેલો દેખાય છે; મોઢે ફીણ આવે છે, શ્વાસ ધીમો પડે છે અને દરદી ઘોરતો હોય એવું કંઈ ભાન થાય છે. નાડી અવ્યવસ્થિત થાય છે; આરંભમાં નબળી અને ધીમી થાય છે પણ પછી જોરથી અને વેગથી ચાલે છે. આ વ્યાધિ મહાભયંકર વ્યાધિ છે અને એની ચિકિત્સામાં કુશલ ડાકટરની તરત જ જરૂર રહે છે. બીનઅનુભવીએ આમાં પોતાના પર કોઈ દિવસ વિશ્વાસ રાખવો નહિ પણ તરત જ અનુભવીને એ કેસ સોંપી દેવો ઘટે છે આ વ્યાધિ થતા પૂર્વે કેટલાંક સૂચક ચિન્હો થાય છે તે જો ધ્યાનમાં લેવાય છે અને તેના ઉપરથી ઉપાય થાય છે તો એ વ્યાધિ થતો અટકે છે અથવા થાય છે તો ઉગ્ર રૂપ ધરતો નથી. સુઈ રહેવાની, ઉંઘ્યા કરવાની જ ઇચ્છા થવી, ઉંઘ આવે ત્યારે ઘોર નિદ્રા ઘોરતો હોય તેવા અવાજ સાથે આવવી, ગભિએ છાતી બીસાવી, દાંત કકડાવવા, વારંવાર બગાસાં આવ્યાં કરવાં, શિરોવેદના, મગજની નસોનો ફુલાવો, સ્મરણશક્તિ જતી રહેવી, ઉદાસી લાગ્યા કરવી, રડવું આવ્યા કરવું, વાણીમાં સ્ખલન થવું ઇત્યાદિ ચિન્હો પૂર્વે થાય છે. આમાંનાં ઘણું ખરાં થાય છે. તેથી આ

ચિન્હોનો સમુદાય જણાતાં સાવધ રહી ચિકિત્સા કરાય તો સારૂં છે. ચિકિત્સા આ પ્રમાણે કરાય છેઃ—

નં.૪: રક્તવાહિની શિરાતુટી હોય તેને સાંધી દેવા; અને પરેલા લોહીને ખસેડવા માટે આ ખાસ ઔષધ છે. આ વ્યાધિનું આ ખાસ ઔષધ છે તે નં.૩ની સાથે વારા ફરતી અપાય છે. આ બે શરૂ થતાં પૂર્વે અપાય છે તો વ્યાધિ થતો અટકી જાય છે. થયા પછી પણ આ બે જ મુખ્ય આપવાનાં છે. એ વ્યાધિના વલણ સામે નં.૧ છે.

નં.૮ અને નં.૬; નં.૮ આંચકી કે તાણ થાય તો તે માટે અને **નં.૬** પહેલાં અથવા પછી પક્ષઘાત માટે, મનની અવ્યવસ્થા માટે.

નં.૧૧: જ્યારે મગજપર લોહીનો ભારે ધસારો જણાય ત્યારે, આ વ્યાધિની પૂર્વે જ આ ખાસ ઔષધરૂપે અપાય છે. પિત્તવિકૃતિ માટે તો આ પ્રસિદ્ધ જ છે.

નં.૧૨:ડૉ. મુસ્લર આ ઔષધનેજ પ્રધાનપણે આ વ્યાધિમાં વાપરવાનું જણાવે છે.

નં.૫: લોહીનો ગઠ્ઠો જે પછીથી મગજમાં બાઝી રહે છે તેને ખસેડવા આ ઔષધ છે. તેથી એ એપોપ્લેક્સી શમી તેના પરિણામમાં પેરેલિસિસ થાય છે તો તે માટે અપાય છે.

(ઞ) ફેફરૂં, વાઈ અથવા એપિલેપ્સી (Epilepy).

આ વ્યાધિનું સ્વરૂપ એક બે કેસ જોવાથી જ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. કેટલેક સ્થળે એ વ્યાધિ વારસામાં ઉતરે છે. દુરાચાર તથા વ્યભિચારાદિથી એ ક્વચિત્ થાય છે અને ઘણામાં તો કૃમિ પણ એના હેતુરૂપ હોય છે ફેફરૂં આવે છે ત્યારે શરીરના અર્ધ ભાગના સ્નાયુમાં બીજા અર્ધ કરતાં વધારે અસર થયેલી દેખાય છે; આંખમા તાણ આવે છે, આંખ ચારે તરફ ફરે છે અને આખરે સ્તબ્ધ થઈ આંખનો માત્ર ધોળો ભાગ દેખાય છે; દરદીની મુઠીઓ જોરથી વળી જાય છે અને જડબાં પણ ભીંસાઇ જાય છે; દરદીને મોઢે ફીણ આવે છે અને તેની જીભ કરડાઇ જાય છે; ચહેરો શ્યામરક્ત અથવા ભૂરો ફીક્કો થાય છે અને વખતે વારાફરતી આ રંગો દેખાય છે; ઝાડો પીશાબ અભાનમાં થાય છે. એનો આવેશ થોડો સમય ચાલે છે, પછી એ શમી જાય છે, પણ પુનઃ થોડી વારમાં બીજો હુમલો આવે છે. આમ એક પછી એક થાય છે અને દરદી છેક નંખાઇ જાય છે. આ હુમલામાં દેહ છૂટી જવાના દાખલા ક્વચિત્ જ બને છે. ઘણુંખરૂં તો એ આવેશ શમી જાય છે અને પછી વ્યાધિ જાથુકનો થઈ રહે છે તો અંતરે અંતરે આવા હુમલા થાય છે. આની અસર મન ઉપર તો થાયજ છે અને આ વ્યાધિથી ક્વચિત્ ગાંડપણ થયેલું જોવામાં પણ આવે છે. એની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે કરાય છેઃ—

નં.૫: તથા **કેલશિયમ આરસેનિક** ૬x આ ખાસ ઔષધ છે. બીજું ઔષધ લેવું પડે તો પણ આતો ચાલુ જ રાખવાનું હોય છે. બે હુમલાની વચ્ચે પણ પછી એનો હુમલો ન થાય તે માટે આપ્યા કરવાનું હોય છે.

નં.૮: તાણુ અને આંચકી આવે છે તો તે માટે આ અપાય છે, ઉના પાણીમાં વારવાર આ આપવું પડે છે.

નં.૧: વચ્ચે વચ્ચે અને ખાસ કરીને જેને દુરાચારથી આ વ્યાધિ લાગુ થયો હોય અથવા જેનો શરીરનો બાંધો બહુ દુર્બલ હોય તેને.

નં.૧૨: જે તાણુ અથવા આંચકી રાત્રિએ જ વધારે આવતી હોય અથવા પૂર્ણિમાના સધિમાં આવતી હોય તેને માટે **નં.૮** ને બદલે અપાય છે.

નં.૧૦: કૃમિથી થતા ફેફરામાં આ ખાસ ઔષધ છે.

ડૉ. સુસ્લર આ વ્યાધિમાટે **નં.૫, નં.૯, નં.૧૦, નં.૬,** અને **નં.૮**નો ચિન્હો પ્રમાણે ઉપયોગ કરવા સૂચવે છે. હીસ્ટીરીઆના સંબંધમાં જણાવેલું સુંદરસેનનું મૂળીયું પ્રસંગે આમાં પણ લાભ કરે છે.

(જ) સન્નિપાત.

આ એક ચિન્હ છે અને તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છે:—

નં.૪: જ્વરસહિત સનિપાત હોય તો તેમાં.

નં.૯: ગમે તે વખત વાનો ચાળો થઈ આવે કે જેમાં દરદી ઉઠી ઉઠીને દોડે, ગમે તે લવે તો તેમાં તથા **સુરાસંનિપાત**માં આ અપાય છે. એનાથી લાભ નહિ થાય તો **નં.૬** આપવો. દારૂ પીવાથી થતો સંનિપાત તે સુરાસનિપાત છે. એમાં **નં.૯** અને **નં.૬** ઉપાય છે તથા જઠરની અવ્યવસ્થા માટે **નં.૧૦** અપાય છે.

આ વ્યાધિઓ ઉપરાંત મગજના પડદાનો વરમ (Meningitis) **નં.૧૧** ખાસ ઔષધ છે, **નં.૪** તથા **નં.૧૧** વાગફરતી આપવા, પછી વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા થાય ત્યારે **નં.૫** અને **નં.૧૧** વારાફરતી, **નં.૧** દિવસમાં એક બે વાર, મગજનો વરમ (Inflammation of the Brain) એમાં જોઇતાં ઔષધ **નં. ૪, ૫, ૬, ૯, ૧.** ગાંડપણ (Insanity) **નં.૬.** મગજ પોચું પડી જવુ (Softening of the brain), મગજનું ડોળાવું (Concussion of the brain) **નં. ૬** મગજનું દબાવું (Compression of the brain) વગેરે વિવિધ વ્યાધિઓ થાય છે. પણ તેનું નિદાન કુશલ અનુભવી ડાકટર જ કરી શકે છે તેથી તેનું પ્રતિપાદન આ લઘુ ગ્રંથમાં અસ્થાને ગણ્યું છે. એ વ્યાધિની ચિકિત્સા પણ અનુભવીને હાથે જ કરાવવી કેમકે એમાં દવા આપવા ઉપરાંત બીજી ઘણી સાવધાનતા અને માજવત કરવાની હોય છે.

મેનિન્જાઈટિસ—મગજના પડદાના વરમ માટે આ પ્રમાણે ઔષધની ભલામણ કરાય છેઃ—

મુખ્ય ઔષધ આરંભની ભૂમિકામાં **નં.૪** અને **૫** છે. પછીથી નં.૬ આપવાનો હોય છે. તે સાથે હાઇડ્રોકફેલોઈડ થાય ત્યારે **ઝીંકફોસ.** ૬x અપાય છે. એ વ્યાધિ ટયુબરકયુલર હોય છે તો **કેલશિયમફ્લોડ.** અપાય છે અને એમાં દરદીને આંચકી આવે છે, સખત વેદના થાય છે, એ બુમ પાડે છે તે વગેરે માટે **કુપ્રમ** અપાય છે. તથા તેમાં સખત શિરોવેદના થાય છે તે માટે **કાલિફ્લોડ.** અપાય છે.

હોમિઓપથીસસ્થામાં આ વ્યાધિમાં મસ્તિષ્કની લાગણી તીવ્ર થતી જણાતાં **બેલાડોના** ૩x દરેક કલાકે અપાય છે. અને પક્ષઘાતના ચિન્હ જણાતાં **ઝિન્ક. સાયનેટમ** ૪x બે બે કલાકે અપાય છે, અને એ દવા કેટલાક અઠવાડીઆ સુધી આપ્યા કરવાની હોય છે તથા એની ખાસ ભલામણ કરાય છે. જો ટયુબરકયુલર મેનિ૦ હોય તો જ આ દવા નથી અપાતી, અને શ્વાસકેન્દ્રનું રૂંધન જણાય તો **ઓપીઅમ** ૩x અપાય છે.

(क) પગે પરસેવો થયા કરવો, રાત્રિએ પરસેવો થવો.

આ એક ચિન્હ છે અને તે સામાન્ય રૂપમાં હોય ત્યાંસુધી એને માટે કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતુ નથી, પણ કેટલાક માણસોને હાથે અને પગે-પગને તળીએ-એટલો બધો પરસેવો, વારવાર થયા કરે છે. કે કોઇ પણ પદાર્થને તે સ્પર્શ કરી શકતા નથી. જેને તે હાથમાં લે છે તેના પર ડાઘા પડે છે. આવી સ્થિતિ હોય તો તેને માટે ચિકિત્સા કરવાની રહે છે. તેમજ શિયાળામાં રાત્રિએ પરસેવો થાય અને તે સાથે નબળાઈ લાગે તથા બીજો ખાસ વ્યાધિ અથવા તેનું કારણ નહિ દેખાય તો તેની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે થાય છે. આ બંને ચિન્હોની ચિકિત્સા એક જ છે. **નં.૧૨.** એ પ્રધાન ઔષધ છે. એ થોડા દિવસ આપી જોવું અને એથી જો નહિ આરામ થાય તો જ **નં.૯** અજમાવી જોવો. (નબળાઈ માટે **નં.૧** છે.)

(ख) અફીણનું વ્યસન.

નં.૧૦:—આ ઔષધના સૂક્ષ્મ ડોઝ ત્વચાની અદર પીચકારીથી આપવામાં આવતાં અફીણ ખાવાની ઈચ્છા ઓછી થઈ જાય છે. **નં.૧૦**-નું પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધારતાં જવું પડે છે. બે એક માસમાં એ વ્યસન મટી જાય છે. આજ પ્રમાણે **નં.૬** પણ એ વ્યસન છોડવામાં મોટું ઉપયોગી ઔષધ છે. **નં.૬** ૩xનું વાપરવું. **નં.૧૦** એનું સ્પેસીફિક ગણાય છે.

પ્રકરણ ૨૯.

ત્વચાના વ્યાધિઓ.

કેટલાક ત્વચાના વ્યાધિઓ જેવા કે શીતળા, ઓરી, રતવા વગેરે, પૂર્વે વર્ણન કરાયા છે તેથી અત્ર તે સિવાયના બીજાનુ વર્ણન કરવાનુ રહે છે. એનાં વિવિધ નામો એલોપથી સસ્થા આપે છે અર્થાત્ ઘણા વિભાગો પાડે છે. એ બધા વિભાગ અત્ર ચિકિત્સા માટે જાણવાની જરૂર નથી. અત્ર નીચેના નિયમ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે.

(अ) સામાન્ય ચિકિત્સા.

જુઓ પરિશિષ્ટ ૧–ત્વચાચૂર્ણ.

નં.૪:—ત્વચાના બધા વ્યાધિઓમાં આરંભમાં આ અપાય છે. જ્યારે ત્વચાપર લાલાશ દેખાય છે, દાહ થાય છે ત્યારે, વરમના આરંભમાં.

નં.૫:—વરમની બીજી ભૂમિકામાં. શરીરના ગમે તે ભાગમાં ફોલ્લી વગેરે થાય છે કે જેમાંથી ધોળો અને ઘટ્ટ રસ નીકળે છે ત્યારે તે દશામા આ ઓષધ છે. મસા, ખીલ, આંટણુ, દુધની પોપડી (જે નાના બાળકોને બાઝે છે અને જેમાં થુલા જેવી પોપડી ઉખડે છે તે) નં.૫ ને સૂચવે છે.

નં.૭—વરમની તૃતીય ભૂમિકા કે જ્યારે અંદરથી **પીળો ચીકણો** પદાર્થ નીકળે છે. જે ફોલ્લા, ફોલ્લી વગેરેમાથી આવો રસ નીકળતો હોય તેમાં **નં.૭** અપાય છે. ત્વચા ઉપર ચીકાસ લાગતી હોય તો તે, તથા પાતળી પીળી પોપડી ઉખડતી હોય તો તે નં.૭ ને સૂચવે છે ચામડી ઉખડી જવામાં અને નવી સારી ચામડી આણવામાં આ ક્ષાર ઉપયોગી છે જે ફોલ્લી વગેરે એકદમ શમી જાય તે માટે **નં.૭** છે. નખ બગાડર વધે નહિ, ચામડી ઉખડ્યા

નં.૧:—જેમાંથી ઘટ્ટ સ્વચ્છ રસ નીકળતો હોય તે **નં.૧** ના પ્રદેશમાં છે. જેમાં ચેળ બહુ આવતી હોય તો તેમા પણ આ ૪x નુ **નં.૬** ની સાથે અપાય છે. સ્ક્રોફ્યુલસ પ્રકૃતિવાળાને પણ આ આપવાનો હોય છે. અતિશય સ્વેદ.

નં.૨:—પગને તળીએ ચળ આવતી હોય તો તેમાં. પીળુ પરૂ નીકળતુ હોય તો તે **નં.૨** ને દર્શાવે છે.

નં.૧૨—પરૂ અથવા લોહીમિશ્રિત પરૂ, ભાગેલા નખ, પગનો પગમેવો, નાનાં બાળકોને માથે થતો પગમેવો એ આદિ **નં.૧૨** ને સૂચવે છે.

નં.૧૧.—પીળો પાણી જેવો રસ જ્યારે નીકળે ત્યારે.

નં.૩—ચીરા, ફાટ પડી જવી, ચામડી ફાટી જવી, કઠણ ધારવાળા ફોડલા એ સર્વ **નં.૩** ને સૂચવે છે.

બહારથી ગરમીનુ ભાન થાય અને અંદરથી ઠંડીનુ ભાન થાય તે માટે **ફેરમ આરસેનિક તથા આરસેનિક છે**

ઉપદંશ જેને થયો હોય, સ્કોફ્યુલા જેને હોય તેને માટે તેના ખાસ ઉપાયો કરતા રહેવુ. તેમને થયેલા ત્વચાના વ્યાધિઓ મટવા ઘણા કઠિન છે. બીજા પણ ત્વચાના વ્યાધિઓ એક બે દિવસમાં સાફ મટી જતા નથી પણ **વધારે સમય દવા લેવી પડે છે.**

(આ) વિશેષ ચિકિત્સા.

તાલ પડવી નં.૧૨, ૧૩, ૧, ૭, ૯. વાગવાને લીધે હોય તો **નં.૫, ૯, ૭.**

શિળવા, શિલસ્થ. નં.૬. ચળ, લુખસ, નં.૬ તથા **નં.૮.**

દરાજ, ધાધર, દાદર.—નં.૧૧ (૪૦૦x), નં.૫, નં.૧૦.

મસા. નં.૫ ૧૧. આંટણ નં.૫. ફ્રેફેલા ટાઢથી થતા **નં.૪.૬.**

ખરજવું સુકું હાથપર **નં.૩**, સામાન્ય **નં.૭.** પછીથી આરસેનિક અને સલ્ફર, જીર્ણ માટે આરસેનિક આયોડ, ચળ તથા બળતરા સાથેના સુકા ખરજવામા આરસેનિક, ઔપદંશિક હોય તો આરસેનિક આયોડ, દાઢીપર હોય તો આરસેનિક-આયોડ; **લીલું ખરજવું નં.૫, ૧૨, ૨.** ચળ માટે **નં.૮ ખીલ—નં.૫.** શ્લીપદ (Elephantiasis) **નં.૫.** કાલિઆયોડ. **ખસ—નં.૧૨.** (આમાં જન્તુને મારનાર કોઇ ઔષધ બહાર ચોપડવાની જરૂર છે) ખસના પૂર્વરૂપ માટે **નં.૯.** આ આદિ વ્યાધિમાં આ પ્રમાણે ચિકિત્સા થાય છે પણ તે ઉપરના સામાન્ય નિયમથી જાણી શકાય તેમ છે સ્કર્વી માટે **નં.૬** છે.

ગડ, ગુમડું અને પાઠું. (Abscess, Boil & Carbuncle).

આ ત્રણેમાં ભેદ છે છતા એની ચિકિત્સા એક જ છે કેમકે આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તે એકજ જાતના ક્ષારની ન્યૂનતાથી થાય છે. એમા જે ઔષધ આપવામા આવે છે તે વરમના નિયમથી જ આપવામાં આવે છે અને તે નીચે પ્રમાણે —

નં. ૪ –પ્રથમ ભૂમિકામા, વરમ માટે જો આરભમા જ નં ૪ અને નં. ૫ વારફરતી અદર બહાર અપાય છે તો બીજા ઔષધની વણીવાર જરૂર રહેતી નથી

નં ૫—વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા, તેમા થતા સોજા માટે પરૂ થતા પૂર્વે આ આપવામા આવે છે

ન ૧૨:—નં. ૫ પછી, પાકપર ચઢે છે ત્યારે વહેલુ પાકી જાય છે માટે આ અપાય છે એ ખાવામા આપવુ તેમજ પોટીસ મૂકવામા આવે તેમા પણુ એ નાખી પોટીસ મૂકવા, તેમજ પાણીમા બહાર ચોપડવુ આ ઔષધથી વણીખરી વાર તો ગડ પાકીને ફુટી જાય છે અને શસ્ત્રથી ફોડવાની જરૂર રહેતી નથી પણુ વખતે તેમ નહિ થાય તો શસ્ત્રથી ફોડવા જરૂર રહે છે જ્યા સુધી પરૂ નીકળી રહ્યુ નહિ હોય ત્યાસુધી આ ન.૧૨ આપ્યા કરવુ પાકવાની વેદના (ચટકા) માટે ન.૪ અપાય છે નઈયુ પાકયુ હોય ત્યારે નં.૧૨ આપવાથી નવો નખ પણુ આવે છે

ન.૨ —પાકયા પછી જો રૂઝાતા વિલબ થતો હોય તો નં.૨ આપવાથી રૂઝ તરત આવી જાય છે, પણુ ન.૨ ની પૂર્વે ન.૧૨ થી રૂઝ આણુવા અજમાએશ કરી જોવી ન.૧૨ ની જરૂર હોય અર્થાત્ જ્યાસુધી પાકીને બધુ પરૂ નીકળી ગયૂ નહિ હોય ત્યાસુધી ન ૨ નહિ વાપરવુ અનાળુ પાકે ત્યારે આ ખાસ ઔષધ છે

અહિં સ્મરણુમા રાખવુ કે નં.૨ અને ન ૧૨–ઉચી પાવરના–આપવાથી પરૂ થતુ અટકે છે અને ન ૧૨ નીચી પાવરનો આપવાથી વહેલુ પાકી જાય છે

ન.૧ —ગડમા અશક્તિ થઈ જાય છે તે માટે વચ્ચે વચ્ચે આપવુ.

આ ચાર ઔષધ સાધારણુ રીતે સર્વમા પૂર્ણુ છે છતા નીચેના પણુ અધિકમા પ્રસગપરત્વે વપરાય છે —

ન.૩ —હાડકાના ભાગમા પાકવાનુ થયુ હોય તો અથવા પાકતાજખમમા આસપાસ ઘણી કઠણુ દેખાતી ધાર બધાયેલી હોય તો

નં.૧૧ —ભગદર (દીર્ઘ સમયન), જેમાથી પીળા પાણી જેવુ પરૂ નીકળતુ હોય અથવા તેની આસપાસ કાળીભૂરી ધાર બધાય તો

ન.૬ —અતિશય દુર્ગંધ છુટે છે તો તેમાટે નં ૧૩ તથા ફોસ૦ પણુ અપાય છે

આ ચિકિત્સા ગડ, ગુમડા, પાઠુ, રસવાહિની શિરાની ગ્રથિઓ વગેરે માટે એકસરખી રીતે કરાય છે અહિં બતાવેલા ઔષધો અદરબહાર બન્ને રીતે વાપરવા પાઠા માટે નં ૩ અને પછીથી નં ૬ની ડો સુસ્લર ભલામણુ કરે છે કંઠમાળ માટે ન ૧, ૩ એ ખાસ ઉપાય છે તે ઉપરાત બીજા ચિન્હો થાય તો નં. ૯ અને ન ૧૧ તે તે પ્રમાણે વપરાય છે ફેફસામા ગડ થાય છે તો ત્યા આરસે નીક જોડ ૩૮ તથા કેલકેરીઆ જોડ ૨૯ અપાય છે.

પ્રકરણ ૩૦.

જખમ, લચકઆદિ વ્યાધિઓ દાઝવું, દંશ

કોઈ પદાર્થ વાગવાથી, પડી જવાથી વગેરે લોહી નીકળે અથવા તે ભાગ દબાઇ જાય અથવા પગ મોચકાઈ જાય, તેમાં લચક આવે, તો તરત જ **નં. ૪** તેના ઉપર લગાડી દેવો અને ઘણું કરીને એ બસ છે. પણ તેટલાથી નહિ ચાલે અને પછી સોજો રહે તો **નં. ૫** આપવો. આથી પણ આગળ ચાલે અને પાકે તો **નં. ૧૨** અને છેવટે **નં. ૨** આપવો. દુર્ગંધ મારતી સ્થિતિ થાય તો **નં. ૬** અસ્થિ ભાંગે તો તેમાં બીજા બાહ્ય સાધનો યોજવાં, ઉપરાંત કુમળા ભાગ માટે **નં.૪** અને સખત ભાગ માટે **નં.૩** આપવો. આંટણ માટે **નં.૫** છે. ખોપરીને ઈજા થાય તથા તેના પરિણામ માટે **નં.૧૧** અપાય છે.

દાઝવા માટે **નં.૫** ખાસ ઔષધ છે. એને તરત જ વેસેલાઈન અથવા તેલમાં લગાડી દેવું. જો તરત લગાડી દેવામાં આવે છે તો દાઝી ગયેલો ભાગ પાકવા પામતો નથી.

દંશ: માખી કરડી જાય. કીડી કરડી જાય અથવા બીજાં એવાં સૂક્ષ્મ જન્તુઓ કરડી જાય તે માટે **નં.૯** ϕX બહાર લગાડવું. વીંછી કરડયો હોય તો તે પણ **નં.૯** થી ઉતરી જાય છે. **નં.૯** નું પાણી કરી તેનાં પોતાં ડંખના ભાગમાં મૂકવાં, તથા **નં.૯** ત્યાં ઘસવો અને વેદના ઓછી થાય ત્યાંસુધી વારવાર **નં.૯** આપવો. સર્પદંશનો કેસ આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચિકિત્સિત થયેલો કોઈ સ્થળે વર્ણવ્યો જોવામાં નથી છતાં તેમાં પણ જો કોઈ ઔષધ લાભ કરે તેવું હોય તો તે **નં.૯** અને **નં.૬** સંભવે છે. ઉપેક્ષા કરેલા જીર્ણ દંશ માટે **આરસેનિક જોડ** છે.

પ્રકરણ ૩૧.

બાલકોના વ્યાધિઓ.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સા તે તે વ્યાધિના પ્રતિપાદનમાં બતાવેલી છે. છતાં અત્ર ખાસ જણાવવું જોઇએ કે નાનાં બાલકો–ધાવણાં બાલકોને વ્યાધિ થવાનાં મુખ્ય બે કારણ છે: (૧) દુધ અને (૨) દાંત આવવા. તેથી દાંત આવતાં હોય તો તેને લીધે થતાં સર્વ વ્યાધિમાં **નં.૧** આપવાની જરૂર રહે છે અને એ સિવાય બીજે સમયે થતાં વ્યાધિ માટે **નં.૧૦** પ્રથમ આપી જોવો, અને તેથી ન મટે તો જ બીજા ઉપાયો યોજવા. ઘણા ખરા વ્યાધિઓ **નં.૧૦** થી જ મટી જાય છે. જ્વર વગેરે માટે પૃથક્ ચિકિત્સા કરવાની હોય છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

બાલકોના સુક્તાનના વ્યાધિમાં નીચેનાં ઔષધો તે તે ચિન્હમાં અપાય છે.

નં.૬:—બાલકોના સ્ક્રોફ્યુલસ વ્યાધિઓ કે જે અસ્થિને અસર કરે છે તેમાં (નં. ૩ પણ), દાંત મોડા આવવા, અપચાને લીધે થતી નબળાઈ, પાતળો ઝાડો, પેટ બેશી ગયેલું અને શિથિલ દેખાવું. બાલકનો ચહેરો વૃદ્ધજેવો થવો.

નં.૬:—ગંધાતા દસ્ત થવા. હાડકાં ગળાવાં.

નં.૯:—ગળુ અને ગરદન સુકાઈ જવાં; ચીડીઓ સ્વભાવ; બોલતા નહિ શીખવું; બંધકોશ. શરદી

નં.૧૦:—સામાન્ય ઉપાય છે. શોશીપર ઉછરતાં બાળકોમાં પેટ ફુલી જવુ યકૃત વધવું, ખાધા પછી ચુક નાંખવી. અપચાના દસ્ત.

નં.૧૧:પેટ ચઢવું અને વાયુનો ગડબડાટ થવો, દસ્ત પાતળો, પીળા અને અને પોધવાબધ થવા અને સવારમાં ખાસ કરીને

નં.૧૨: શરીર ગળાઇ જવું અને માથુ મોટું દેખાવુ. સહેજ સહેજમાં પરસેવો થવો, બાળક ધાવે નહિ, અને ધાવે તો ઉલટી કરે. ઋતુના સાંધમાં નખાઈ જાય.

પ્રકરણ ૩૨.

સ્ત્રીઓના ખાસ વ્યાધિઓ.

સ્ત્રીઓના વ્યાધિઓ કેટલાક—સ્તનસબંધી, યોનિસંબંધી, ઋતુસંબંધી (આર્તવ-અટકાવ સબંધી) કેટલાક ગર્ભાશય સબધી અને કેટલાક સગર્ભા દશાના એમ વિવિધ ભેદવાળા થાય છે. તેનું સંક્ષેપમા સ્વરૂપ તથા ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છે:—

(અ) યોનિસંબંધી વ્યાધિઓ.

યોનિકંડુ:—યોનિના બહારના ભાગમાં ચળ આવે છે તે તથા યોનિની અંદરના ભાગમાં ઝીણી ફોલ્લી થાય છે અને તેમાં ચળ આવે છે તે યોનિકંડુ છે. કેટલીક સ્ત્રીને સગર્ભાદશામા આ યોનિકંડુ થાય છે અને તે ઘણીવાર પ્રસવ થતાં સુધી પહોંચે છે, અન્યને ઇતર સમયે પણ આ થાય છે એ યોનિના બહારના ભાગમાં જ માત્ર ચળ આવતી હોય તો નં.૮ અને નં.૬ વપરાય છે અને અંદરના ભાગમાં હોય તો બન્ને ઓષધો વપરાય છે, તે ઉપરાંત સગર્ભાદશામાં નં.૯ ખાસ ઉપાય છે. એ સિવાય અંદર થયેલી ફોલ્લીનું સ્વરૂપ જોઈ નં.૫ વગેરે ત્વચાના વ્યાધિની માફક ચિકિત્સામાં વપરાય છે. તરત નં.૯ આપવામાં આવે છે તો ગમે તે સમયે થયેલી યોનિકંડુ (અંદરના ભાગની) મટે છે અને બીજા ઔષધની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. નં.૯ કામ નહિ કરે ત્યારે જ બીજા ઓષધોનુ ચિંતન કરવાનું રહે છે. સગર્ભાદશાનું પ્રધાન ઔષધ નં.૯ છે. સ્ત્રીઓના

ઘણા ખરા વ્યાધિમાં નં.૯ છે. તેથી આમા એનો પ્રયોગ પ્રથમ કરવામાં આવે છે. જો અંદર ચાંદાજેવું પડે છે તો નં.૧૨ અને નં.૨ વપરાય છે. ઉપદંશના ચાંદા માટે ઉપદંશની ચિકિત્સા જોવી.

યોનિમુખવરમ (Vulvitis) આ વરમ હોવાથી વરમ સામાન્યની ચિકિત્સા એમા થાય છે અર્થાત્ નં.૪, ૭, ૧૨, ૨, અનુક્રમે ને તે ભૂમિકા પ્રમાણે આપવામાં આવે છે.

યોનિહર્ષ, સ્પર્શાસહયોનિ [Vaginismus)-દુખાવા માટે નં.૮ અપાય છે અને તે સાથે નં.૯. એ ઉપરાંત બીજા ચિન્હો ઉપરથી તથા એમ થવાનાં કારણોનો વિચાર કરી ચિકિત્સા કરાય છે.

પ્રદર (Leucorrhoea):-ઘણીખરી સ્ત્રીઓને આ વ્યાધિ નબળાઇને લીધે થાય છે. એમા યોનિમાથી ધોળા રંગનો રસ નીકળે છે. જેને સાધારણ લોકો ધાત જાય છે એમ કહે છે. આ શ્વેતપ્રદર કહેવાય છે. કેટલેક પ્રસંગે લાલ રંગથી મિશ્રિત એ રસ હોય છે અને તેને રક્તપ્રદર કહે છે. આ નીકળતો પદાર્થ કેટલીક વાર દાહક નથી હોતો પણ કેટલીક વાર દાહ કરનાર થાય છે તેથી જે જે ભાગમાં અડકે છે ત્યાં દાહનું ભાન તે સ્ત્રીને કરાવે છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં પ્રદરચૂર્ણ (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) આપવું અથવા પ્રકરણ રમા ચિકિત્સા જણાવ્યા પ્રમાણે કરવી. ઘણા ખરામાં નં.૫ ખાસ ઉપાયરૂપ હોય છે. છતાં પદાર્થના રંગ ઉપરથી નં.૭, ૯, ૧૦, ૬ અને ૧૨ આપવામાં આવે છે. નં.૨ અશક્તિને માટે કાયમ આપ્યા કરવો એ સારી વાત છે દિવસમાં એક બે વાર આપવો. આ સાથે નં.૬ આપવાનો હોય છે તો નં.૬ ને રાત્રિના ભાગમા અને નં.૧ને દિવસમાં આપવો. આ સર્વ નીચે પ્રમાણેના ચિન્હો પ્રમાણે અપાય છે:—

નં.૫: જ્યારે વહેતો પદાર્થ ઘટ્ટ, દુધજેવો ધોળો અને બળતરા નહિ કરનાર હોય ત્યારે. શ્વેતરક્ત વર્ણ હોય ત્યારે પણ એ જ.

નં.૭: વહેતો પદાર્થ જ્યારે ચીકણો પીળો હોય છે ત્યારે, તથા વખતે લીલાશ પડતો હોય તો પણ આ અપાય છે.

નં.૯:—પાણી જેવો, પાતળો, દાહ કરનાર, ચચરે તેવો હોય તથા તે સાથે સવારે માથું દુ.ખે અથવા તે ભાગમાં ખરજ આવે ત્યારે. દરદી ઉદાસ થઇ રહેતો હોય ત્યારે પણ આ ક્ષાર આપવો.

નં.૧૨:— ઘણા પ્રમાણમા વહેતો હોય તો ત્યારે તથા ઋતુને બદલે આ પદાર્થ જ વહેતો હોય ત્યારે. તેમ જ સ્ક્રોફ્યુલાવાળી પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓને (નં.૧ની સાથે).

નં.૧૦:—મધજેવો, દીમજેવો, હેમપીત દેખાતો અથવા એસિડરૂપ પદાર્થ વહેતો હોય તો

નં.૬:—દાહ કરતો પદાર્થ હોય તો અને મ ત્રાનન્તુની નબળાઈ દેખાતી હોય તો જુઓ પ્ર. ૨.

આ સર્વ ઔષધમાથી જે લેવાનું હોય તે ખાવામા આવે છે અને તે સાથે પાણીમા નાખી એનાથી તે ભાગને સાફ કરવામા પણ આવે છે, તેમજ ગ્લિસરાઈન જેવા પદાર્થમા ભેળવી તેનુ પોતુ પણ અદર મુકી રાખવામા આવે છે અને તરફથી ઉપચાર કરવા જરૂરી છે

યોનિભ્રંશ (*Prolapsus of the Vagina*) આમા નં.૩ અને નં.૧ ખાસ ઉપાયો છે અતર બહિર્ બને પ્રકારે તે અપાય છે આમણુ બહાર નીકળે છે તે જ પ્રમાણે આ યોનિનો ભાગ પણ બહાર આવે છે બન્નેની ચિકિત્સા એક જ છે

(આ) ઋતુ, અટકાવ, રજોદર્શન, આર્તવસબંધી અવ્યવસ્થા.

સ્ત્રીઓને સમય થયે ઋતુ દેખાવો એ સ્વાભાવિક ક્રિયા છે જ્યારે એની અવ્યવસ્થા થાય ત્યારે જ એ વ્યાધિ કહેવાય છે સાધારણ રીતે એક ચાદ્ર માસને અતરે–૨૮ દિવસને અતરે સ્ત્રી રજસ્વલા થાય થાય પણ એ નિયમ બધામા લાગુ પડતો નથી કેટલીક સ્ત્રીઓને સ્વભાવથી જ થોડા ઘણા દિવસ વધતા ઓછા થાય છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ દરમામે રજસ્વલા નહિ થતા માત્ર સગર્ભા થવાની હોય તે સધિમા જ એટલે પ્રસવ થયા પછી બે એક વર્ષે

નં. ૬:—નબળા બાંધાની સ્ત્રીમાં અનિયમિત રજોદર્શન થાય, રજસ્ પ્રમાણમાં ઘણું નીકળે અથવા નામમાત્ર જ નીકળે અને રજોદર્શન લાંબે સમયે થાય, રજસ્ અતિશય લાલ અર્થાત્ કાળાશ પડતું લાલ, પાતળું અને ઠરી નહિ જાય તેવું હોય તો તે નં.૬ને સૂચવે છે.

નં.૯—પાતળુ પાણીજેવુ રજસ્ નીકળે (નં. ૬ની સાથે) અને સાથે સુસ્ની ઘણી લાગતી હોય તે ૧૨૪થી ૩૦૪ સુધીનું આ વાપરવું. પ્રતિમાસે ઓછું ઓછુ દેખાતુ જતુ હોય તો આજ અપાય છે.

નં. ૮:—ચુક, આકડીજેવી વેદના ઋતુસમયના સંધિમાં થાય તો.

નં. ૩:—અતિશય રજસ્ વહે ને તે સાથે વેદના થાય. એ અવયવને સંકોચવા માટે આ ઔષધ છે. (નં. ૪ પણ).

નં. ૧:—વચ્ચે વચ્ચે આ વ્યાધિમાત્રમાં અપાય છે નાની ઉમરની સ્ત્રીમાં વહેલો અટકાવ આવે અને મોટી ઉમરની સ્ત્રીમાં ચઢીને આવે તો. ધાવણું છોકરૂં છતાં અટકાવ આવવો.

નં. ૧૦:—ખટાશનું અનુમાન થાય તો એટલે રજસ્ જે ભાગમાં અડકે ત્યાં દાહ કરે, તે ભાગને આળો કરે તો ત્યાં. (નં. ૬ પણ).

નં. ૧૧:—રજસ્ દાહક હોય. નસકોરી ફુટતી હોય, તાળવું બળતું હોય પેટમાં ચુક જણાય તો એ સર્વ નં.૧૧ને સૂચવે છે. યોનિનો ભાગ મુઝવો. ચાલતાં રજસ્ વધારે નીકલવું.

નં.૧૨:—રજસ્ દુર્ગંધ મારતુ હોય અને રજોદર્શન થતાં શરીર બરફજેવું ટાઢું થઇ જતુ હોય તો, અથવા રહી રહીને દેખાયા કરે તો. આ શિવાય નં.૨ તથા નં.૭ નો પણ પ્રસંગે ખપ પડે છે.

ઇલિકટ્રો હોમીઓપથીમાં antiangiotico-no 1 નામનું ઔષધ છે અને પ્રથમ ડાઇલ્યુશનમાં આપવામાં આવે છે તો તેથી અટકાવ આવે છે અને દ્વિતીય તૃતીય ડાઇલ્યુશનમાં આપવામાં આવે છે, તો તેથી અટકાવ મોડો આવે છે અથવા માસેક સુધી બંધ પણ થઇ રહે છે. તેથી અટકાવ વહેલો લાવવા અથવા મોડો લાવવામાં એ વપરાય છે.

વિશેષચિકિત્સા.

નષ્ટાર્તવઃ—નષ્ટાર્તવ એટલે રજોદર્શનનો સમયપૂર્વે લોપ થવો, અથવા રજોદર્શન નહિ થવું. આ પ્રાથમિક ચિન્હ છે પણ તે સાથે બીજાં ઘણાં ભયંકર ચિન્હો થાય છે, જેમકે ફેફસાં, માથું અથવા ઉદરપ્રતિ લોહીનો જમાવ થાય છે, વિવિધ વરમો થાય છે, તાણુ થાય છે, વગેરે. બધા જ વ્યાધિઓ આ વ્યાધિ થતાં થઈ શકે તેમ છે. આમાં જો આહારની ભૂલથી આને સમાન સ્થિતિ થઈ હોય તો નં.૧ અપાય છે. ધીમે ધીમે રજોદર્શનનો લોપ થવો,

અહેરો ફીક્કો પડવો ઇત્યાદિ નં.૧ ને સૂચવે છે. માનસિક આવેશથી તથા ભયાદિને લીધે રજોદર્શન નષ્ટ થયું હોય તો ત્યાં નં.૬ કામ કરે છે. શરદીથી થયેલા માટે નં.૫ અને ધોળી પુણી જેવી સ્ત્રીમાં થયેલા માટે નં.૯ અથવા નં.૧ છે. તેમજ જુવાન સ્ત્રીને રજોદર્શન વય થતાં નહિ દેખાય અથવા દેખાય તો બહુ જ થોડુ અને તે પણ લાબે અતરે દેખાય તો તેમા પણ નં.૯ છે. પેડુમાં ભાર લાગે અને રજોદર્શનનો નિરોધ થાય તો તે માટે નં.૭ છે. આથી થતા બીજા ચિન્હો માટે તેને જોઇ તે તે ઔષધ અપાય છે સાધારણ રીતે નં.૮ અને નં.૪ નો ખપ પડે છે.

સપીડાર્તવ (Dysmenorrhœa).—ગર્ભસ્થાન આગળ અને પેડુના ભાગમાં તીક્ષ્ણ વેદના રજોદર્શન થતા પૂર્વે થાય છે અને કોઇ કોઇ વાર રજોદર્શન થયા પછી પણ ચાલુ રહે છે તેનુ નામ સપીડાર્તવ છે. આમા સાધારણ રીતે ચુક જેવુ થાય છે પણ તે સાથે કોઇને ઉબકા આવે છે, માથુ દુખે છે વગેરે થાય છે, પ્રત્યેક રજોદર્શન સમયે આવુ થાય છે અને તે વધતું જાય છે. આમ થવાનાં મુખ્ય કારણો આ પ્રમાણે છે: ગર્ભસ્થાનમા કોઇ વસ્તુ નડતી આવે છે તો આમ થાય છે, રક્તવહનના માર્ગના સ્નાયુઓ સકોચાઇ જાય છે તો પીડા થાય છે અથવા તો ગર્ભના ભાગમા લોહીનો વધારે જમાવ થાય છે તો પણ પીડા થાય છે. આ સિવાય અન્ય હેતુઓ પણ હોય છે તેની તપાસ કરાવી ચોકસી કરવી પડે છે. ઘણુંખરામા તો છેલ્લા બે કારણો જ હોય છે અને તેથી એની ચિકિત્સામાં નં.૮ અને નં.૪ મુખ્ય છે. નં.૮ સ્નાયુનો વિકાસ કરનાર ઔષધ છે, અને નં ૪ લોહીનો થયેલો જમાવ હોય તો તેને તોડે છે. મજ્જાતન્તુની નબળાઇવાળી સ્ત્રીઓને નં.૬ પ્રસંગે ઔષધરૂપ થઇ પડે છે. ગર્ભસ્થાન કઠણ થઇ જવાથી થતો દુખાવો નં.૩ ને સૂચવે છે. આ ઉપરાંત લોહીના વર્ણ પ્રમાણે નં.૫ વગેરે પણ પ્રસગે અપાય છે. છતાં સાધારણ ચિકિત્સા આ છે કે નં.૪ રજોદર્શન પૂર્વે આપવું શરૂ કરવું, દુઃખાવો દેખાય ત્યારે નં.૪ અને નં.૮ વારાફરતી આપવા. જો એકથી મટે તો બીજા ઔષધને પછી છોડી દેવુ. પુન બીજે માસે આવું નહિ થાય તે માટે બે રજોદર્શનની વચ્ચે વચ્ચેના સમયમાં તે ગુણરૂપ જણાયલુ ઔષધ લીધા કરવુ.

આ સિવાય નં.૧, નં.૯, નં.૧૧ અને નં.૧૨ પણ પ્રસગે આ પ્રમાણે વાપરવામાં આવે છે.

નં.૧: રજોદર્શન સમયે પ્રસવના જેવી વેદના થતી અને તે સાથે પાઠનો દુઃખાવો, ચકરી, સબોગેચ્છા અને ધબ ધબ થતી શિરોવેદના એ આ નબરને સૂચવે છે.

નં.૯: રજસ્ ઓછું નીકળવું તથા વર્ણે કાળું હોવું અને રજોદર્શન થતા પૂર્વે કપાળના ભાગમાં વેદના થવી; ઓઠપર બરો મૂતરી ગયો હોય તેવું જણાવું અને ઉનાળામાં ખરજ આવવી; યોનિ પ્રદેશમાં દાહ થવો અને ગર્ભસ્થાનમાં બળતરા સાથે વાઢકાપ જેવી વેદના થવી, અતિ ઉદાસી, અતિશય રજસ્નો પ્રવાહ માસ પૂરો થતા પૂર્વે થવો તથા ફાડી નાંખે તેવો માથાનો દુઃખાવો અને ધ્રૂજારી છૂટવી.

નં.૧૧: રજોદર્શન સાથે પેટમાં ચુક નાખવી. સવારમાં પેટમાં દુઃખવું. નસકોરી બહુ જોરમાં ફુટવી.

નં.૧૨: રજોદર્શન થતાં આખું શરીર બરફ જેવું ટાઢું થઈ જવું.

અતિઆર્તવ (Menorrhagia), લોહીવાઃ—આમાં નીકળતું રજસ્ અતિ પ્રમાણમાં હોય છે. એની ચિકિત્સા ઉપર આપેલી સામાન્ય ચિકિત્સામાં દર્શાવાઇ છે તે પ્રમાણે જોઇને કરવાની છે. સાધારણ રીતે નં. ૪, ૬, ૫, ૩નાં ઔષધ આપવામાં આવે છે, અને તે નીકળતા રજસ્ના વર્ણ વગેરેથી નિશ્ચય કરી આપવાં.

કન્યાની માતાને રજોદર્શન થાય તો તેમાં લગ્નમાં વિઘ્ન આવે છે, તેમજ કન્યાની વય મોટી થયે લગ્નમાં વખતે અડચણ આવવાનો ભય રહે છે. આ હેતુને લીધે ગમે તેવી દવા એ પ્રસંગને નિર્વિઘ્ન કરવા લેવામાં આવે છે અને તેથી પછી મોટી હાનિ થાય છે. કુદરતના કામમાં વિઘ્ન કરવું એ યોગ્ય નથી છતાં આવા પ્રસગ માટે ઇલેકટ્રોહોમીયોપથીનું anti-angiotoico 1 (એન્ટી એટિકો ૧ અથવા એ ૧) એ ઔષધ સૌથી વધારે સારૂં છે. એની ગોળીઓ આવે છે. તે ગોળી ખાવામાં આવે છે તો તેથી રજોદર્શન નિયમ કરતાં વહેલું થાય છે અને એની એક ગોળી લઇ તેનું બીજું કે ત્રીજું ડાઇલ્યુશન કરી તેમાંથી એક બે દિવસ દહાડામાં બે ત્રણ વાર આચમની જેટલું પીવામાં આવે છે તો તેથી રજોદર્શન નિયમ કરતાં મોડુ થાય છે અને ઘણી વાર તો એક માસ ખાલી જ જાય છે. એક રજોદર્શન થયા પછી પદર સોળ દિવસમાં આ લેવામાં આવે તો લગ્નાદિ પ્રસંગે અડચણ નહિ આવે તેવી વ્યવસ્થા થઈ શકે છે અને તેથી પછીથી વેદના થાય છે તો તે જરાતરા જ થાય છે અને કોઇ મોટી હાનિ થતી નથી.

(૬) ગર્ભાશય અને સ્ત્રીઅંડ સંબંધી વ્યાધિઓ.

ગર્ભાશય સંબંધનાવ્યાપારની અવ્યવસ્થામાં નં. ૯ પ્રથમ આપવુ સારૂં છે. ગર્ભાશયની અવ્યવસ્થાની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

ગર્ભાશયનો વરમ (Metritis)તથા સ્ત્રીઅંડવૃદ્ધિ (Ovaritis) એ બંનેમાં વરમની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. એનું નિદાન તથા ચિકિત્સા કુશળ ડાકટર પાસે કરાવવાં એ સારૂં છે.

ગર્ભાશયભ્રંશ (Prolapsus of the uterus) તથા તેનું વળી જવું (Version, flexion):—આ પણ મોટા વ્યાધિઓ છે. એની ચિકિત્સામાં મુખ્યપણે નં. ૩ અને નં. ૧ વપરાય છે. આ આપવા તથા તે સાથે બીજી ઘણી વ્યવસ્થા જે રાખવાની હોય છે તે માટે કુશળ અનુભવી પુરુષની એમાં સલાહ લેવી.

(૩) સગર્ભાના તથ તિકાના વ્યાધિઓ.

જુઓ પરિશિષ્ટ ૧—સગર્ભાચૂર્ણ.

સગર્ભા સ્થિતિનું પ્રધાન ઔષધ નં. ૯ છે એટલે કે સગર્ભાદશામાં જે સામાન્ય અવ્યવસ્થા દેખાય તેમાં નં. ૯ નો પ્રથમ પ્રયોગ કરી જોવો ઘટે છે. કોઇ સગર્ભા સ્ત્રીને પ્રથમ માસોમાં તો કોઇને પાછલા માસોમાં અભાવો પડે છે, અન્ન ખવાતુ નથી ઉલટી થાય છે વગેરે, તેમાં પ્રથમ નં.૯ આપી જોવો અને તેથી આરામ નહિ થાય તો ઉલટીની સામાન્ય ચિકિત્સા પૂર્વે આપેલી છે તે.તપાસી, ઘટે તે ઔષધ આપવું. મુખમાં થુક બહુ આવ્યા કરે તો નં.૯, કાલિ.ક્લોર; ઉદાસી લાગ્યા કરે તો ન. ૯, કાલિ. ક્લોર; રક્તાશય આગળ બળતરા થાય તો નં.૧૯; ચુક અને અતિસાર થાય તો નં. ૮, ૧૯, ૧૧. પીશાબ બંધ થઇ જાય તો ૮, ૧૧: અભાનમાં પીશાબ થઈ જાય તો નં. ૪, ૬ અપાય છે. સગર્ભાદશામાં યોનિકંડુ વગેરે દેખાય તો તેમાં પણ પ્રથમ નં.૯ આપી જોવો અને પછી બીજા ત્વચાના રોગની માફક જરૂર જણાય તો ચિકિત્સા કરવી. ગર્ભાશય બહાર નીકળે તો ક્રેરમ ક્લોર.

સગર્ભાદશાના આરંભથી અને તેમ નહિ તો છેવટના માસમા બને તો નં. ૬ પ્રસંગવશાત્ તે સ્ત્રીને આપવો. આમ કરવાથી પ્રસવ સુખપૂર્વક સહેલથી થાય છે. નબળાઇ માટે નં. ૧ આપવો. સ્તન સુકાઇ જાય તો તે માટે આયોડાઇડ છે.

આ સાથે જો પ્રજામાં સસણી, દમ આદિના વ્યાધિઓ દેખાયા હોય તો પછીની પ્રજામાં તેમ નહિ થાય તે માટે સ્ત્રીએ તેનાં ઔષધ પ્રથમથી જ લેવાં. જેમકે થયેલી એ પ્રજામાં દાંત દુર્બળ દેખાયા હોય અથવા દાંત આવતાં ઘણું કષ્ટ પડયું હોય તો નં. ૧ સ્ત્રીએ સગર્ભાદશામાં પ્રસગવશાત્ લીવા કરવો. આમ લેવાથી નવા જન્મના બાળકમાં તે ખોડ નહિ રહેશે. નં. ૬ લેવાથી જન્મનાર બાળકનું મગજ સારૂં થાય છે અને તેને મગજના વ્યાધિઓ ઓછા થાય છે, એટલું જ નહિ પણ મનની શક્તિઓનો વિકાસ ઘણો સારો થાય છે. બાલકો સુકાં અને દુર્બળ જન્મનાં હોય તો નં. ૯ અને નં. ૧ સગર્ભા લે છે તો પછીની પ્રજા છેક તેવી થતી નથી. બાળકોને જન્મ્યા પછી માંદા જોવાં અને ઔષધ કરવાં તે કરતા જન્મના પૂર્વે તેમનું શરીર બંધાતુ હોય તે સમયે

જો બરાબર વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તો બાલકનો આખો જન્મારો સુખી થાય છે. આ જ નિયમ માનસશાસ્ત્રમાં પણ ચાલે છે. જે પ્રકારનું બાલક–જેવું તંદુરસ્ત, ખુબસુરત, દૃઢ બાંધાવાળું, જેવું ગુણવાળું સ્ત્રી ધાર્યા કરતી હોય તેવા ગુણધર્મ વાળું તે બાલક થાય છે. તેથી જે પ્રકારે સતત ભાવના કરવામાં આવે છે, જેવા ગુણવાળાનું નિરંતર ચિંતન થતું રહે છે, તો જન્મતું બાળક, અવશ્ય તેવા ગુણધર્મ વાળું થઇ રહે છે. (આના અધિક વિવેચન માટે જુઓ **શ્રીમહાકાલ** સંવત ૧૯૬૨–૬૩ના અંકો).

પ્રસવસમય થતાં સ્ત્રીને પ્રસવવેદના થાય છે, પીડ આવે છે, તેમાં **નં. ૬** ખાસ ઔષધ છે. વેદનાની શરૂઆત થતાં **નં. ૬** (૨ x) આપવામાં આવે છે તો થોડા સમયમાં સહેલથી પ્રસવ થાય છે. એ પીડ દુર્બળ હોય છે તો તે માટે નં. ૬ અને નં. ૩ છે, રહી રહીને પીડ આવતી હોય છે તો નં. ૮, પ્રસવ થયા પછી ગર્ભાશયનો સંકોચ થવા માંડે છે તેથી તેને મદદ કરનાર ઔષધ **નં.૩** છે. તેથી પ્રસવ થયા પછી **નં.૩** જરૂર જણાય તો અને **નં.૪** રોજ એક ડોઝ આપવા. **નં.૩** ને લીધે ગર્ભાશયનો સંકોચ વિનાકષ્ટે થાય છે અને **નં.૪** આપવાથી સુતિકાજ્વર આવતો નથી અને આવે છે તો તે ઘણોં સાધારણ આવે છે અને સ્તન ચઢતાં નથી, તેમ જ પ્રસવ પછીની વેદના મટી જાય છે. ઓર (placenta) બરાબર નીકળી નહિ ગઇ હોય તો **નં.૫** અથવા **નં.૬** આપવો. પ્રસવ થયા પછી પણ **નં.૬** જરૂર જણાંયે થોડા દિવસ રાત્રિના ભાગમાં આપવો. દશ દિવસ થઇ ગયા પછી **નં.૧** એક બે વાર આપતા રહેવાથી શક્તિ વધે છે અને પછીનો સુવાવડનો ભાગ રમત જેવો થઇ રહે છે. પ્રસવ સમયે તાણ જેવું દેખાય છે અથવા ગર્ભાશયનું છિદ્ર બરાબર વિકાસવાળું થતું નથી તો તે માટે **નં.૮** અપાય છે.

પ્રસવ થયા પછી પ્રસંગે સ્તન ચઢે છે અને તેથી જ્વર આવે છે. એ જ્વરમાં **નં.૪** અને તે સાથે **નં.૫** વારાફરતી અપાય છે. **નં.૫** એનું ખાસ ઔષધ ગણાય છે. ડો. સુસ્લર પોતે **નં.૬** ને જ ખાસ ઔષધ માને છે અને તે યોગ્ય દેખાય છે. **નં.૫** સોજા માટે આપવું સારૂં છે પણ **નં.૬** દિવસમાં બે ત્રણ વાર આપવું જરૂરનું છે. એ જ્વરમાં તાણ કે આંચકી થાય છે તો તે માટે વચ્ચે **નં.૮** અપાય છે.

સૂતિકાને સુવાવડમાં જ રજોદર્શન થાય તો તે માટે **નં.૧** ઔષધ છે. ઓર નીકળવાની જે વેદના તે ન્યૂન બળવાળી હોય છે તો ઓર નીકળી શકતી નથી તે માટે **નં.૩** છે.

સ્ત્રીઓને થોડા દિવસ પછી સ્તનમાંથી દુધ નીકળે છે. તે જો જોઇએ તેથી ઓછું નીકળે છે તો **નં.૧** અથવા નં.૩ આપવાથી વધારે દુધ આવે છે.

નં.૧૧ થી દુધ ઓછુ થાય છે, દુધ પાતળુ પાણી જેવું અથવા ભુરાશ પડતુ હોય તો નં.૯ આપવો, અથવા તેથી ન સારૂ થાય તો નં.૧.

કેટલીક સ્ત્રીઓને અધુરે જાય છે તે માટે નં.૬ અને નં.૩ વારા ફરતી આપવાના છે અને નં.૧ વચ્ચે વચ્ચે, આથી અધુરે જતુ અટકે છે અધુરે ગયા પછી પ્રસવની ચિકિત્સા કરાય છે.

સૂતિકાનાં ખાસ ઔષધો નં.૬ અને નં.૧ છે. નં.૬ અરગટનુ (Ergot) કામ કરે છે. સૂતિકાદશામાં વિવિધ ઇતર વ્યાધિઓ થાય છે તેમા પણ નં.૬ આપતા રહેવો એ લાભ કરનાર છે જે ઇતર વ્યાધિઓ થાય તેની તે તે નિયમથી ચિકિત્સા કરવાની હોય છે.

સૂતિકાને ઔષધ આપતા આ વાત પર ખાસ ધ્યાન આપવું -નં.૬ એ સાચી પીઢને લાવનાર છે. નં.૪ પ્રસવ પછીની વેદનાને આરામ કરે છે, એ ભાગને રૂઝાવે છે નં.૩ પ્રસવ પછીની વેદનાને ઉત્તેજન કરે છે

શસ્ત્રક્રિયા (*Surgical operation*).

ઓપરેશન પછી આપવાનુ મુખ્ય ઔષધ નં ૪ દરદી નખાઇ જાય અથવા ઓપરેશનનો ધ્રાસ્કો પડવાથી દુર્બળ થઈ જાય તો તે માટે નં. ૬ ૯, આરસેનિક. તે ભાગમા ગેન્ગ્રીન થઈજાય તે માટે નં. ૬; આરજોડ

આ દવાઓનો ઉતાર

આ બારે દવામાંથી કોઈ પણ દવા ભૂલથી લેવાઇ ગઈ હોય તો તેની માઠી અસર ઘણું કરીને સદા રહેતી નથી પ્રસગે અધિક થાય છે તો, તે દવા મૂકી દેવાથી જતી રહે છે. પણ જો તરત તેને મટાડવી હોય તો આ બારે ઔષધોનો ઉતાર જલદ કાફી પીવી એ છે; અથવા ટિંકચર કેમ્ફરના બે ટીપાં ખાંડમાં ખાવામા આવે તો તેથી પણ આ દવાની માઠી અસર જતી રહે છે, એમ ઘણા હોમીઓપથી ડોકટરોનુ મત છે

અત્રે બતાવેલી ચિકિત્સા પ્રમાણે આ ક્ષારોનો ઉપયોગ થતા નીરોગ પ્રજા જન્મે છે. જન્મ્યા પછી નીરોગ અને દઢ બાંધાવાળી થઈ રહે છે. ભારતપ્રજા દઢ આરોગ્ય અને દઢ શરીરને પામી, સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિને પામતી રહે એ જ સર્વ મંગલકર પરમાત્મા પ્રતિ યાચના છે

પરિશિષ્ટ ૧.

આ ગ્રથની પ્રથમાવૃત્તિ બહાર પડતા ઘણા સજ્જનો તરફથી એવુ જાણવા માં આવ્યું કે સાધારણ રોગો માટે આખુ પુસ્તક તેમને જોવુ ઠીક લાગતુ નથી વળી વ્યાધિને બરાબર તપાસી તેને અનુકૂળ ક્ષાર શોધી કાઢવામાં મહેનત પડે છે. તેથી જેમ એલોપથી સસ્થામા ઉધરસ થાય કે પેક્ટોરલ પાઉડર અથવા

પેકૃરોગ્લ મિશ્ચર અપાય છે, જેમ જ્વર આવતા ડાયેફોરેટિક મિક્ચર અપાય છે, તેમ આ ઔષધોમાથી પણ સાધારણ વ્યાધિ માટે વિશેષ વિચાર નહિ કરવો પડે અને તરત ઔષધ લઇ શકાય તેવી યોજના થાય તો સારૂ આ ઉપરથી આ ભાગ ક્ષારોમથીજ, વળી અંશે તે તે રોગ પર લાગુ પડે તેવી રીતે મિશ્રણ કરી આ પરિશિષ્ટમા જણાવવામા આવતા ઔષધો દર્શાવવામા આવ્યા છે જે જે વ્યાધિને માટે જે પાવરના ઔષધો બહુવા જોઇએ છે તે પાવરના ઔષધો પ્રસિદ્ધ અનુભવી ડોકટરોના લેખને અનુસરી કહેલા છે તેને વેજ્વુડ મોરટરમા (ખરલ) મર્દન કરી આ ચૂર્ણો તૈયાર કરાય છે તેથી આ ચૂર્ણો તે તે દર્શાવેલા વ્યાધિ માટે પ્રથમ લઇ જોવા ભલામણ કરવામા આવે છે ઘણુ કરીને એ ઔષધથી તે તે વ્યાધિ શમે છે પણ પ્રસગે તેની અનુકૂલ અસર નહિ જણાય તો પછી તે દરદીએ દ્વિતીય તૃતીય ભાગમા કરેલા પ્રતિપાદન પ્રમાણે પોતાને અનુકૂલ પડતો ક્ષાર શોધી કાઢવાનો શ્રમ લેવા જરૂર રહે છે

(૧) અજીર્ણચૂર્ણ

ન ૧૦ ૩૮, ન ૧૧ ૩૮, ન ૧૨ ૧૨૮ આ ત્રણને મિશ્રણ કરી આ ચૂર્ણ થાય છે

જઠરની અવ્યવસ્થા, ખટાશની વૃદ્ધિ થવી, ખાટા ઓડકાર આવવા, વાયુનો દુખાવો થવો, અપચો જણાવો, રૂચી નહિ થવી પેટમા ભાર લાગવો, ખારી અથવા કડવી ઉલટી થવી કમજો, માથાનો દુખાવો ઇત્યાદિમા આ ચૂર્ણ ચાલે છે ખાધા પછી અને રાત્રે સુતી વખતે એમ ત્રણવાર આમાથી બે બે ગ્રેઈન ઔષધ ખાવુ

(૨) બધ્ધકોશચૂર્ણ

ન ૮ ૩૮ ન ૧૧ ૨૮ ન ૩ ૩૮. આ ત્રણને મિશ્રિત કરી આ ચૂર્ણ થાય છે

સામાન્ય બધકોશ, યકૃતની મદતા, દસ્ત કઠણ અથવા કાળો, માથુ દુખવુ નાસ મારતો શ્વાસ મોમા ખરાબ સ્વાદ, જીભપર થર એ આદિ ચિન્હમા એ વપરાય છે જમતા પૂર્વે અને પછી તથા રાત્રિએ સુવા જતા આમાથી ત્રણ ત્રણ ગ્રેઈન ઔષધ લેવુ

(૩) જ્વરચૂર્ણ

ન ૪ ૩૮, ન ૫ ૩૮, ન ૧૧ ૧૮ આ ત્રણને મિશ્રિત કરી આ ચૂર્ણ થાય છે

ટાઢીઓ તાવ, આતરીઓ તાવ રીમિટટ તાવ, ત્રિદોષ, વરમજન્ય જ્વર આદિ, ચોથીઆ તાવ સિવાયના સર્વ જ્વર અને એ ઉપરાત વરમ જેમા હોય તેવા સર્વ વ્યાધિમા એ વપરાય છે બે બે ગ્રેઈન દવા ત્રણ ત્રણ કલાકને અતરે લેવી

(૪) શ્લેષ્માદિચૂર્ણ

ન ૪ ૩૮, ન ૫ ૩૮, ન ૮ ૩૮ આ ત્રણને મિશ્રિત કરી આ ચૂર્ણ થાય છે

સળેખમ ઉધરસ શ્લેષ્મજન્ય જ્વર, લુખી ઉધરસ, શ્વાસ લેતા મહેનત જણાવી, છાતીમા દુખાવો ઇત્યાદિમા એ વપરાય છે બે બે ગ્રેઈન દવા બે બે કલાકને અતરે લેવી

આ ઔષધ બે ત્રણ દિવસ લીધા પછી જો આરામ નહિ લાગે અથવા ઉધરસ જોરમા આવે તો ન ૮ માત્ર લેવો

(૫) વાતચૂર્ણ

ન ૪ ૩૮, ન ૮ ૩૮, ન ૭ ૩૮ મિશ્રિત કરી મર્દન કરવાથી આ ચૂર્ણ થાય છે

વાનો દુખાવો, સાધા રહી જવા, સાધામા સોજો થવો ટચકીયુ, સ્નાયુના ભાગમા વા આવવો, તથા વાને લીધે જ્વર આવવો વગેરેમા એ વપરાય છે જમતા પૂર્વે તથા સુતી વખતે આમાથી ત્રણ ત્રણ ગ્રેઇન દવા લેવી

(૬) તન્તુવેદનાચૂર્ણ

ન ૮ ૩૮, ન ૪ ૩૮ ન ૬ ૩૮ મિશ્રણ કરી મર્દન કરવાથી આ ચૂર્ણ થાય છે

મજ્જાતન્તુના વ્યાપારની અવ્યવસ્થાથી માથાના ભાગમા, કપાળના ભાગમા અથવા અન્ય ભાગમા દુખાવો થવો, કળતર થવુ સાએટિકા વગેરે મજ્જા તન્તુના વણાખરા વ્યાધિમા એ વપરાય છે ત્રણ ત્રણ ગ્રેઇન દવા બે બે કલાકે ઉના પાણી સાથે લેવી

(૭) પ્રદરચૂર્ણ

ન ૫ ૩૮, ન ૧ ૩૮, ન ૮ ૩૮, ન ૬ ૩૮ મિશ્રિત કરવાથી આ ચૂર્ણ થાય છે

સર્વ પ્રકારના પ્રદરના સ્ત્રીવ્યાધિમા એ વપરાય છે એ ઉપરાત સ્ત્રીઓને માટે આ ચૂર્ણ ઘણી રીતે સારૂ છે બે બે ગ્રેઈન દવા ત્રણ ત્રણ કલાકે આરામ થતા સુધી આપવી

(૮) સગર્ભાચૂર્ણ

ન ૮ ૩૮, ન ૧ ૩૮ ન ૬ ૩૮ ન ૩ ૩૮ આ મિશ્રિત કરવાથી આ ચૂર્ણ થાય છે

સગર્ભા સ્ત્રીને સુખપૂર્વક પ્રસવ થવા માટે, બાળકનુ શરીર પુષ્ટિ પામે તથા નીરોગ રહે તે માટે એ ચૂર્ણ વપરાય છે આ ચૂર્ણ ગર્ભસ્રાવ થતો અટકાવે છે સગર્ભાને પાચમો માસ બેસતા જમતા પૂર્વે અને પછી બે બે ગ્રેઈન આ ચૂર્ણ રોજ આપવુ

(૯) ત્વચાચૂર્ણ

ન ૫ ૬૮ ન ૭ ૩૮, ન ૨ ૩૮, ન ૧૨ ૧૨૮, મિશ્રિત કરવાથી આ ચૂર્ણ થાય છે

ત્વચાના ઘણા ખરા સામાન્ય રોગોપર અને ખાસ કરીને લીલુ ખરજવું, ખીલ, ફોલ્લી, રતવા, દુધની પોપડી ઇત્યાદીમાં એ વપરાય છે. ત્રણ ત્રણ ગ્રેઈન દવા દિવસમાં ત્રણ વાર લેવી અને વેસેલાઈન અથવા ઘીમાં કાલવી એનો મલમ કરી ચોપડવો.

(૧૦) પ્રમેહચૂર્ણ.

નં.૪ ૨X, નં ૫ ૨X, નં ૮ ૩X. મિશ્રિત કરવાથી આ ચૂર્ણ થાય છે.

પ્રમેહ ગ્લીટ, પ્રદર, સ્ત્રીપુરૂષના જનનેન્દ્રિયમાંથી કોઈ પણ જાતનો પદાર્થ નીકળવો ઇત્યાદીમાં એ વપરાય છે. પાચ ગ્રેઈન આ ચૂર્ણ લઈ ૭ ઔંસ પાણીમાં નાંખી તેને થોડે થોડે અનરે પીવા કરવુ અને એટલું આખા દિવસમાં પૂરૂં કરવું. તેમજ ૩૦ ગ્રેઈન ચૂર્ણ બે ઔંસ પાણીમાં નાખી તે વડે એ ભાગોને ધોવા.

(૧૧) અશક્તિચૂર્ણ.

નં.૧ ૩X, નં.૮ ૨X, નં.૪ ૨X, નં.૧૦ ૨X, નં.૬ ૨X, આ મિશ્રિત કરવાથી આ ચૂર્ણ થાય છે.

આ ટૉનિક ચૂર્ણ છે અને નબળાઈ આણનાર સર્વ વ્યાધિમાં વપરાય છે. જ્વર વગેરે મટી ગયા પછી અથવા ગમે તે અન્ય કારણથી નબળાઈ જણાય તો તેમાં એ અપાય છે. મગજ ખાલી પડી જાય તો તેમાં પણ એ ઉત્તમ અસર કરે છે. ત્રણ ત્રણ ગ્રેઈન દિવસમાં ત્રણ વાર લેવી.

(૧૨) પુષ્ટિચૂર્ણ.

નં.૯ ૬X, નં.૬ ૩X, નં.૧ ૬X. મિશ્રિત કરવાથી આ ચૂર્ણ થાય છે.

નપુંસકપણું, જનનેન્દ્રિયનું વીર્યહીનપણુ, અકાલ જરા ઇત્યદિમા એ વપરાય છે, આખા શરીરના અવયવોના વ્યાપારને એ પુષ્ટિ આપે છે તથા શરીરના અને ખાસ કરી વીર્યના બાંધાને દૃઢ કરે છે. ૩ ગ્રેઈન દિવસમાં ચાર વખત લેવું.

પરિશિષ્ટ ૨.

વિવિધ વ્યાધિચિન્હોમાં કયું ઔષધ આપવાનું હોય છે તેનું દૃષ્ટિ નાંખતાં જ ભાન થવા આ દ્વિતીય પરિશિષ્ટ છે. આ પરિશિષ્ટમાં ભૂમિકાક્રમ પ્રમાણે ઔષધ ગોઠવવામાં નથી આવ્યાં, પણ વિવિધ ચિન્હોને વિગતવાર લખી તેને માટે ઉપયોગી થનાર ઔષધ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ગ્રથમાં જે ક્રમથી તૃતીય ભાગમાં પ્રતિપાદનનો ભેદ છે અને તે એ કે મસ્તકથી આરંભી છેક નીચેના ભાગ સુધી ક્રમવાર આપવામાં આવ્યું છે અને આ પરિશિષ્ટના અતમાં ખાસી-ઓતનું પણ અકારાદિક્રમથી વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. નિંદ્રા, જ્વર આદિનું તે તે સ્થલે પ્રતિપાદન આપવા ઉપરાંત પૃથક્ પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ પરિશિષ્ટમાં જે ચિકિત્સા દર્શાવી છે તે પ્રધાનપણે ડૉ. ડયુઇ અને બોરિક તથા ડૉ. શેનનના ગ્રંથને આધારે દર્શાવી છે તેથી પ્રુવિંગ પ્રમાણે આ કરવામાં આવેલી છે એ લક્ષમા રાખવું ઉચિત છે. ઔષધની પાવર. ડોઝ વગેરેનું જે પ્રતિપાદન આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં કરેલું છે તે જ અત્ર પણ સમજી લેવાનું છે.

માનસિક ચિન્હો

અવાજ નહિ સહન થવો ૬, ૧૨, ૫.
આપઘાત કરવાની વૃત્તિ ૧૧.
આરામ લાગવો ઉંઘવાથી ૪.
આશયરહિત મન ૧૦.
ઉદાસી લાગવી ૯, આરસેનિક.
ઉન્મત્તપણું ૧૧.
એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ચીજે

ચિન્તાતુર ૧, ૬, ૧૦.
બાલિશ ૯.
વહેમી ૬.
વિસ્મરણવાળી ૧, ૮.
શરમાળ ૬.
સંશયવાળી ૩, ૬.
ફરનિચરને માણસ ધારવાં ૧૦.
એકારપણું (સર્વ સંબંધમાં) ૪.

સોય તથા ટાંકણીથી રમ્યા કરવું ૧૨.
સ્મરણશક્તિ ઓછી થવી. ૧.
હસ્યા કરવું ૬.
હિંમત જતી રહેવી ૧૧.

માથું, મગજ (મસ્તિક) અને ખોપરી

અવાજ થવો, માથામા ૬.
આધાશીશી ૯.
ખોડો ૭, ૮, ૯, ૫.
ચક્કરી આવવી, ફેર આવવા;
આંખ ખેંચવાથી ૯
થાકથી ૬.
પાંડુતાથી ૬.
જઠરની અવ્યવસ્થાથી ૧૦.
દારૂ પીવાથી ૯.
આંખ મીંચતાં ૧૨.
ઉબકા સાથે ૧.
ઉંચુ જોતાં ૭, ૬.
ઉભા રહેતાં ૭, ૬.
ઉભા રહેતાં (બારીએ) ૧૨.
ચાલતાં ૧, ૯, ૧૨.
જમણી તરફજ ચાલવું જોઇએ ૧૨.
પડી જવાનું લાગે, આગળ,પાછળ અથવા ડાબે પડએ ૧૨.
બેસી જવું પડે ૧૨.
વૃદ્ધાવસ્થામાં ૧.
ચળ આવતા ફોલ્લા ૯.
તાલ પડવી ૭, ૧.
તાળવું પડવું ૧, ૧૨.
દબડાઈ જવુ (અસ્થિનુ) ૩.
પાંડુતા–મગજની ૬.
પીળી પોપડી બાઝવી ૨.
બ્રેઈન ફેગ ૧, ૬, ૯, ૧૨.
મગજના મૂળ આગળ સખતવેદના ૧૧.
મગજની અવ્યવસ્થા (બાલકમાં) ૮.
મગજની શિથિલતા ૧૧.
મગજનું ઉછાળવું ૬.
„ (પાછળથી અસર) ૧૧.
મગજનો એપોપ્લેસી ૬.
મગજનો વરમ ૪.
મગજ પર લોહીનો ધસારો ૪.
મગજમાં પાણી ૬.
માથાના ઉપરના ભાગમાં દાહ થવો ૧૧.
માથામાં વાગવાથી થતી અવ્યવસ્થા ૧૧.
વાળ ઓળતાં વેદના ૧૧, ૪.
વાળ ખરી પડવા ૭, ૯, ૧૨.
લોહીના ટ્યુમર (ઢીમણું) ૩.
શિરોવેદના, માથું દુઃખવું:
આરામ થવો;
એકાન્તથી ૧૧.
ખાવાથી ૬.
ગરમ લુગડું માથે બાંધવાથી ૧૨.
ઠડકથી ૪.
નસકોરી ફૂટવાથી ૪.
શીતળ ખુલ્લી હવાથી ૭.
સહેજ હવામાં ફરવાથી ૬.
સેક વગેરેથી ૮, ૧૨.
હર્ષથી ૬.
વધવી: શિરો વેદના
અજવાળાથી ૧૨.
અવાજથી ૧૨.
ઋતુફેરથી ૧.
ગરમ ઓરડામાં ૭.
ગરમીથી ૧.

ટોપીના ભારથી અથવા ઠંડકથી ૧.
નીચું વળવાથી ૪.
પડખે અથવા પાછળ માથું ફેરવવાથી ૭.
મહેનતથી ૧૨.
માનસિક શ્રમથી ૧, ૮, ૧૨.
વાંચવાથી ૧૧.
સાજરે ૭
હાલવા ચાલવાથી ૧૧, ૪.

શિરોવેદના, માથું દુખવું (કારણ)
ગરમી અતિશય થવાથી ૧૨.
જઠરની અવ્યવસ્થાને લીધે ૧,૧૧,૧૨,
ધાતુસ્રાવને લીધે ૧, ૯.
ભૂખને લીધે ૧૨.
માથે વાગવાથી ૧૧.
માનસિક શ્રમથી ૮, ૧૨.
લોહીના જમાવથી ૪, ૧૨, ૧૧, ૯.
લૂ લાગવાથી ૯.
વાને લીધે ૧, ૭, ૮, ૧૧.
શરદીને લીધે ૪.
શ્લેષ્મને લીધે ૯.
સૂર્યના તાપથી ૪.

શિરોવેદના, માથું દુખવું; (સમય)
અમુક ઋતુમા જ ૯.
દીર્ઘ સમયની ૧, ૯, ૧૨.
બપોર સુધી રહેતી ૯.
સવારે જાગતા જ જણાતી ૧૦.
સવારે શરૂ થતી ૯, ૧૧, ૧૦.
સાંજરે શરૂ થતી ૭.

શિરોવેદના, માથું દુખવું અને સાથે અતિશય વેદના થવી ૮.
અવાજ નહિ સહન થવો ૬.
આખ આગળ તનખા દેખાવા ૮.
આળસ મરડાયા કરવુ અથવા બગાસા આવ્યાં કરવા ૬.
ઉંઘી નહિ શકાવુ ૪, ૬.
ઉબકા થવા ૨, ૧૦;
ઉબકા થવા અને ટાઢ વાવી ૮.
ઉબકા થવા (મૂર્છા આણે તેવા) ૩.
કળતર થવુ ૬, ૮.
ઘેન આવવુ ૯.
ચકરી આવવી ૧૧, ૪, ૧૨.
જીભપર થર હોવો ૪.
થાક લાગવો ૬.
ધોળો બળખો નીકળવો ૫
પિત્તનાં ચિન્હો હોવા ૧૧.
પેટ ખાલી લાગવુ ૬.
બધકોશ હોવો ૯.
માથાના ઉપરના ભાગમા નાડીના ધબકારા લાગવા ૧૧.
માથું ઠંડ લાગવુ ૧, ૧૨.
વાયુસ્રાવ બધ થવો ૧.

શિરોવેદના, માથું દુખવું
એકદમ દુઃખી આવવુ ૧૧.
ખાતા ૬.
ગટકા ભરવા ૪, ૧૨.
ચાલતા ૯.
દાત આવતા ૧.

ભાગમાં
આખુ માથું દુખવુ અને કપાળ આગળ વધારે ૨.
આગલા ૧૦.
જમણી બાજુ ૪.

તાળવાના ૮, ૯.
પાછળના ૬. ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૧.
મથાળાના ૧૦, ૧૧.
મેરૂદંડ સુધી ૮.
ભાલા ભોંકાવા ૮.
રજોદર્શન પૂર્વે વા પછી ૯.
વિદ્યાર્થી કુમારની ૬, ૮.
વિદ્યાર્થી કન્યાની ૧, ૯.
વેદનાનું સ્થાન બદલાયા કરવુ ૭, ૮.
શૂળ નાંખવી ૪.
સ્કોફ્યુલસ પ્રકૃતિવાળાની ૧૨.
ટ્રેકોમા ૫.
ડોળા દુઃખવા ૩, ૪, ૬
,, ફરકવા ૮.
દીવાની માફક હાલ હાલ થવુ (આંખ આગળ) ૯.
દુ.ખવા આવવી (આંખ) ૨, ૪. ૭, ૯, ૧૦.
,, ખીલ સાથે ૧૦.
,, જીર્ણ ૧૧.
દેખાવું અક્ષર ભેગા ૯.
,, અજવાળુ (ઝગઝગાટ) ૮, ૩.

આંખો થઈ જવો ૧, ૧૨.
ધાર પર બળતરા થવી ૧૧.
ફફોલા ૯.
ફુલ પડવું ૩, ૧૧.

પોપચાં

કોણ સુઝવાં ૨.
ગુમડું ૧૨.
ચોંટી જવાં ૧૦, ૧૨, (૧,૬,૯,૩).
ધાર પર બળતરા ૧૧.
નીચાં પડી જવાં ૮, ૬.
પીળી પોપડી બાઝવી ૭.
ગ્સોળી થવી ૧૨.
ફોલા જેવા ખીલ ૧૦, ૧૧.
બળતરા થવી (આંખમાં) ૪, ૬.
બે વસ્તુ દેખાવી (વસ્તુ બેવડી
દેખાવી) ૮, ૬.
માલફું જેવું ૮.
,, કૃમિને લીધે ૧૦.
મોતીઓ ૩, ૧, ૭, ૫.
રેતી પડી છે એવું લાગવું ૫, ૬, ૪.
લાલ અથવા પીળી (આંખ) ૯, ૧૧.
લાલચોળ (આંખ) ૧૦, ૪, ૯.
સ્ટ્રેબિસમસ ૬, ૮, ૧૦.
સ્નાયુની અશક્તિ ૯, ૬, ૮.
ઓછું સંભળાવું ૪, ૬, ૧૨, ૮.

કાન પાકવો (નીકળતા પદાર્થ)

ગંદા પદાર્થ નીકળવો ૬.
ઘટ્ટ પરૂ જેવો ૨.
દુર્ગંધ મારતો ૬.
પાણી જેવો ૭.
પીળો (સાફ) ૭.
મ્યુકસ અને પરૂવાળો ૪.
લોહીમિશ્રિત પરૂ ૨, ૭.

કાનનો દુઃખાવો:

કંઈ બહાર નીકળતું હોય તેવું
ભાન થવું ૧૧.
ગટકા ભરવા ૪.
ગ્રંથિસોજો ૫, ૧.
તન્તુનબળાઈને લીધે ૮.
દાહ સાથે ૪.
ભેજવાળી હવાથી વધતો ૧૧.
વાનો દુઃખાવો ૧.
શૂળ નાંખવી ૯, ૪, ૧૧.
હાડકામાં (આસપાસનાં) ૧.
ચળ (કાનની) ૧૦.
,, (કાનમાં) ૯.
પાંડુતાવાળા દરદીના કાનના વ્યાધિ ૪
પાતળી પોપડી બાઝવી (અંદર) ૧૦

લોહી નીકળવુ ૪
શ્રવણશક્તિની અતિતીક્ષ્ણતા. ૬
સોજો (કાનમા) ૫, ૧૨

નાક.

અસ્થિની વૃદ્ધિ ૩
અસ્થિનો સડો ૧૨, ૩
ઇનફ્લ્યુએન્ઝા ૧૧, ૯
એક બાજુ બહેર મારી જવી ૯
કરોળીઓ ૮.
ગધનું ભાન નહિ થવુ ૮, ૯, ૧૨,
આયોડા
ગુગા બાઝવા ૮, ૧૨
ચચરવુ ૮
,, જખ્મો નસકોરામા ૪.
ચળ ૧૨, ૧૦, ૧૧
નાક બવ થઈ જવુ ૩, ૫, ૧૧, ૭
બળતરા થવી ૧૧.
શ્લેષ્મ ૪, ૫.
,, જીર્ણ ૯, ૧૨
,, નાક તથા પાછળના ગળાનો ૧૦
,, નાક સુકાવુ ૭, ૩, ૫, ૯.
,, ,, ,, (જીર્ણ) ૭
,, નાક વાગફરતી સુકાય ને ગળે
૮, ૯
,, પાછલા ગળાનો ૧૦
,, પાછલા નસકોરામાથી રસ
નીકળે ૬
,, સવારમા વવતો ૯
,, સળવળાટ થવો ૪.
,, સહજ સહજમા થવો ૪, આર

ચહેરો

ઓઠ:
કાતરા પડવા તથા બળવા ૯, ૭.
ચામડી ઉખડી જવી ૬, ૭.
ધોળા થવા ૭.
સુકાવા ૭.
સુઝવા ૩, ૯.
સુઝવો ઉપરનો ઓઠ ૧.
કેન્સર ૭
ખીલ ૨, ૫, ૧૨, ૭.

ગાલ:
ઉના અને આળા ૪.
દાઢી પર ફોલ્લી ૯.
સોજો ૨, ૫.
સોજો કઠણ ૩.
ચળ આવવી ૯, ૬.

દુ:ખાવો:
ગરમીથી આરામ થતો ૮, ૧૨.
જમણી બાજુની નીચેની દાઢમાં ૧૦.
જમણી બાજુનો ૮.
ઠડકથી આરામ થતો ૬, ૪.
ન્યુરેલજીક ૫, ૬, ૧૦.
પથારીમાં સુતા પછી વધતો ૮.
રાત્રે વધતો ૧.
વાનો ૧.
શરીર ઠંડુ થતાં વધતો ૮.
સાંજરે કે ગરમ ઓરડામા વધતો ૭
હાલવા ચાલવાથી વધતો ૪.

દેખાવ ચહેરાનો
કમળાવાળો ૧૧.
કુવા પડી ગયેલી આંખોવાળો ૬
ગંદો ૧.
ચીકણો ૧, ૯.
ચીરા પડેલો ૧૨.
ઝાંખો પીળો ૬, ૯, ૧૧, ૧, ૪,
ડાઘા તથા ચામડાંવાળો ૧૦.
દાહ થતો ૬.
ફીક્કો ૬, ૧૨, ૧૧, ૯, ૧૦, ૧, ૭, ૪.
ફોલ્લીવાળો ૯, ૧૧.
બેડોળ ૭, ૬.
બેસી ગયેલો ને ઓદો ૬.
ભૂરાશ પડતો ૧૦.
ભૂરો ૧૦.
માટી જેવો ૧, ૯, ૪, ૧૨.
મીણીઓ ૧.
લાલ અને ચળકતો ૧૦.
લાલચોળ ૪.
લીલાશ પડતો ફીક્કો ૧.
લોહી વિનાનો ૧, ૪.
સીસા જેવો ૯.
પરસેવો થવો (ખાતાં) ૯. ૬.
મુછ ખરી પડવી ૯.

મુખ

અવાળુ:
આળા ૯, ૧૨.
ગુમડું (અવાળુ પર) ૫, ૯, ૧, ૧૨, ૨
ચાંદા પડવાં (પાકવા) ૯.
દુ:ખવા ૧, ૭.
ધોળા હોવા ૧, ૭.
પાણીનો સ્પર્શ ન સહન થવો ૮, ૪.
પોચા ૬.
ફુલવા ૪.
ફોલ્લા (અવાળુ પર) ૧૧.
બળવા ૧૧.

લાલ લીંટી (અવાળુ પર) ૬.
લોહી નીકળવું (દાતણ કરતાં) ૨.
,, ,, વારંવાર ૬, ૯.
કરોળીઓ ૮.
કાકડાનો વરમ ૯.
કાકડો હીરો થઈ જવો ૯.
ગ્રંથિ (શુકની) પાકવી ૧૨.
ચાંદા (ધોળા) ૫.
,, ગબોડી રંગના ૬.
તાળવું આળું થવું ૧૧.
થર પીળો ક્રીમ જેવો (ઉપર) ૧૦.
થુલીયું ૫, ૯.
,, બોરાક્સ વાપરવાથી થયેલું ૧૧.
,, લાલ ગળવા સાથે ૯.
દાંતખીલી ૮.
ફોલ્લા મોતી જેવા ૯.
મુખ:
ગરમ લાગવું (મુખમાં) ૭.
ચીકણું થુક આવવું ૧૧.
બળગમ આવ્યા કરવો ૧૧.
લાલ અને આળુ ૫.
મુખના ખૂણા ખેંચાવા ૮.
મોં આવવું (વારવાર) ૬.
લાળ ગળવી ૯.
શ્વાસ વાસ મારતો ૬.
જડનાવાળી ૧, ૯.
તપખીરીયા રંગની ૬, ૧૬.
તાળવે ચોંટતી હોય તેવું ભાન થવું ૬.
થરવાળી ૪, ૧૦, ૧૧; ૭, ૫, ૧.
(ધારપર) ૭.
થુકથી ભરેલી ૯.
થુકના પરપોટા (ધારપર) ૯.
દાઝેલી હોય તેવી ૮.
ધોળી ૧, ૫, ૭.
ધોળી (ધારપર) ૭.
નરમ લુલી ૪.
પીળી (મૂળ આગળ) ૨.
ફોલી ૯.
બહેર મારી ગયેલી ૧, ૯.
બોલતાં મહેનત પડવી ૧૦.
બોલતાં શીખતાં વાર લાગની.
ભીની ૧૦.
માટીના રંગની ૨.
લાલ ૪, ૧૧.
લાલ અને આળી (ધારપર) ૬.
લીલાશ પડતી ૧૧.
સખત કઠણ ૩, ૧૨.
સાફ સ્વચ્છ ૪, ૮, ૯.
સુકી ૫, ૬, ૯.
હેમપીત ૧૦.

ઘઉંની કાંજી જેવો ૭.
જતો રહેવો ૯.
નીક્ળ્યું ૨.
ત્રાખા જેવો ૧૦.
ફીક્કો ૬.
સાબુ જેવો ૨.

દાંત.

અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થવા ૬.
(દાંત) આવતાં થતાં વ્યાધિ ૧.
„ તાણ ૪, ૮, ૧.
„ મહેનત પડવી ૧૨.
„ એનેમલ નબળું હોવું ૩.
„ કકડાવવા ૬, ૧૨, ૧૦.
„ અવાઈ જવા ૧.
દાંતખવાઇ જતાં થતી વેદના ૬.
ખોરાક (દાંતનો): ૩.

દુખાવો: (દાંતનો).

આરામ થતો ઉના પાણીથી ૮.
„ „ ઠંડકથી ૪.
„ „ ઠંડી હવાથી ૭, ૧૧.
„ તમાકુ પીવાથી ૧૧.
કપાળના દુઃખાવા સાથે વારાફરતી થતો ૬.
ન્યુરેલજીક ૮.
પગને ઠંડી લાગવાથી થયેલો ૧૨.
ભાલા ભોંકાતા હોય તેવી વેદના ૮.
લોહીના જમાવથી થયેલો ૪.
વધતો ખોરાકથી ૩.
વધતો ગરમીથી ૭.
„ ઠંડા પદાર્થથી ૮.
„ રાત્રે ૧.
„ સાંજરે ૭.
„ સુતા પછી ૮.
વાને લીધે ૨.
વીંધાતુ હોય તેવી વેદના ૧.
સાથે અવાળુમાંથી લોહી નીકળવું ૬.
„ આંખમાંથી પાણી નીકળવું ૯.
„ ગાલ ઉનો લાગવો ૪.
સાથે ગાલનો સોજો ૫. ૨.
„ દાંત લુલા હોવા ૩.
સ્થાન ફેર થયા કરવું ૮, ૭.
પીળી છારી (દાંતપર) ૬.
ભગદર ૧૨.
લુલા હોવા (દાંત) ૩, ૯, ૧૨.

ગળું.

અન્ન ઉતરતાં મહેનત પડવી ૪, ૧, ૫.
„ ગળતાં ગટ્ટાનું ભાન થવું ૧૧, ૧૦.
અન્ન ગળી જવું જ પડે ૮.
„ ગળી જવાની પ્રકૃતિ ૬.
અવાજ એકદમ તીણો થઈ જવો ૮.
„ બેશી જવો ૬.
„ „ (વક્તાનો) ૧, ૪.
ઉટાટીયું ૪, ૫, ૩, ૧, ૬.
કંઠમાળ ૧, ૩, ૧૨, ૧૦.
કાકડાનો વરમ ૯.
કાકડો ઢીલો થઈ જવો ૯, ૩.
ખારૂ મ્યુકસ નીકળું ૬, ૧૧.
ગંધ મારતું મ્યુકસ નીકળવુ ૫.
ગ્રંથિ (ગાલ)નો દુઃખાવો ૧.
ગ્રંથિ પાકવી ૨, ૧૨.
ગ્રંથિઓનો સોજો ૪, ૯, ૫, ૧૦, ૩.
ગાલસુણીઆં ૫, ૯.
ગુગણું ધીમું બોલવું ૬.
ગુંગળાવું ૮.

ચામડી (ગળામાંથી) નીકળવી ૫.
ચોરીઆ આવવા ૪, ૫, ૬.
ચોરીઆનું ગડ ૨, ૧૨.
ચોરીઆ સાથે બહેરાશ લાગવી ૧.
ઢીલું ગળું થઈ જવું ૧, ૩.
તાળવા પર પીળો થર ૧૦.
તાળવુ આળું થવુ ૧૧.
થાઇરોઇડ ગ્રંથિનો સોજો ૧૨, ૧, ૩, ૯.
પાકવું (ગળું) ૪, ૫, ૧૧, ૯.
પાછલા નસકોરામાથી ગ્સ પડવો ૮.
પૃષ્ઠનું (ગળાના) ગડ ૪.
મોળ આવ્યા કરવી ૯.
વાયુ વધેલો હોય ૮.
હૃદયદાહ તથા શીત ૧૨.

અરૂચિ થવી:

ઉના પેય પદાર્થની ૭.
ઉના ખોરાક પર ૧૨.
કાશીની ૪, ૮.
ખાટા પદાર્થની ૪.
દારૂની ૧૨.
દુધની ૪.
માંસની ૪, ૧૨.
રોટલાની ૯.

ઘી વગેરે ખાવાથી ૫.
ચકરી સાથે ૨.

ઉલટી:
અપકવ ઓગક નીકળવો ૪,૧,૩.
આઈસક્રીમ ખાધાથી ૧.
કડવું ખાવાથી ૬.
કાફી જેવા રંગની ૧૦, ૯.
ખાટી ૧૦, ૧૧, ૪, ૬.
ખાલી પેટે ૪, ૧૨.
ગઠાઈ જતા કે કાળા લોહીની ૫.
દહીં જેવી ૧, ૯.
ખાલી (જઠર) હોય તેવુ ભાન થવું ૧૦, ૧.
ખાધાથી સારૂ લાગવું ૬.
ચરબીવાળા પદાર્થ નહિ પચવા ૫
ચાદાં પડવાં ૧૦, ૬.
ચુક પિત્તને લીધે ૧૧, ૭, ૮.
જઠરના ખાડા પર લાલ ડાઘા ૯.
તૃષા અતિશય ૭, ૯, ૨.
,, ટાઢા પાણીની ૪, ૬.
,, નહી લાગવી ૭.
,, સાંજરે ૧૧.

,, જીર્ણ ૭.
,, (અતિશય ઉનું ખાવાથી થયેલો) ૫
વસ્ત્ર ખેંચીને પહેરી નહિ શકાય ૪, ૧૧.
શ્વાસ દુર્ગંધવાળો ૬, ૯.
ગોગનુ (જડર) ૧૦.
હેડકી ૮, ૩, ૯

આંતરડું પેડું અને દસ્ત

અતિસાર (જુઓ દસ્ત)
આંતરડાંની નબળાઈથી ૪.
ઋતુ ફેરથી ૨, ૧.
કમળા સાથે ૧૦.
ખટાશથી થયેલો ૧૦.
ચરબીવાળા આહારથી થયેલો ૫.
ઢગલો થઇ જવો (દરદી) ૬.
પિત્તનો ૧૧.
બંધકોશ (વારાફરતી) ૯.
ભયથી થયેલો ૬.
ભેજવાળી હવાથી થયેલો ૧૧, ૧
મેપલ ખાંડથી ૨.
મેવાથી વધતો ૧.
વેદના વિનાનો ૬.
શરદીથી થયેલો ૪.
શીતળા પછીનો ૧૨, ૫
શ્રમિત થઈ જવો (દરદી) ૬, ૧.
અર્શ:
અતિશય વેદના ૧૨, ૬.
અંદરના ૭, ૩.
આંધળા ૭, ૩.
ચટકા ભરતા ૯.
ચળ આવતી ૬.
જીર્ણ (અર્શ) ૧.
દુખતા ૯.
રસ નીકળતા ૧.
લોહી પડતા ૪, ૫, ૩.
વાઢ કાપ થવું ૮.
સુઝેલા ૪.
આંતરડામાં દુ:ખાવો ૧૦
કોલેરા ૪, ૬, ૭.
,, વઢ ૮.
કૃમિ (આંતરડામાં) ૧૦, ૧, ૪.
,, ટુંકા ૧૦, ૧, ૪.
,, લાંબા ૧૦.
ગંધકની વાસ આવવી ૭
ગ્રંથિશોફ ૧૨.
ચચરવું, દસ્ત થયા પછી ૯.
ચાંદાં ૨, ૧૨.
ચુંક (ગુલ્મ):
કૃમિને લીધે ૧૦, ૧૨.
ખાતાં ૧.
જમણાં પડખાથી શરૂ થતી ૧૧.
નાભિથી શરૂ થઇ પ્રસરતી ૮.
બાલકોને ૧, ૮, ૧૦.
લેડ કોલિક ૧૧.
વચ્ચે વચ્ચે વધતી ૮.
,, ,, સ્થાન બદલતી ૧૨.
વાઢ કાપ થતી ૧૧.
વાને લીધે ૧૦, ૮, ૭, ૧૧.
વાયુ છૂટવો ૮.
ટિફ્લાઇટિસ ૪, ૫, ૧૧.
દસ્ત:
અજીર્ણના ૪, ૧.
દસ્ત અતિશય ૪, ૧.

„ „ ગંધાતો ૬.
અભાનમાં થવો ૯.
ઉના પટપટ ભોલના ૧.
એકાએક થવા ૧૦.
કટકે કટકે થવો ૯.
કઠણ ૯, ૧૧, ૧.
કરાંજવું પડે ૧૦.
કાળાશ પડતો ૧૧, ૬.
કાળો ૭.
ક્રીમ જેવા રગનો ૧૦.
ખાટો ગધાતો ૧૦.
ખાતાં ખાતાં થવો.
ગાંઠાવાળો ૧૧.
લીલો ૧૦, ૧૧, ૧.
લોહીના પાસવાળો ૧૧, ૨.
લોહીવાળો ૫, ૨, ૬, ૪.
વારંવાર થવો ૧૦.
શબના જેવી વાસ મારતો ૧૨.
સુકો ૯.
પાયુઃ—
આળી થવી ૧.
કળતર થવું. ૧.
કાતરા પાડવા ૧૨, ૧, ૯, ૩.
ગઠ ૨, ૧૨.
ચળ આવવી ૧૦, ૧, ૩, ૧૧.
ચળ રાત્રે વધવી ૧૦.

બરકોશ—
અને અતિસાર વાગફરતી ૯, ૧૦
અર્શવાળાને ૯
કાતર પડતો ૯
થનારી જીભ ૫
દુર્બલતાને (આંતરડાની) લીધે ૯
પાણીની તગીવી ૯
પૂઠમા દુખાવા સાથે ૧૨
બાલકને ૮
રોજનો ૭
હઠીનો ૭ ૧

મરડો: આમાતિસાર;

અતિસાર સાથે ૫
આકડી સખત સાથે ૮.
જળન પડતું ૫
જ્વર સાથે ૪
પર પડતુ ૨
પીશાબ વચ્ચે વચ્ચે અટકી જવો ૮
લોહી એકલુ ૬
લોહીમિશ્રિત જળશ ૫
લોહીમિશ્રિત પરૂ ૨

યકૃત.

આળી થતી ૧૧
ઉશ્કેરાયેલી ૧૧
દુખાવો થવો ૨
મદ થવી ૫.
લોહીનો જમાવ થવો ૧૧
શૂળ ૧૧
વાયુસ્રાવથી આરામ નહિ થવો
(વેદનાનો) ૮
સારણુ ૧, ૩

મુત્રયંત્ર.

અતિશય પેશાબ થવો ૧, ૯, ૪,
૧૧, ૧૦, ૮.
અતિશય દુર્ગંધમારતો પેશાબ થવો ;
ઇટાળાજેવુ ભરૂ (પીશાબમા)
૧૧, ૧૦
ઉબરસ સાથે ટીપુ ટીપુ પીશાબ
થવો ૮, ૯
ઓછો પીશાબ થવો ૩
કાળાશ પડતો પીશાબ ૫, ૧૦
કેસર જેવો પીશાબ ૬
અગાઢ નામવાળો પીશાબ ૩
ચાલતા પીશાબ થઈ જવો ૪, ૯
થઈ જવો પીશાબ દિવસે ૪
,, ,, ,, બાલકોને ૧૨, ૧
,, ,, ,, રાત્રે ૮, ૬
,, ,, ,, રડને ૧
નાનીપથરી નીકળતી ૧, ૮, ૧૧ ૧૦
પિત્તવાળો પીશાબ ૧૧
પીશાબ કરતા જોર પડવુ ૧૦
પીળાશ પડતો લીલો પીશાબ ૧૧
ફોસ્ફેઇટ જવા ૧
બળતુ પીશાબ કરતા ૧૧
, પીશાબ કરી રહ્યા પછી ૮
બેભાનમા પીશાબ થઈ જવો
૪, ૯, ૧૧
બ્રાઇટનો વ્યાધિ ૧ ૬, ૪
મધુમેહ ૧૧, ૧, ૪, ૫, ૧૦, ૬
મૂત્રનળમા ચળ ૬
મૂત્રનળમાથી લોહી પડવુ ૬
મૂત્રપિંડના વરમની પાછળની અસર ૫
• મૂત્રપિંડનો વરમ (જીર્ણ) ૧૧

મૂત્રપિંડ પાકવો ૧૨.
મૂત્રપિંડમાં વેદના ૪.
મૂત્રાશયના કંઠ આગળ વેદના ૩,૬,૪.
,, સામર્થ્યની હાનિ ૧૦.
મૂત્રાશયનો વરમ ૪, ૫, ૨, ૭, ૬.
,, બંધ થઈ જવો ૮.
,, માં પથરી ૧.
મ્યુકસ તથા પરૂ પડવાં પીશાબમાં ૧૨
રચાવો નહિ (પીશાબ) ૪.
રહી રહીને ધાર થવી ૧૦.
રેતીવાળો પીશાબ ૧૧.
કફ઼ણુ ૪, ૭,
ખેચાંતી ૩.
ખોખરી ૭.
ગળાની નીચેના ભાગમાં સળવળાટ
સાથે ૪, ૬, ૧૨.
ગળામાં સળવળાટ સાથે ૩
ગુંગળાવી દેતી (બાલકોમાં) ૧.
છાતીએ હાથ રાખવો પડે ૧૧.
જીર્ણ ૧, ૧૨.
જોરમાં ૫, ૪.
ટુંકી ૪ ” ૮

દબાવવાથી વેદના વધવી ૧૦.
નબળાઇ ૧૨.
ભાગો અંદર ખોદ્યા કરવો ૭. ૧૧, ૫ ૯.
બળતરા ૪.
ભાલા જેવી વેદના ૮.
બીસાવી ૮.
ચોડી પડવું ૪.
વ્યાધિ સાથે પગ ઠંડા લાગવા ૧.
સંકોચાવી ૧.
ત્રિદોષ (ન્યુમોનિઆ) ૪, ૫, ૨, ૭, ૧૨, ૯.
કાળીવાળો ૩.
ખારો ૬
ઘટ્ટ ૧૧, ૧૨, ૫, ૭.
ચીકણો ૭.
ઘોડો અને લોહીની છાંટવાળો ૪.
દાણાવાળો ૧૨.
દુધ જેવો ૫
દોરીવાળો ૧૧.
નહિ હોવો ૪, ૮, ૯.
નીકળતાં મહેનત પડવી ૯, ૧, ૫.
પરૂ જેવો ૧૧, ૧૨, ૨.
પાછો જતો રહેવો ૭.

,, ,, જીર્ણ ૯, ૧૨.
,, ,, તથા પીળો બ
ળખો ૭.
સાદ બેસી જવો, ખોખરો થવો ૬,
૯, ૭, ૧૨, ૩, ૧૦, ૧૧, ૧.
સાદ બેસી જવો, ઠંડીને લીધે ૪, ૫, ૭
સ્નાયુ સોગવા ૧૦.
હાફ ૪, ૩.

રક્તાભિસરણયંત્ર

એન્યુરિઝમ ૪, ૩.
એમ્બોલિઝમ ૫
ચકરી આવવી, અભિસરણની
નબળાઈ ફુલાવી ૪, ૩
રક્તાભિસરણની મંદતા ૬.

રક્તાશય:

અવ્યવસ્થા સાથે પાકુતા ૬.
છેડા આગળ દુખાવો ૧૦
ફડફડવું ૯, ૧૦.
બીસાવું ૯, ૮.
વચ્ચે વચ્ચે રહી જવું ૬, ૯.
વધવું ૯.
વરમ ૪.
વિકાશ પામવું ૪, ૩.
વરમ માત્ર ૪.

,, સડાવાળી ૬.
ત્વચાનો ઈડિમા ૧૧.
,, (ઉપલુકોશનો) ઇડીમા ૧૧, ૯.
નપુંસકપણું ૬.

પ્રમેહ ૫

ચળ ૧.
ચીકણો રસ ૭, ૯
દર્દ ૯, ૧૧, ૬. ૧, ૧૨.
દબાઈ જવો ૧૧
પરૂ તથા લોહી નીકળવું ૨
પાણી નીકળવું ૯.
પીળો રસ નીકળવો ૭.
બળતરા થવી ૯.
લીલો રસ નીકળવો ૧૧.
લોહી નીકળવું ૬, ૪.
વધવું વેદના ૯.
શુક્રરજ્જુ ભૂરી નસ ફુલવી ૪
સ્ત્રી સબંધી વિચારો વારંવાર થવા ૧૨, ૧
સ્ત્રીસમાગમ કરવામાં વેદના થવી ૯.
સ્ત્રીને તેમ થવું-૫, કાલિ સોડ.
સ્ત્રીસમાગમ પછી આંખે ઝાંખ લાગવી ૬.
,, ,, ,, નિર્બળ થઈ પડવું ૬.

સ્ત્રીજનનેન્દ્રિય.

અડવું કળતર, જમણી બાજુએ વધારે ૮.
અતિ આર્તવ ૩.
અનાર્તવ ૫, ૬, ૭, ૯, ૧.
આલિંગન સમયે તથા પછી ઉબકા

ધબક ધબક થવું, યોનિમાં
નબળાઇ ગર્ભાશયની ૧૦.
પૃષ્ઠમાં અતિસાર વેદના ૬.

પ્રદર,

અતિપ્રમાણ ૧૨.
ઍલબ્યુમેનવાળો ૧.
ઍસિડ ૧૦.
ક્રીમ જેવો ૧૦. ૧.
અટકી જવું ૫, ૬, ૭, ૯, ૧
અતિક્રામવૃત્તિ થવી ૬.
અતિલાલ ૬, ૨, ૭.
અતિશય ૫, ૩, ૧૧, ૪,
અનિયમિત ૬.
ઓછું દેખાવું ૬, ૭, ૯, ૧૨.
કાળાશ પડતુ લાલ ૬.
કાળું ૫, ૧, ૮.
ગઠ્ઠાવાળુ ૫

,, ,, (ગર્ભાશયમાં) જીર્ણ
૫, ૩.
વરમ ૪, ૫.
વંધ્યાપણું ૧૨, ૧૦.
વાળ જતા રહેવા ૯.
વૃદ્ધિ ગર્ભાશયની ૫.
શુષ્કતા યોનિની ૯, ૪.
સપીડાર્તવ ૧, ૬, ૮, ૯, ૪
,, અટકાવવા ૪.
,, મા બગફૂસેની ગરદી ૧૨.
,, , વારવાર પીશાબની
હાજત.
સ્તનમાં કઠણુ ગાંઠ ૩, ૧, ૧૦.
સ્પર્શાસહ યોનિ ૧૨, ૪, ૮.

સગર્ભા અને સૂતિકા

અધુરે જવાનો સભવ ૬, ૮.
કષ્ટપ્રસવ ૮.
ખારૂ અને ભુરાશ પડતું દુધ
આવવું ૩, ૧.
ગાંઠ સ્તનમાં ૩, ૧૨, ૧.
ટોનિક દવા સર્વ દસામાં ૧.
પગ આળા તથા લગડાવવા ૧૨.
પ્રસવ પછીની વેદના માટે ૬, ૮, ૪
,, ,, સંકોચનહિ થવાથી ૩, ૪.
બળતરા સ્તનના અગ્રમાં ૧.
વાળ જતા રહેવા, સુવાવડમાં કે
પછી ૯.
વીણુ લાવવા ૬.
સવારની માંદગી, સગર્ભાની ૪, ૫,
૯, ૧૦.
સૂતિકાજ્વર ૬, ૫
,, માં અપક્ષય ૧.
,, ચાલો ૬.
,, ,, તાવુ ૮.
સ્તન સઠવાં ૪, ૫, ૨, ૧૨, ૩.
સ્તનાગ્ર પર કાતગ ૧૨.

પૃષ્ઠ, પગ વગેરે

અસ્થિ ઓપધો ૧, ૩.
અસ્થિના ટયુમર (ઢીમણાં) ૩.
આંગળીના સાંધા:
ચળવાળા ફોલા થવા ૯.
વધવા ૩.
સજડ થઈ જવા ૨, ૧૧.
સુઝવા ૧૦, ૪.
કઠમાળ ૩, ૯, ૧, ૧૦.
કીડી ચાલતી હોય તેવું ભાન થવું ૧.
ખભા તથા પગનો દુખાવો ૧.
ખીલી ૨, ૪, ૧૨, ૧૧.
ગતિમાં સ્ખલન થવું ૧૧.
ગરદન સુકાઇ જવી (બાલકોમાં) ૯, ૧.
ગ્રંથીનો સોજો ૫, ૧૦.
,, ,, કઠણુ ૯, ૩.
,, ,, જીર્ણ ૫.
ઘુંટણુની દુર્બળતા ૧૦, ૯, ૧૨.
ચળ, જન્તુના દંશ જેવી ૧૦.
,, પગના તળીઆની ૨, ૬.
,, પગની ૫, ૬.
,, પગની આંગળીની ૧૧.
,, હથેલીની ૬.
ચાંદા:
ઔપદંશિક ૧૨, ૧.
નહિ રૂઝાતાં ૧૨, ૧.
ભગંદરવાળાં ૧૨, ૧૧.
પગપર ૧.

જોરમાં ૧૨, ૪, ૫, ૬.
વધતો ઋતુફેરથી ૧.
,, ગતિથી ૪.
,, ટાઢ કે તાપથી ૧.
,, થાકથી ૬.
,, પથારીની ગરમીથી ૫.
,, મહેનતથી ૬.
,, રાત્રે ૧.
,, સવારે ૬.
સજા એકયુટ રૂપમાં ૪.
સાંધાનો ૪, ૫, ૧, ૧૦.
,, અતિશય વેદના ૭, ૮, ૧, ૯.
,, જીર્ણ ૯.
સાંધાનો સોજો ૯.
,, સ્થાન બદલતો ૧, ૭.
સ્નાયુનો ૪.
સાંધાનો વરમ ૪, ૭, ૮, ૧૦, ૫.
,, ,, (ઘૂંટણના) ૩.
સાંધાનો સંધિવા ૧૦.
સાંધામાં ફાટ પડવી ૩, ૯, ૧૧.
સાયેટિકા ૬, ૮, ૧૧, ૨, ૯, ૪.
સ્નાયુની દુર્બળતા ૬.
સ્નાયુનો સંકોચ થવો ૧૦, ૮.
હાઉસ મેઈડનો ઘૂંટણ ૧, ૧૨.
હાથ ટાઢા લાગવા ૯.
,, થાકી ગયેલા ,, ૧૦.
,, ધ્રૂજવા ૮, ૧૧.
,, ભારે લાગવા ૧૨.
,, લખતાં રહી જવા ૧, ૫, ૧૦.
હથેલી ઉની ૪.
,, કઠણ અને આળી ૧૦.
,, મસા થવા ૫, ૯, ૧૧.
હથેલી સુકી અને ચીરા પડેલી ૯.

મજ્જાતન્તુ.

અવાજ અને પ્રકાશ નહિ સહન થવો ૬, ૧૨.
અર્ધાંગ વાયુ ૭.
કોરીઆ ૯, ૮, ૭.
ક્રિયાશક્તિ જતી રહેવી ૬.
ચાલતા ધ્રુજવું ૧૦.
ઠંડી હવા નહિ સહન થવી ૧૨.
થાકનું ભાન ૧૧, ૧૦, ૮, ૬, ૯.
દાંતખીલી ૮.
દારૂથી થયેલી હાનિ ૮.
ધનુરની તાણ ૮.
નબળાઈ ૧.

ન્યુરેલજીઆ:
પાછો થઈ આવવો ૯, ૧.
પાયુનો ૧.
બદલાતો ૬, ૮.
રાત્રે થતો ૧, ૮.
લોહીના જમાવ સાથે ૪.
વિજળીના ધક્કા જેવી વેદના ૧, ૮.
હઠીલો ૧૨.
પક્ષાઘાત ૬.
રહી જવું ૬, ૮.
રાત્રે ભય ૪.
,, ,, (બાલકોમાં) ૬.
લખતાં હાથ ધ્રૂજવો ૧૧, ૮.
વાઈ ફેફરૂં ૫, ૧.
,, દુરાચારને લીધે ૮.
,, ભયને લીધે ૬.
,, રાત્રે આવતી ૧૨.
,, લોહીનો માથે ધસારો થવો ૪, ૧૧.

પરસેવો વાસ મારતો ૬.
,, ઘણો અને રાત્રે ૯, ૧, ૧૨. ૧૧, ૨, ૪.
પિત્તજવર ૧૦, ૮, ૧૧.
પીળો તાવ ૧, ૪, ૬.
બરો મુતરી જવી ૯.
બ્રેઈન ફીવર ૬.
મેરૂ દંડપર ટાઢ લાગવી ૮.
રીમિટંટ જ્વર ૧૧.
લાલ તાવ ૭, ૫, ૯, ૪, ૬, ૧૧.
,, ,, અટકાવનાર ૫.
વાનો તાવ ૫, ૯, ૪.
લોહી વિષમય થવાથી તાવ ૭.
શ્લેષ્મ જ્વર ૪, ૫.
સાંજરે વધતો તાવ ૭.
સુતિકા જ્વર ૬.

ત્વચા.

અછબડા ૪, ૧૧, ૫, ૧૨.
અસ્તરો ઉડે તેવું દાઢીમાં થવુ ૯, ૫, ૧૧,
આંગળીના અસ્થિપડનો વરમ ૩, ૪, ૧૧, ૧૨.
આઇવીનુ ઝેર ૭.
ઘડીમા ૧૧.
ઈન્ટરટ્રાઈગો ૯, ૭.
આકનું ઝેર ૭.
ઓરી, ગોબરૂ ૪, ૫, ૭, ૧૨.
કૃમેગો ૧૧, ૫.
કાતરા ૩.
,, ત્વચામાં ૩, ૧૨.
,, પાયુમાં ૩.
કીડીચાલતીહોય તેવુંભાનથવું ૧, ૬.
કેન્સર ૭.
ખરજ ૮, ૭, ૬, ૧, ૧૨.
,, અતિશય ૯.
,, અતિશ્રમ કર્યા પછી ૯.
,, આખે શરીરે ૧૦, ૮.
,, કીડી ચાલતી હોય તેવી ૬, ૧.
,, ખુલ્લુ શરીર થતા ૧૧.
,, પગને તળીએ ૨, ૬.
,, હાથે તથા પગે ૬.
ખરજવુ શમી જવું ૭.
,, ધોળી પોપડી ઉખડવી ૧.
,, પાણીવાળી ફોલ્લી થવી ૧૧.
,, લીલુ ૫, ૯, ૧૨.
,, સુકું ૭. ખીલ ૧.
ખોડો ૯, ૭, ૫.
ગડ ૫, ૧૨, ૨, ૩, ૪, ૬.
,, ભગંદરવાળુ ૧૧, ૧૨.
ગુમડું ૮, ૨, ૧૨, ૫, ૪.
,, થવાની પ્રકૃતિ ૧૨.
ગુલાબી સ્ફોટ ૧૦.
ઘસવાથી સારૂં લાગવું ૬.
ચકામાં નાનાં પીળાં અથવા મધનાં રગનાં ૧૦, ૧.
ચાંદાં (વ્રણ) ૨, ૧૨.
,, ભગંદરવાળાં ૩, ૧૨.
,, રૂઝાતાં વાર લાગે તેવા ૪.
ચામઠાં, ગુલાબી રગના ૧૦, ૫.

ચામડી:

આળી થવી ૧૨, ૯.
ઉખડવામાં મદદ કરનાર ૭.
ઉખડી જવી ૭.
ઉપસી આવવી ૧૧, ૬, ૯, ૧૨.

કુચ્ચવીવાળી ૬, ૧
કાતગવાળી ૩
ખજવાળવાથી લોહી નીકળતુ ૨.
ખરબચડી ૭
ગદી ૯.
ઘસાઈ જવી ૧ ૧૦, ૧૧, ૭,
૬, ૯, ૫.
વસાવી ૬, ૯.
ચીકણી ૯, ૭
ચેળ આવવી ૧, ૧૧, ૬, ૧૨.
ઝઝણી આવવી ૭
દાહ થવો ૧૨.
પડની કોથળીનો વરમ (ચામડી

અતિશય ચળવાળી ૭, ૧.
ઝુમખામા થવી ૧, ૯, ૨
દાહવાળી ૯, ૧૧, ૧૦
,, (યોનિમા) ૧, ૬, ૧૧
દાહ તથા ચળ સાથે ૭, ૬.
દુષ્ટ ૬, ૧૨
પરપોટા જેવા પાણીવાળી ૧૧, ૬, ૮.
પરૂવાળી ૧૨, ૨
બ્લિસ્ટર (ફફોલા) ૬, ૯, ૫
બીનાશવાળા ત્વચાના રોગ ૧૧.
મસા ૫, ૯, ૧૧.
માકડી મુતરી જવી ૮, ૫, ૧૨
મુછ ખરી પડવી ૯.

ટ્યુમર લોહીવાળા ૩.
દબડાઈ જવું ૨, ૫. દાઝવું ૫, ૨,
પૅનક્રીઅસના વ્યાધિ ૧.
બેઝડોનો વ્યાધિ ૯,
મોચકાવું, લચક ૪.
રક્તસ્રાવ ૪, ૫, ૬. રસોળી ૧, ૨.
લ્યુકીમીઆ ૧૦, ૧, ૧૧, ૬, ૪.
વાગવું (તાત્કાલિક) ૪.
.. પછીથી ૨.
પાછલે પહોરે ૧૦.
પાછલે પહોરે બેથી પાંચ સુધી ૬.
પાણીથી ૧૧.
પાણીમાં ન્હાવા ધોવાથી ૨, ૧૧.
પૂર્ણિમાના અરસામાં ૧૨.
બેઠેલા ઉભા થવાથી ૬.
ભારે ખોરાકથી ૫.
ભીના થવાથી ૧.
ભેજવાળી હવામાં ૧૧.

ટ્યુમર લોહીવાળા ૩.
દબડાઈ જવું ૨, ૫. દાઝવું ૫, ૨,
પેનક્રીઅસના વ્યાધિ ૧.
બેઝડોનો વ્યાધિ ૯,
મોચકાવું, લચક ૪.
રક્તસ્રાવ ૪, ૫, ૬. રમોળી ૧, ૨
લ્યુકીમીઆ ૧૦, ૧, ૧૧, ૬, ૪.
વાગવુ (તાત્કાલિક) ૪.
,, પછીથી ૨.
સખત થવુ ૩. સુકાવું ૧, ૬.

ખાસીએત.

વધારો થવો:

અડકવાથી ૮
અમુક નિયમિત સમયે ૯.
અવાજથી ૬.
આરામ લેવાથી ૬.
ઋતુફેરથી ૧
એકલો હોય ત્યારે ૬, ૭.
ક્વિનાઈનથી ૯.
ખાગ શાકથી ૧૧.
ખુલ્લી હવામાં ૧૨.
ગતિથી ૫, ૪, ૧.
ગરમ ઓરડામાં
ચરબીવાળા ખોરાકથી ૫.
જમણી બાજુએ (વેદનાનો) ૮.
ટાઢીથી ૧૨, ૧, ૮.
ટાઢી હવાથી ૬, ૮.
ડાબે પડખે સુવાથી ૧૧.
દરીઆની હવાથી ૯.
પગ ઠંડા થવાથી ૧૨.
પગનો પરસેવો શમી જવાથી ૧૨.
પાછલે પહોરે ૧૦.
પાછલે પહોરે બેથી પાચ સુધી ૬.
પાણીથી ૧૧.
પાણીમાં ન્હાવા ધોવાથી ૨, ૧૧.
પૂર્ણિમાના અરસામાં ૧૨.
બેઠેલા ઉભા થવાથી ૬.
ભારે ખોરાકથી ૫.
ભીના થવાથી ૧.
ભેજવાળી હવામાં ૧૧.
મત્સ્યાહારથી ૧૧.
મહેનતથી ૬. રાત્રે ૧૨.
વર્ષાદના વાવાઝોડામાં ૧૦.
શિયાળામાં ૯.
સવારે ૯. સાંજરે ૭, ૧૦.
સિલ્વર નાઈટ્રેટથી ૮.

સુધારો થવો:

ઋતુફેરથી ૧૧.
કોઈ સાથે રહેવાથી ૬.
ખાવાથી ૬.
ગરમ ઓરડામાં ૧૨.
ગરમીથી ૧૨, ૮.
ઘસવાથી ૮, ૩.
ટાઢીથી ૪, ૩.
દાબવાથી ૮.
બેવડા વળવાથી ૮.
ભીની ગરમીથી ૧૨.
માથું બાંધવાથી ૧૨.
શીતલ ખુલ્લી હવાથી ૭
શેક કરવાથી ૩.
સહેજ ગતિથી ૬.
સુકી ગરમ હવાથી ૧૧.
સુવાથી ૧, ૯.

ટયુમર લોહીવાળા ૩.
દબડાઈ જવું ૨, ૫. દાઝવું ૫, ૨,
પેનક્રીઅસના વ્યાધિ ૧.
બેઝડોનો વ્યાધિ ૯,
મોચકાવું, લચક ૪.
રક્તસ્રાવ ૪, ૫, ૬. ગ્રોળી ૧, ૨.
લ્યુકીમીઆ ૧૦, ૧, ૧૧, ૬, ૪
વાગવુ (તાત્કાલિક) ૪.
,, પછીથી ૨.
સખત થવુ ૩. સુકાવું ૧, ૬.

ખાસીએત.

પાછલે પહોરે ૧૦.
પાછલે પહોરે બેથી પાચ સુધી ૬.
પાણીથી ૧૧.
પાણીમાં ન્હાવા ધોવાથી ૨, ૧૧.
પૂર્ણિમાના અરસામાં ૧૨.
બેઠેલા ઉભા થવાથી ૬.
ભારે ખોગકથી ૫.
ભીના થવાથી ૧.
ભેજવાળી હવામા ૧૧.
મત્સ્યાહારથી ૧૧.
મહેનતથી ૬. રાત્રે ૧૨.